

ЧИНУА АЧЕБЕ

ХАЛҚДАН ЧИҚҚАН
ОДАМ

РОМАН

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент—1977

И (Афр)
А 92

Русчадан
Тўлқин Алимов
таржимаси

Ачебе Чинуа.

Халқдан чиққан одам. Роман. Русчадан Т. Алимов тарж.
Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977 (Ў).
176 б.

Чинуа Ачебе ҳозирги замон Нигерия адабиётининг атоқли намоёндал
ридан биридир. У «Халқдан чиққан одам» романида колоннализмни
инсонлар онгини заҳар аш, инсоний ҳис-туйғуларини ўлдирш, миллий гу
рурларини топташдек даҳшатли оқибатларини фош қилиб ташлайди.

Автор асарда уз манфаати йўлида ҳар қандай разиликлардан ҳам то
майдиган қабих Нанга образини яратиб, унинг ифлос кирдикорлари мисол
да уйғонаётган Нигерия, умуман, Африка халқлари бошига тушган оғи
қилларни ёрқин лавҳаларда тасвир этади.

Ачебе Чинуа. Человек из народа. Роман.
И(Афр)

Ч 70304—154
352(06)—77 103—77

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977 й. (Тар

ни кўзлаб шу-шу ишларни қиляпти, деб айтиб кўринг-чи, дар в жавоби ҳам тайёр-да. Худди менинг дадамга ўхшаб узоқдаги қуйруққа ишониб, яқиндаги ўпкадаги қуруқ қолмоқчимисиз, деб сўрашадн.

Мен мистер Нангага писбатан қалбимда ҳамма ва ҳам адоват сақлаганмасман. Бундан ўн олти йил муқаддам, у менинг мактаб ўқитувчи бўлган ва мен ҳатто унинг сеvimли шогирди сифатида ном чиқарган ҳам эдим. Бойскаут¹ отрядининг командири формаси хушбичим қоматига қўйиб қўйгандек ярашган ёш ҳамда чиройли (у менинг хотирамда шундай қолиб кетган) муаллим мактабда ҳамманинг эътиборини қозонган, катта-кичикка бирдай маъқул бўлган эди. Мактабдаги классларнинг бирга худди мана шундай бежирим формада чиройли, бекаму куст бир йиғитнинг расми осиб қўйилган эди. Мазкур суратни чизган расм ўқитувчимиз ўз олдига мистер Нанганинг қиёфасини гавдалантирмоқчи бўлган, деб қатъий айтолмайман. Нанганинг ва расмдаги йиғитнинг юз тузилишларида ўхшашлик йўқ эди. Лекин шундай бўлса ҳам биз ҳаммамиз расмда мистер Нанга тасвирланган деб билардик. Ҳар ҳолда, иккалови ҳам бақувват, бойскаутларнинг мардонавор раҳбари бўлиб, асосан, бизга кераги ҳам шу эди.

Расм ромининг бурчакларини гибикуснинг қизил гуллари безаб турар, пастда эса шундай ҳикматли сўз ёзилган эди: «Менинг қудратим нималарга эгалигимда эмас, балки нималарга қодирлигимда». Бу 1948 йилдаги гаплар.

Наздимда, Нанга шундан кейин сал ўтмай ўзини сиёсатга урди-ю, парламентга сайланди (у вақтларда бунга эришиш осон эди. Парламент курсиси «ёғли» эканлигини ҳали билмасдик). Орадан бир неча йил ўтиб унинг номи газеталарда тез-тез кўрина бошлади, мен ҳатто бундан ўзимча гурурланиб ҳам кўярдим. Университетга киришим биланоқ ХБП—Халқ бошқариш партиясининг студентлар ташкилоти ичидаги актив аъзоларидан бири бўлиб олдим. Бироқ 1960 йилдаги шармандали ҳодисалар партиянинг олдига қўйган мақсади ва масалаларидан бутунлай ихлосимни қайтариб қўйди.

¹ *Бойскаут* — буржуа ёшлар спорт ташкилоти.

Нанга ўша пайтларда ХБПнинг қандайдир беобрў, эътиборсиз бир аъзоси эди. Янги сайловлар яқинлашиб кела бошлади. ХБП бўлса эгарга маҳкам жойлашиб олган, унинг ҳукуматда қоллишига ҳеч кимда шубҳа йўқ эди. Оппозицион кучлар, жумладан, Юксалиш иттифоқи партияси — ЮИП кучсиз ва тарқоқ эди. Бунинг устига келиб-келиб худди сайлов олди жаҳон бозорида кофенинг баҳоси кескин тушиб кетди ва кутилмаганда (балки бизга шундай туюлгандир) ҳукумат жиддий молнявий тангликка дучор бўлиб қолди. Маълумки, бизнинг иқтисодимизнинг асосий даромади кофедандир. ХБПнинг бирдан-бир таянчи эса, кофезорларнинг хўжайинлари эди.

Ўша пайтда молня министри снёсий молнявий жиҳатдан қилган хизматлари эвазига фан доктори унвонини олган тажрибали бир иқтисодчи киши эди. У министрлар кабинетига вужудга келган ҳолатни таҳлил қилиб, ундан қандай қутулиш чорасини батафсил ёритган ўз режа — планини тақдим қилди.

Бош министр бу планни қатъий суратда рад этди. У мана шундай аҳвол танг бир пайтда заминдорларнинг кофедан келадиган даромадини таваккалига қисқартириб сайлов арафасида мағлубиятга учрашни хоҳламади. Бунинг ўрнига давлат банкига яна ўн беш миллион фунт қоғоз пул босиб чиқариш ҳақида фармон беришни маъқул кўрди. Мунозарада министрлар кабинети аъзоларининг учдан икки қисми молня министри тарафини олиб чиқди. Эртаси эрталаб бош министр молня министри тарафдорларнинг барини истеъфога чиқариб юборди ва худди шу куни кечқурун радио орқали халққа мурожаат қилиб нутқ сўзлади. Нутқида лавозимдан четлаштирилган министрларнинг барини «ёш республика-мизни бугин ташлаш учун чет элдаги контрреволюцион элементлар билан тил бириктирган хонлар, сотқинлар», деб эълон қилди.

Унинг нутқи кечагидай эсимда. Ўша пайтда бунинг моҳиятини ҳеч ким, албатта, тушунмас, билмасди. Газеталар, радио тинмай бош министрнинг ноғорасига ўйнарди. Эсимда, биз ҳам унинг гапига учиб қаттиқ дарғазаб бўлгандик. Навбатдан ташқари чақирилган студентлар союзининг съезди бир овоздан доҳиймизга ишонч билдирди. Делегатлар бир овоздан ўз маслагидан қайтган муртадлар ҳибсга олинсин, деб талаб қўйинди. Бу-

тун мамлакат ўз доҳийсининг ҳимоясига қўзғалди. Ҳар қаерда митинглар, норозилик намоишлари авж олиб кетди.

Шундагина мен илк бор мана бу эътирозлар тўфони ичра бошқача, яъни ҳар қандай хавф-хатардан дарак берувчи даҳшатли ҳайқириқларни пайқаб қолган эдим.

ХБПнинг расмий органи бўлмиш «Дейли кроникл» газетаси бу ҳодисага атаб бош мақола эълон қилган. Мақолани ўқиган киши унинг замиридан муртадлар тўдаси (бўшатишган министрлар энди шундай деб аталарди) кўпинча университет маълумотига эга, юқори маънавияли мутахассислар бўлади, деган маънони ўқиши мумкин эди. Ўша мақоладан менда бир парча сақланиб қолган. Мана, унда, жумладан, нималар ёзилганини кўриб қўйинг:

«Биз ҳаётдан узилган, иқтисодийёт билан фақат китоблар орқали таниш, оқ танлиларнинг ваъзларини қилишларига маймундай тақлид қилувчи мана бу маънавий чирик қўғирчоқларни давлат организмидан оғриган тиш мисол суғуриб ташлашимиз даркор. Биз африкалик бўлишимиз билан фахрланамиз. Бизнинг ҳақиқий йўлбошчиларимиз Кембриж, Оксфорд, Гарвард университетларида илмий даражани олиб келиб, олдимизда тилини бир қарич қилиб мақтанадиганлар эмас, балки ўз халқимиз тилида сўзлашадиган, гапирадиганлардир. Университет маълумотини олиш баҳонаси билан кўкка совурилайётган пуллар етар! Бу пуллар фақатгина африкаликни ўз қадимий бой маданиятидан узоқлаштиряпти, халқни оёқ ости қилишга восита бўляпти, холос...»

Мана бу нидо тезда қўллаб-қувватланиб кетди. Бошқа газеталар ҳатто «муртадлар тўдаси» илмий даражаларини олган Англияда ҳам молия министри бўлиш учун албатта иқтисодчи ёки соғлиқни сақлаш министри лавозимида ишлаш учун албатта врач бўлиш шарт, деган қондага амал қилинмайди. Энг асосийси, ўз партиясининг садоқатли фарзанди бўлиш керак, деган гаплар билан чиқа бошлашди.

Парламент бош министрға кўпчилик овоз билан ишонч билдирган маҳалда мен халойиқ тўпланадиган айвонда эдим. Худди мана шу кун ҳақиқат юзага чиқди. Юзага чиқди-ю, лекин уни бирон кимса кўришни ҳам, эшитишни ҳам хоҳлагани йўқ. Молия министри ўз тарафдорлари билан мажлислар залига кириб келганда

бутун зал уларни ҳуштакбозлик, бақиріқ-чақиріқлар билан қаршилади. Уларнинг худди шу аснодаги қайғули ҳамда мотамсаро қиёфалари ҳали-ҳали куз олдимдан кетмайди. Бундан бир неча кун муқаддам эса ғазабланган оломон молія министрининг уйини тошбўрон қилган, автомобилнин дабдала қилиб ташлаган эди. Бошқа бир министрни булса машинадан суғуриб олиб ўласи қилиб калтаклашган, огзига латта тиқиб, оёқ-қўлнин боғлаб, йўлнинг ўртасига ташлаб кетишган эди. У парламент мажлиси кўни касалхонада ётарди.

Бу менинг парламент мажлисига биринчи, шу билан бирга охириги марта қатнашишим бўлди. Мистер Нангани 1948 йилдан буен, яна ушанда, парламент мажлисида учратган эдим.

Бош министр уч соат нутқ сўзлади. Унинг нутқи кўп марталаб гулдурос олқишлар билан бўлиниб турди. Одамлар чувиллашиб уни дам довиорак йўлбарсга, дам олижаноб шерга қиёс қилишар, дам қуёшга, океанларнинг қудратли тўлқинига нисбат беришар, «яккаю ягона, оламда бунақанги одам топилмайди», деб хитоб қилишарди. У «муртадлар тўдаси жиноят устида қўлга тушди, энди уларнинг чегарамиз нарёғидаги ашаддий душманларимиз билан тил бириктирган ҳолда халқдан чиққан, халқ учун керакли бўлган, халқ сайлаган ҳукумат раҳбарларини тўнтариб ташлаш мақсадида қилинган разилена фитналари фош қилинди», деди. Шунда охириги қаторларда ўтирган мистер Нанга «уларни осиб ўлдирсанг ҳам ҳақинг кетади», деб қичқириб юборди. Овози шу қадар баланд ҳамда шу қадар аниқ жаранглаб эшитилдики, пировардида бу гап эгасининг номи билан қўшиб парламент ҳисоботига ёзиб қўйилди. Мистер Нанга бутун мажлис давомида орқада ўтириб олиб, худди бўйнидан қалин тасма билан боғлаб қўйилган, лекин ўлжасидан бирон нимта олиб қолиш учун ҳадеб итдай ириллаб олдинга ташланаётган одамларга бош бўлиб турди. Агар биронта одамнинг калласига мистер Нанганинг шовқин солиб қичқирришлари, чинқирришларини бирлаштириш фикри келса-ю ва у бунинг уддасидан чиқолса, пировард-натихада камида бир соатга чўзиладиган узлуксиз увиллаш вужудга келган бўларди. Мистер Нанга дам қичқириб ўрнидан туриб кетар, дам стулнинг суянчиғига ўзини чалқанча ташлаб юборар ва ҳамма билан бирга хахолаганча калака қилиб куларди.

У кулганда овози оч сиртлоннинг чийиллашига ухшаб кетар, юзларидан эса, дувиллаб тер оқиб тушарди.

Бош министр, мен буларни узлатдан ёруғликка олиб чиққандим, одам қилгандим, энди бўлса оёғимдан чалишди, деганида ҳатто баъзи бировлар кўз ёши ҳам қилиб олишди.

«Улар нон узатган қўлни қопишади!»— қичқирди мистер Нанга. Бу сўз ҳам ҳисоботга киритиб қўйилди, мана ўша ҳисобот менинг олдимда турибди. Шундай бўлса-да, ҳар қандай ҳисобот мажлисдаги кескин вазиятни, қайноқ дамни аслидай қилиб кўрсатиб беролмайди.

Уша дақиқаларда мени қандай хаёллар қамраб олганини ҳозир эслаш кийин. Тўғрироғи, мен бу томошага қандай муносабатда бўлишни ҳам билмасдим. Ахир, ўшанда бизни гел қилиб алдашаётганини туш кўрибмизмиз? Бош министр шу сўзлагандан тинмай сўзларди. Ниҳоят, у гапининг охирида маълум ва машҳур (туғрироғи, машъум) баёнотини эълон қилди: «Бундан буён биз зўр машаққатлар эвазига қўлга киритган озодлигимизни эҳтиётлашимиз, жоп-жаҳдимиз билан қўриқлашимиз даркор. Биз ўз тақдиримизни, бутун Африканинг тақдирини ўз туққан онасини сотиб юборишга ҳам тайёр, хорижда тарбия олиб келган усти ялтироқ, ичи қалтироқларнинг қўлига тоқшириб қўёлмаймиз...»

Мистер Нанга камда яна икки марта ҳайқириб туриб кетиб, сотқинларни осиб ўлдиришни талаб қилди, лекин бу талабни парламент ҳисоботига кирмай қолди, чунки энди унинг овози умумнинг говур-гувурни, шовқин-сурони қаърига сингиб кетган эди.

Мен шу топда новча, босинқи, ўз ҳақлигига чуқур ишонган, юзларига қайғу чўккан, собиқ молия министри доктор Мақинденинг жавоб нутқи сўзлаш учун минбарга кутарилган ҳолатини худди кечагидай кўз олдимда кўриб турибман. Унинг биронта ҳам сўзини уқиб бўлмади: бош министрдан тортиб бутун зал ўтирган жойида ҳайқириб, бақириб-чақириб уни гапирншга қўймади.

Ҳар ҳолда, бу манзарани кишининг таъбини тирриқ қилмайди, деб айтиб бўлмасди. Раёсат раиси хўжа кўрсинга одамларни тартибга чақираркан, болғачасини уриб сийдирди. Аслида-чи, мана бу шовқин-сурон унга ҳам мойдек ёқиб тушаётганлиги чеҳрасидан шундоққина биллиниб турарди. Йўлакдан: «Сотқин! Қўрқоқ! Нажо-

сат фанлари доктори», деган сўкиш ҳамда ҳақоратли сўзлар эшитила бошлади. Охирги «унвон» мандан сал нарида ўтирган «Дейли кроникл» газетаси муҳаррирининг оғзидан чиққан эди. Мана бу ўткир истеҳзоли гап одамлар томонидан шиддатли қаҳқаҳа билан кутиб олинди. Руҳланиб кетган муҳаррир эртасигаёқ буни ўз газетасида босиб чиқарди.

Гарчи доктор Макинденинг доклади парламент аъзоларига аввалдан тарқатилган бўлса-да, расмий ҳисоботда уни шу қадар бузиб, ўзгартириб юборишган эдики, аслидан асар ҳам қолмаганди. Ҳисоботда бош министрининг ўн беш миллион фунт қоғоз пул ишлаб чиқариш ҳақидаги таклифи кўрсатилмаган эди, бу-ку ўз-ўзидан маълум, лекин доктор Макинде гапирмаган, етти ухлаб тушига кирмаган бўлмағур сўзларни бичиб-тўқишнинг нима кераги бор экан? Бир сўз билан айтганда, ҳисоботни тузганлар молия министрини оломон кўз олдида ўзига бино қўйган аблаҳ қилиб кўрсатиш учун унинг сўзларини қўшиб-чатиб бошқатдан ёзиб чиқишган эди. Мана бу сохта докладида молия министри ўзини-ўзи «мен ажойиб иқтисодчиман, бутун Европа мени танийди, обрўйим баланд», деб атарди. Ҳар ҳолда, мени кўнгли бўш, йинглоқи, деб аташга журъат қилолмасангиз-да, ушбу сатрларни ўқиганимда кўз ёшимни тиёлмайман.

Мен бу шармандали ҳолатни эринмай батафсил ёзишимнинг сабаби, муҳтарам Нанганинг қишлоққа келишидан сира шодланмаган, ҳамма сингари кўнглим кўтарилиб кетмаганлигини билдириб қўймоқчиман. Чунки у бир вақтлар министрлар кабинетида «ёғли»роқ мансабга ўрнашиб олиш имконияти туғилиб қолганда лавозимидан ҳайдалган маслакдошларини тариқчайм виждон азобига тушмай, шу қадар пийпалаб, ер билан яксон қилиб ташлаган эдики, бу нарса бир умр меннинг эсимдан чиқмас ва кўнглимга ғашлик солиб келарди.

Мақтабимизнинг директори ҳамда эгаси бўлиш Жонатан Нвеге қотма, чайир бир киши бўлиб, ХБП маҳаллий ташкилотининг актив аъзоларидан бири эди. У ўзини партия олдидаги катта хизматлари эвазига бошқалар қатори дурустроқ жамоат вазифаларига кўтарилмаган, шу нуқтан назардан адолатсизликка учраган бир киши деб биларди. Бироқ ҳар доим норози бўлиб юрса ҳам ҳозирги учрашувга астойдил тайёрланишларидан унинг ноумидликка тушмаганини, ҳали ҳамма нарсадан қўли-

ни ювиб қўлтиғига урмаганини билиб олиш мумкин эди. Балки ишлаб чиқаришда яроқсиз деб топилган, лекин ҳали ҳам бозори чаққон давлат мулкни (эски тўшақлар, синган стуллар, бузуқ электровентилаторлар, ўз хизматини ўтаб, эндиликда шалағи чиққан ёзув машинкалари ва шу сингариларни) қайта тиклаш бўйича янги тузилаётган идорада бирор лавозимни эгаллашни мўлжал қилаётгандир. Мен унинг қандай бўлмасин бирор лавозимни эгаллашини бутун вужудимдан истардим. Чунки жилла қурса гоҳ-гоҳида унинг башарасини кўришдан холи бўлардик.

Нвеге, ўқувчилар катта тош йўлдан мактабнинг эшигигача қатор тизилиб фахрий қоровулликда турсин, деб талаб қилди. Қаторнинг охирига эса, министрға таништириши керак бўлган ўқитувчиларни сафлантирмоқчи бўлди. Мистер Нвеге «қадаҳ кўтарганда нутқ ирод қилиш» ва шу каби рисоаларни муттасил ўқиб борар, ўзи ҳам мулозаматга жуда ишқибоз нозиктабиат бир киши эди.

Министрни қабул қилиб олиш тартиби ўқитувчилар кенгашида муҳокама қилинганда, мен худди ўқувчилардек бир сафга турғизиб қўйилишимизга қарши қатъий норозилик билдирдим ва наздимда бошқа ўқитувчилар ҳам фикримни қўллаб-қўлтиқлашса керак, деб ўйлагандим. Лекин худди ўликнинг қулоғига танбур чалгандек бўлдим. Ҳатто дўстим ва ҳамкасбим Эндрю Кадибе ҳам ёнимни олмади, гўё у министр билан ҳамқишлоқ эмиш. Содиқликни шу қадар ҳам ибтидоний тушунадими киши деган.

Министр тушган «кадиллак» машиналар қуршовида мактабга етиб келиши билан овчилар оёғи куйган товукдек питирлаб қолишди-ю, қўлларндаги милтиқларини чаққонлик билан ўйнатиб осмонга қарата ўқ узаверишди. Раққосалар чор атрофни чангга булғаб ўйинга тушиб кетишди. Мана бу тасира-тусир, оломоннинг қийчувида ҳатто «Хушовоз»нинг товуши ҳам эшитилмай қолди. «Кадиллак»дан шоҳи кўйлак кийган, кўкрагига олтин занжир осиб олган министр тушиб келди. Тушди-ю, тўлланганлар билан қўлидаги қимматбаҳо мўйнадан қилинган елпиғичини ҳавода силкитиб саломлашган бўлди. Халқда мана шундай елпиғич олиб юрган одамга ҳеч қандай исми аъзам кор қилмайди, у кўнгли кир одамларнинг фитнес-фасодларидан сақлайди, деган ақи-

да бор. Шунинг учун министр бу елпигичини ўзидан бир қарич ҳам нари кўймасди.

Мистер Нанга илгари қандай булса, ҳали ҳам уша-ўша. Хушбичим, чиройли, куриниши ёш; булар бари бир қарашдаёқ кишининг кўзига яққол ташланарди. Директор ўқитувчиларни бир чеккадан таништира бошлади. Биринчи бўлиб қаторда оға муаллим турарди. Ўзоқроқ турганим учун афтини тузукроқ куролмасам-да, амминманки, бурнининг остида одатдагидай бурнаки тамакнининг доғлари бор. Министр ҳар бир ўқитувчига ўзига хос шакаргуфторлик билан сўз топарди. Ҳатто унинг бу ширинсуханлиги дилдан чиқаётганлигига, самимий эмаслигига ишонмаслик қийин эди. Фақатгина нияти холис булмаган одамгина ушбу дақиқаларда ҳаяжонга тушмаслиги мумкин. Таништириш навбати менга келди. Бир оз пийманиб қулимни чўздим. У мени таниб қолади, деган гап етти ухлаб тушимга кирмаган. Ўзимнинг эса танишлимизни эслатиш ниятим ҳам йўқ эди. Қўл олишдик. У бир оз қовоғини солиб ўйланқираб турди. Кейин кескин ҳаракат билан бир гапни ҳадеб тўтидай қайтараётган директорнинг сўзини: «Рухсат беринг таништиришга, сэр...» деган жойида шартта бўлди-ю, ҳеч кимга мурожаат қилмай:

— Ҳа, албатта, — деди худди миясидаги эсга солиш ускунасининг тугмачасини босгандай, — бу Одилий.

— Ҳа, сэр, — шу сўзларни айтиб тугатмаган ҳам эдимки, мени министр шартта қучоқлаб олди-ю, шоҳи билан уралган кўкрагига босиб, оз бўлмаса дамимни қайтариб юбораёзди.

— Ажойиб хотирангиз бор экан, — минғирладим. — Орадан ўн беш йиллар ўтиб кетсаям...

У қўйиб юборди, лекин ҳали ҳам елкамдан маҳкам ушлаб тураркан, директорга ўгирилиб гурур аралаш шундай деди:

— Ўқитганман... Э-э...

— Учинчи синфда, — эсига солдим.

— Ҳа-да! — ҳайқириб юборди у. Афтидан, йўқотган жигарбандини топиб олганда ҳам бу қадар қувонмайди-гандек кўринарди.

— У бизнинг умидимиз ва ишонган тоғимиз! — деди директор министрга яхши кўриниш учун ялтоқланиб. Бу унинг мактабида муаллимлик қилаётганимдан буён ўзининг шаънини айтган биринчи мақтов сўзи эди.

— Буюк Одиллий!— деб ҳазил қилди министр ҳайратдан энтикиб тез-тез нафас оларкан. — Шунча вақтдан буён қаерларда юргандинг?

Мен университетни битирганимни, мана, бир ярим йўлдирикни, шу мактабда муаллимлик қилаётганимни гапириб бердим.

— Баракалла, — мақтади у, — университет маълумотини олишингни билардим. Мен доим мактабдошларингга Одиллий бир кун бориб каттакон одам бўлади, уни иззат-икром билан «сэр» деб аташди, мана кура санлар, деганим-деган эди. Нега энди университетни битирганингни менга маълум қилмадинг?

— Биласизми... — дедим ўнғайсизланиб. — Министрларнинг вақтлари зиқ, бўш пайтлари йўқ бўлади, деб...

— Вақтлари зиқ? Бўлмаган гап! Библиб қўйгинки, министр «хизматкор» деган гап. У қанчалик банд бўлмасин, хўжайиннинг хизматларига доим ҳозир у нозир, — атрофдагилар кулиб юборишди, кейин қарсак чалишди. Нанга елкамга бир қоқди-ю, қабул тугагандан кейин ҳузурга киришимни буюрди.

— Агар ўзинг келмасанг, соқчиларга буюраман, судраб келишди.

Шу куннинг ҳақиқий қаҳрамони мен бўлдим, мақтовлардан гангиб қолдим. Бутун борлиқ наздимда хаёлга ўхшар, овозлар эса қулоғимга гўё узоқ-узоқлардан келарди. Ўзимни қўлга олишим, ўз-ўзимдан қаҳрланишим керак эди, лекин руҳимда газабдан асар ҳам тополмасдим. Ҳатто бирмунча вақт сиёсат ҳақида янглишмаётганмикиман, бу ҳақдаги ўз қарашларимга амалда қўллаб бўлмайдиган ортинқчароқ посанги қўйиб юбормаётганмикиман, деган хаёлларга ҳам бордим. Лекин, мана, хаёлот дунёсидан реал борлиққа қайтдим, ўзимни қўлга олдим, министр ўқитувчилардан бирига шундай ваъз қиларди:

— Жуда гўзал. Баъзан ўқитувчиликни ташлаб юборганимга афсусланиб қўяман. Гарчи ҳозир министр бўлсам-да, худони ўртага қўйиб олт ичаманки, муаллимлик қилиб юрган пайтларимда бундан кўра бахтлироқ эдим.

Хотирам жуда яхши, барибир шундай бўлса ҳам министр ўша кунни нима деган бўлса, барини сўзма-сўз ёдимда олиб қолганимга ўзим ҳам ҳайрон қоламан. Мен унинг бундан кейинги гапирган гапларини биттама-битта қайтариб бера олишим мумкин.

— Худо шоҳид, — давом этарди министр, — ҳозир бундан жуда афсусланаман. Уқитувчилик касбидан ҳам бўлак олижаноброқ касб бормикин дунёда?!

Шунда ҳамма кулиб юборди, шу ҳисобдан муҳтарам министр ҳам, мен ҳам. Бу одам мислсиз кеккаймачоғлигу, ўтакетган сурбетлиги билан юртда отнинг қашқасидай маълум эди. Бутун ўқитувчилар орасида қаттиқ ғалаён мавжуд бўлиб, ҳар ким ўз норозилигини ошкора баён қилиб юрган бир пайтда фақат угина мана шундай калтис ҳазил қилиши мумкин эди (агар у ростдан ҳам ҳазил қилишни ўйлаган бўлса). Қулги тўхтади. Мистер Нанга ўз башарасига жиддий тус бериб ишонч билан деди:

— Министрлар кабинети аъзолари ичида бир вақтлар мактабда ишлаган бирорта одам бўлса, сизларга бутун қалби билан хайрихоҳ бўлишига шубҳа қилмасангиз ҳам бўлаверади.

— Ким ўқитувчи бўлган бўлса, ҳар қачон ўқитувчилигича қолади, — деди ҳалиги ога муаллим ранги ўнгиб кетган мантиясининг енгини тўғриларкан.

— Тиллага тенг сўзлар! — деб қўйдим.

Шу топда мана бу гаплар қани энди пичинг, истехзо билан жарангласа, деб ўйлагим келди. Бу одамнинг оҳанрабодай ўзига жалб қилиш кучига эга эканлигини ҳар ким ўзида синаб кўриши керак. Агар мен мутаассиб бўлганимда, дилбарлик, шакаргуфторликни унинг тумори, одамлар қалбига тушадиган калити эди, деган бўлардим.

— Фақат муаллимларгина мана шундай ажойиб учрашувни ташкил қила олишлари мумкин, — у ўзи билан бирга келган мухбирга ўғирилди. — Халқнинг оқимига бир назар ташланг.

Мухбир шу онда ён дафтарчасини чиқариб нималарнидир ёзишга тушди.

— Бутун Аната тарихида бундақаси ҳали бўлган эмас, — деди мистер Нвеге.

— Жеймс, эшитдингизми? — министр мухбирга юзланди.

— Йўқ, сэр. Нима гап бўлди?

— Мана бу жентльмен, Анатанинг тарихида бунақа учрашув ҳали бўлмаган, деяпти, — мистер Нвегенинг ўрнига мен жавоб бердим. Бу сафар ўзимни атайлаб гўлликка солдим.

— Бу жентльменнинг оти нима?

Мистер Нвеге Анатадаги ўрта мактабнинг эгаси ва директори бўламан, деб исми шарифию унвониши тўлиқ айтиди. Кейин министрга ўгирилиб, ташкилотда бу учрашувни уюштиришдаги ўз ролини таъкидлаб қўйиш учун шундай деди:

— Мен ўзим шахсан бутун қишлоқни кезиб чиқдим, сизнинг келишингизни ҳаммага маълум қилдим... демоқчиманки, министрнинг келишини...

Шу аснода мажлислар залига кириб келдик. Министр ва унинг кузатувчилари иззат-икром билан тўрға ўтқазилди. Ҳурматли меҳмон тўпланганлар томонидан қулоқни қоматга келтирувчи қичқирӣқ, шодиёналик билан кутиб олинди. Мистер Нанга чор атрофда ўзини олқишлаётганларга боқаркан, қўлидаги елпиғичини силкитиб-силкитиб қўяди.

— Ташаккур сизга, сэр, ташаккур,— деди у бошини қимирлатиб мистер Нвегега.

Биз билан орқароқда, баландликда турган министрни кузатувчилардан барваста қоматли, чорпаҳилдан келган бир йигит овозини дўриллатиб шундай деди:

— Мана бунга офарин деса бўлади. Ўзидан катта ҳар қандай кишини «сэр» деб атайдиган министрни етти иқлимни ахтариб ҳам топиб бўлмайди. Ҳа, ҳеч қаердан тополмайсиз.

Ҳаммаинг қўнглидаги гап бўлди. Мансаби катта бўла туриб ўзидан ёши улуғ одамни эъозлаш, ҳурмат қилиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди, дарҳақиқат, бундақаси жуда кам топилади. Мистер Нанга бўлса шу маънода оламда тенги йўқ. Лекин мана бундай бетамизларча қилинган хушомаддан министр учун мен ноқулай аҳволга тушиб қолдим. Бу нарса ё менинг унга бўлган муносабатимнинг қанчалик ўзгариб кетганидан, ёки булмаса энди ўзгара бошлаганидан далолат бўлса керак.

— Министрни, министр эмасми, одам боласи ўзидан каттани доим ҳурмат қилиши керак,— деди мистер Нанга.— Бошқалар ўзини қандай тутса тутаверсин, лекин менинг шнорим — виждоннинг буюрганини қил, ана шунда шайтонни ҳам шарманда қилишинг турган гап.

Унинг бу қадар камтарликнинг кўчасидан чиқиб кетиши мени беихтиёр лол қилиб қўйди. Ахир камтарлик деганимиз ғурурнинг аксидан бошқа нарса эмас-ку. Ҳар биримиз ўзимизни йигитнинг гули деб ўйлаймиз. Лекин бу сўзни барала айтишга камтарлик йўл қўймайди, ор

қиламиз, бировдан эшитсак-чи, кўнглимизга мойдек ёқади. Балки худди мана шундай ички мунофиқликни тарқатишига Нангага ухшаган одамларнинг омади юриб кетишига восита бўлар. Аслида эса, ҳар хил ландавур хатёлпарастлар позик ҳиссиётлар, юмшоқ муомалаларни ўрнига қўйган ҳолда ўзларини фариштадек бегуноҳ курсатиб сиёсатга бемаврид аралашгани-аралашган.

Хаёллар огушида бўлиб атрофни ҳар хил бемаъни хушомадлар босиб кетганини билмай қолибман.

Мистер Нвеге вақтни қўлда бой бермай, отни қамчилаб қолди. Министрга офаришлар булсинким, деди у, ўзининг ҳаддан зиёд тиришқоқлиги учун ҳам маълумотли бўлиб олган. У вақтлардаги маълумот олишлар, эҳ-ҳе, оғизда эмас, амалда бўларди.

— Жуда тўғри,— унинг гапига қўшилди министр,— мен айтганман, яна айтаман, биз ўқиган пайтлардаги олти классни битирган одамнинг маълумоти Кембриж университетини берадиган маълумотдан кам бўлмасди.

— Кембриж?!— қайта сўради мистер Нвеге министр-га ўхшаб ўзи ҳам олти классни битиргани учун.— Кембриж?! Эҳ-ҳе! Бу билан сиз ҳозирги санъат бакалаврини даражасидан кам эмасди, демоқчисиздир, чамамда.

— Кўнглингга оғир олмаган бўлсанг керак, деб ўйлайман,— деди министр менга ўгирилиб.

— Шундай бўлса керак, сэр,— дедим мен ҳам очик-кўнглилик билан ярим ҳазил оҳангда.— Мистер Нвегенинги ишончини оқлаш учун чет элга бориб маълумот олишимга стипендия тайин қилишларини илтимос қилмоқчиман.

Эсимда, шу сўзларни айтганимда министрини кузатувчи шахслар ичидан бир чиройли қиз менга ялт этиб қараб қўйган эди. Кўзимиз кўзимизга тушиши билан қиз шартта ўгирилиб олди. Назаримда, буни министр ҳам сезгапдек булди.

— Менинг шахсий секретарим бакалаврлик унвонини Оксфордда олган,— деди у,— бирга келиши керак эди. Лекин баъзи бир битмаган юмушларини ниҳоясига етказиш учун қолдириб келишга тўғри келди. Дарвоқе, Одиллий, сен ўз истеъдодингни бу жойларда ерга кўмпасан. Пойтахтга келишингни, каттароқ бир давлат хизматига киришингни хоҳлардим. Тоғ қабилаларидан келганларни нуқул турга ўтқизавериш ҳам яхши эмас. Мана, мисол учун меннинг секретаримни ол. У ҳам тоғдан. Ахир

бизнинг халқимиз ҳам жамоат луқмасидан ўз тегишнини талаб қилиши керак-ку.

Гапирилавериб сийқаси чиқиб кетган «жамоат луқмаси» ибораси бу ерда кўпчилик учун янгилик эди, шунинг учун оломон орасида гулдурос қарсақлар янграб кетди.

— Сухандонлик ҳам шунчалик бўлади-да, офарин!— кимнингдир шодон овози янгради. Бу мақтов мистер Нанга оқ танлилар тилида фикр баён қилиш санъатининг нақадар чуқур эгаллаганини ифодалаши керак эди. Министр ўгирилиб, ўзининг ихлосмандига бир табассум ҳада қилди.

Буни қарангки, худди шу дақиқада, дўстим Эндрю Қадимбе қовун тушириб қўйди. Нанга муаллимлик қилиб юрган кезларда ҳамкасабалари унга лақаб қўйиб «салкам санъат магистри» деб «сийлашган» эди. Дўстим тушмагур, ҳозир министрининг шу лақабини қушиб айтиб юборса бўладими! Бу, Эндрю билан Нанга ҳамқишлоқ булганликлари учун ҳам унга таҳқиромиз бўлиб эшитилиши турган гап эди.

Министр ўз ҳамқишлоғига бир назар ташлаб қўйди. Унинг бу қарашини менга бундан тўрт йил муқаддам орқа қаторда бўйин тасмасидан боғлаб қўйилган итдай деп-синаётган одамларга бошчилик қилиб турган Нангани эслатиб юборди.

— Афв этасиз, сэр,— деди Эндрю кулинч бир ҳолатда.

— Нега?— министр бақриб юборди жаҳл устида.

— Бу галварсининг гапига эътибор қилманг, сэр,— орага суқилди безовталаниб мистер Невеге,— теппакка ҳеч эс кирмади-кирмади-да.

— Менимча, бошлайвериш керак энди,— деди министр қовоғи очилмай.

Мистер Невеге мажлисини очиб, гапини муҳтарам меҳмонимизни сизларга таништириб ўтиришга мутлақо эҳтиёж йўқ, деб бошлаган бўлса ҳам нутқининг даромадини тамоман ўзини мақташга, партия манфаатларини кўзлаб «Аната ҳамда унинг атрофларида» нима ишлар қилганини ошириб кўрсатишга буриб юборди. Унинг жағи очилиб кетди. Шу алфозда орадан ярим соат ўтди. Одамлар тоқатсизланиб ғимирлай бошлашди, бу айниқса министр дам-бадам соатига қарай бошлагандан кейин яна ҳам

авжга чиқди. Залда норозилик овозлари эшитила бошлади. Кейин бир неча овоз бараварига Нвеге гапини тўхтатиб ўтиришини, суҳбатига муштоқ бўлиб келишган одамнинг сўзини эшитишга қўйиб беришини талаб қилди. Бироқ мистер Нвеге бу гапларга қулоқ қоқмас, худди мени ҳеч нарса билан ҳам гапдан тўхтата олмайсанлар, дегандек бамайлихотир гапни олиб қочарди. Ниҳоят, жангари бир қишлоқ йигити гўё уришга хезлангандай залнинг ўртасида ўрнидан тик турди-да: «Қани, туёгингни шиқиллат, бўлмаса уч пенсага бир тепаман», деб бақириб юборди. Мистер Нвеге шундан кейин ҳеч нарса қиллолмай қолди. Унинг сўнги иборалари халойиқнинг бир чақиримдан ҳам эшитиш мумкин бўлган кучли қаҳқаҳаси ичига сингиб кетди, бу кўлги министр ўрнидан туриб гапиришга ориз жуфтлагандагина тинди.

Гап шундаки, бундан анча йиллар муқаддам — яъни, Нвеге мактаб очиб, бойигунга қадар жуда камбағал-қашшоқ, бор-йўғи бошланғич мактабнинг оч-юпуи юрадиган бир муаллими эди. Мана энди бойиб, анча обруътибор қозонган, лекин у ҳар қанча бойиган бўлмасин, ўша сут билан кирган қурумсоқлиги қолмаган. Уша вақтлари бир бузуқ, шалағи чиққан велосипедда юрарди. Ҳамқишлоқлари бўлса велосипедига мослаб «жангур-жунгур» деб ном қўйиб олишган эди. Велосипед бузуқ бўлгандан кейин, табиийки, тормози ҳам шунга яраша бўлади-да.

Шундай қилиб денг, кунлардан бир кун Нвеге баланд тепаликдан пастдаги тор кўприк томон икки букилганча ўқдек учиб бораркан, бирдан кўзи нариги тепаликдан ўзи томон келаётган юк машинасига тушиб қолади-ку!.. Биринчидан, машина камдан-кам учрайдиган замонлар, бунинг устига нақ кўприкда тўқнашишиб, ҳалокат юз бериши аниқ. Шунда Нвеге жон-жаҳди билан: «Мени тўхтатинглар, худо ҳаққи, мени итариб йиқитиб юборинглар!»— деб бўкираверади. Лекин ўткинчилардан биронтаси унинг гапига парво қилмади. Жон ширин эмасми, шўрлик Нвеге одамларни велосипеддан йиқитганлари учун сийламоқчи бўлади ва энди: «Мени тепиб йиқитганга уч пенса!»— дея бошлайди. Ана шундан буён Анатада «Тепиб йиқитганга уч пенса», деган гап одамларнинг энг севимли ҳазил-мутоъиба гапига айланиб кетган.

Министр гўё тайёргарликсиз нутқ ирод қилаётганга ўхшарди. Унинг нутқи одамларда жуда катта таассурот қолдирди. У яқин орада сайлов бўлиши кутилмаепти, мен сайловчиларнинг овозини олиш учун келганим йўқ, деди. Кейин кўпчиликнинг кулгисига жўр бўлган ҳолда қўшиб қўйди: «Биз, нима десак экан, таъбир жоиз бўлса, бир оилавий учрашувга тўпландик, холос — бор гап шу». У ўзининг ҳамюртлари қаршисида она тилида ваъз қилардику-я, аммо тажрибадан биладики, нутқи матбуотда тамоман ёлгон-яшиққа тўлиб кетган ҳолда босилиб чиқади. Бундан ташқари, меҳмонлар ичида бизнинг тилимизда гаплашмайдиганлари ҳам бор, шунинг учун уларнинг ҳеч нарсани тушунмай бегонасираб қолишларини хоҳламайди. Чунки пасттекисликда яшовчиларми, тоғда истиқомат қилувчиларми, ҳаммамиз ҳам, ким бўлмайлик, улуг давлатимизнинг граждандаримиз ва шунга ўхшаган олди-қочди гаплар.

Меҳмонлар ҳақида гап кетганда министр ўзи билан бирга келган асли соҳиллик, партиянинг эътиборли арбобларидан бири бўлмиш миссис Элеонора Жонни назарда тутган эди. Аёл ёши ўтинқираб қолган, лекин пардоз-андозга беланган. Кўринишидан эса, зарурат туғилиб қолса ҳар қандай оғир шароитда ҳам ўзини ҳимоя қила оладиган хотинлар тонфасидан эди. У министрининг чап тарафида савлат тўкиб ўтирар, тинимсиз чекаркан, ўзини елпиғич билан елпигани-елпиган эди. Унинг ёнида эса кўҳликкина бир қиз ўтирардики, бу ҳақда мен сизга боя гапириб бергандим.

Мана, орадан шунча пайт ўтиб, мен бу икки аёлнинг бирон марта бўлсин бир-бирига ё назар ташлаб қўйганини, ёки бир оғиз бўлса ҳам гаплашганини кўрганим йўқ. Қизиқ, фикр қила бошладим мен, бу қиз мана бу кўпни кўриб пихи қайрилиб кетганлар орасида нима қилиб адашиб юрибдйкин? Қизни кўрган одам меҳмонлар келаётиб бир монастирга қўнишипти-ю, битта роҳибани йўл-йўлакай бошқа бир монастирга ташлаб кетишмоқчи бўлишипти-да, деб ўйлаши мумкин эди.

Министр нутқини тамомлаган заҳоти мулозимлари билан директорнинг қароргоҳига таклиф этилди (мистер Пвеге тўртбурчак қутига ўхшаган уйини шундай деб атарди). Мистер Нанга кўриниши билан ҳовлидаги раққосалар яна рақсга тушиб кетишди. Овчилар бўлса, бор

ўқ-дориларини отиб тугатганидан энди жимгина ваъда этилган хурмо шаробини кутиб туришарди.

Министр ҳар бир группа раққосаларнинг олдидан ўтаркан, бир неча марта уларнинг кўнгли учун савлат тўкиб нари-бери ўйинга тушган бўлди ва яхши ўйинчиларнинг қаро терга тушиб кетган юзларига бир фунтлик қизил қоғоз пулларни ёпиштириб қўяверди. У битта группа ўйинчиларининг ўзинигина шу йўсинда беш фунтни ёпиштириб чиқди.

Министрнинг камтарлигига диққатимизни тортган ҳалиги киши энди унинг бошқа фазилатларини, хислатларини намоён қила бошлади. Бу одамга яхшилаб тикилиб қараб, унинг бир кўзига оқ тушган, кўр эканлигини кўриб қолдим — бундақаларни бизда «чиғаноқ» дейишадди.

— Мана, кўрииб турибдики,— деди бир кўз,— пулниги бетига қарамайди. Балки одамлар унга ҳавас қилар, министр давлатдан катта пул олади, туриш-турмуши ҳам жуда жойида бўлса керак, деб ўйлашар, у эса топган пулни одамларга мана шу тарзда тарқатиб юргани-юрган.

Кейинроқ, биз директорнинг қароргоҳида ўтирганмишда мистер Пангага секин шундай дедим:

— Пулниям жуда пўчоқча сочиб юбордингиз чоғи.

У кулиб қўйди, қўлидаги муздек пивога қараб ўйлаиб тикилиб тураркан, шундай деди:

— Кўп сарфладинг, деяпсанми? Эҳ, ука, сен ҳали кўп нарсаларни тушунамайсан. Меннинг бўлган-турганим шу. Топганимни совуриб юраман. Ўзимга ҳеч вақо қолмайди. Агар, қачон бўлмасин биронта одам олдингга келиб сени министр қиламан деб қолса, орқанга қарамай қоч. Сенга гапнинг ўғил боласини гапиряпман. Худо шоҳид.— У художўйлигини билдириш учун одат буйича тилининг учини чиқариб қўйди.— Министрлик кўринишдан лаззатли туюлади, аслида эса заҳар-заққум, гапимга ишонавер.

— Ақлли одамдан ақлли гап чиқади,— орага суқилди бир куз.

Фақатгина шу атрофдаги дўконнинг эгаси бўлиш билан бирга пивоҳонанинг ҳам мутасаддиллигини олган Жошиагина ярим ҳазил, ярим чини оҳангда министрнинг гапларига қўшилмади.

— Бир нарсага ноқис ақлим етмай турибди,— деди У,— пул ҳеч қачон менинг чаккамга тегмасди. Менга министрнинг ойлигини бериб қўйинг — бутун ташвишларни ўзимоқ сотиб оламан, ўлдирса ҳам пул ўлдирсин.

Ҳамма кулиб юборди. Миссис Жон эътироз билдирди:

— Йўқ, биродар, агарда бойларнинг бошидаги ғамташвишларни билганингиздами, бу гапларни гапирмаган бўлардингиз, менинг халқимда шундай мақол бор: «Бойлик— бош оғриги!»

Миссис Жон министрнинг энг яқин одамларидан бири, деган узунқулоқ гаплар оралаб юрарди. Нима бўлмасин, хоним ўзини министрга худди утказиб қўйгандек тутарди. Ҳар ҳолда узоқ Покомадан бутун бошлик уч юз эллик миль йўл юриб бекорга келмаган бўлса керак. Унинг номини мен матбуот орқали таниганман. Ўзи министрнинг қул остидаги бошқармалардан бирида библиотека комиссиясининг аъзоси эди. У камбағалликнинг афзалликлари ҳусусида фикр юритиб маъруза қиларкан, йиғилганлар бир-бирига хонимнинг буйидаги оғир-оғир маржон шодаларининг ўзиёқ юзлаб фунт туришини шивирлашиб гаплашишарди. У «Савдо қироличаси» деб шуҳрат қозонган. Унинг ҳақида менинг билганларим шунки, хонимнинг ёшлиги жуда камбағаллик, муҳтожликда ўтган, ота-онасидан ҳам барвақт етим қолади, ҳеч қандай маълумот ололмайди. Фақат бу нуқсоннинг ўрнини ўзининг ташқи гўзаллиги-ю, темирдек мустаҳкам иродаси билан қоплашга муяссар бўлади. Хоним ишини резавордан бошлайди, сўнгра кичикроқ бир дўконга эга бўлади. Ана ундан кейин иши юришиб кетади. Эндиликда тутилган импорт кийимлар билан қилинадиган савдосотиқ бутунлай унинг ихтиёрида бўлиб, қўлида юз минглаб фунт дастмоя айлашиб турарди.

Мен министрнинг мулозимларини беш қўлдай билладиган мухбирнинг ёнига ўтириб, унинг қулоғига шивирладим:

— Анув ёш қиз ким?

— Т-ш-ш!— У бармоғини лабига босди.— Унинг яқинига йўлай кўрманг. Бу ширин луқма бизга тааллуқли эмас.

Мен унинг олдига бориш хаёлимгаям келгани йўқ, шундай, кимлигига қизиқяпман, холос, дедим.

— Министр у билан ҳеч кимни таништирмайди. Ким биллади, балки ўйнашидир, балки қариндошидир,— деди мухбир, кейин қўшиб қўйди:— Менинг ўзим ҳам қарай-вериб кўзларим тешилди. Бу малак сиймо унинг мулозимлари ичига қаердан қўшилиб қолибди, ҳеч ақлим бовар қилмайди.

Шунда министр ўз мулозимларини бирма-бир таништирадиган, навбат қизга келганда индамай бошқасига ўтиб кетганини эсладим.

Қизиқ, бирдан миссис Нангага нима бўлганини сўрагим келди. Ахир, мен уни ҳозирги министримиз бойскаутларнинг бошлиғи бўлиб юрган пайтлардан буён билардим-да. Ушанда улар янги турмуш қуришган эди. Яна шуни яхши хотирлайманки, миссис Нанга оқ тропик шлём кийган аёлларнинг биринчиларидан эди. Бу нарса ўша пайтларда бемисл шукуҳ ҳисобланарди.

ИККИНЧИ БОБ

Бизда мустақиллик эълон қилингандан кейин халқ орасида «нималарни эмас, кимларни биласан», деган ибора кенг тарқалиб кетди. Гапимга ишонаверинг, бунинг тагида жон бор эди. Бошлиқларнинг товонигача ялашга тайёр турадиган ювиндихўрларнинг иши юришиб, менга ўхшаган бундай ишлардан ҳазар қиладиганлар мушкул ҳолга тушиб қолишди. Ҳеч кимга муте бўлмай, тамоман эркинликка чиқиб олай дедиму, тайёр квартиранням, машинаниям, шунга ўхшаш барча қулайликларни тарк этиб давлат хизматига кирмадим ва марказдан узоқроқ бир жойдаги хусусий мактабга муаллим бўлиб олдим. Мен министрга маълумотимни ошириш мақсадида Лондонга бориб ўқишимга стипендия танин қилишлари учун ҳаракат қилмоқчиман, деганимда ундан ёрдам кутиш фикри етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган. Бунинг бошдан оқ маълум қилиб қўймоқчиман. Чунки мактабда ўқиганимда ҳам, университетда таҳсил кўрганимда ҳам стипендияни бировларнинг қўллаб-қўлтиқлагани ёки ҳимоя қилгани учун эмас, балки ўзимнинг тирншқоқлигим, ўқишдаги муваффақиятларим эвазига олганман. Лекин охир-пировардида мени чет элга бориб маълумотимни ошириш эмас, Европага боришимнинг ўзи кўпроқ қизиқтириб қолди. Чунки Европага борарканман, менинг онгим ўсиб, дунёқарашим кенгайиши турган гап эди. Худди шундай курсни бултургина битириб келган дўстим Эндрю Кадибе ҳалигача ҳаяжонининг айтиб адо қилолмайди. Гап оқ танли қизлар хусусида бораётгани йўқ, бу ерда ҳам уларнинг уруғи тўлиб кетган, истаганингча топилади. Гап биринчи қарашда кўзга ташланмайдиган минглаб арзимас майда-чуйда нарсаларда. Эсимда, оқ танли киши,— таксист бўлса керак,— чамадонининг кўтариб олгани ва уни «сэр» деб атаганида қанчалик кўнгли кўтарилиб кетганини гапириб берган

эди. Юраги ёрилиб кетганидан шофёрга ўн шиллинг бериб юборганини ўзи ҳам билмай қолибди. Унинг бу саргузашти бизни роса кулдирган эди. Бироқ унинг ҳам ҳолатини тушуниш мумкин. Шундай булса-да, Европага бориш орзуси вужудимни қанчалик қамраб олмасин, ёрдам сўраб бировга мурожаат этишни, виждонимни сотишни хаёлимга ҳам келтирмадим. Қабул охирида бу ҳақда министрнинг ўзи ҳеч қандай шама қилмасимданоқ гап очиб қолди (қайтага, иложи борича бу нарсага унинг эътиборини тортмасликка ҳаракат қилдим). Унинг таклифи менга мутлақо ҳақорат бўлиб туюлмади. Таътил кунларимда ўйига боришимни сўради. Марказга борган кунларимда ўз ҳамкасби, ташқи маориф министридан меннинг илтимосномам хусусидаги ишларни суриштириб билмоқчи бўлди.

— Мактабда машғулотлар тамом бўлиши биланоқ пойтахтга бор,— деди у.— Меникида меҳмонлар учун ажратилган алоҳида ҳожатхонаси, ваннаси бўлган меҳмонхона бор. Айшингги суриб, кўнглингга келганини қилиб яшайверасан.

— Унинг гапига қулоқ солманг,— орага суқилди миссис Жон,— кўрнинишингиздан яхши болага ўхшайсиз. Ўзингизни одамгарчиликдан чиқаришларига йўл қўйманг. Бу ваннаси бор алоҳида хоналар яхшиликка олиб бормади. Бу одам ахлоқсизликда ҳаммага отнинг қашқасидек маълум. Яхшиси, у билан ош-қатик бўлмаган маъқул. Агар у «тухта» деса, оёқни қўлга олиб қочмоқ керак.

Ҳамма кулиб юборди.

— Элеонора,— деди министр гўё ялингандай қилиб,— нега мени виждонли одамлар олдида шу қадар тулроққа булғаяпсиз? Нега номимни ёмонга чиқаряпсиз? Мен ибрат олса арзигули христианмаң, буни сизга ҳар ким айтиб беради, тўғримасми, Жеймс?

— Тўғри бўлганда қандоқ,— муҳбир табассум қилиб унинг гапини маъқуллади.

Ҳазил-ку ўз йўли билан-а, лекин министр пойтахтга боришимни ростакамига таклиф қилди. Қанчалик тезроқ борсангиз, деди у, шунчалик соз бўларди, чунки икки ойдан кейин Америка Қўшма Штатларига кетмоқчиман.

— Менга докторлик унвонини беришмоқчи,— деди мағрур,— ҳуқуқ доктори бўлмоқчиман.

— Офарин!— дедим.— Табриклайман.

— Раҳмат, дўстим.

— Кейин министрмизнинг номини улуғлаб «Муҳтарам доктор М. И. Нанга» дейишади,— қироат билан деди мухбир худди кўнглимдагини бир лаҳзада уқиб олгандек. Ҳамма бор овоз билан бўлажак жарағдор унвон соҳибини «ура» дея олқишлади.

— Хўш, менинг номимга бу унвон ярашадими?— сўради министр болаларча суюниб. Ҳамма бараварига бу ном узукка кўз қўйгандек мос тушишини айтишди.

— Ҳар ҳолда, баъзиларнинг номларига ухшаб ёпишиб тушмаса керак. Мана, мисол учун «парламент аъзоси муҳтарам мэр, доктор Монго Сега» қандай чиройли жарағлайди,— деди министр гап оҳангидан салгина ҳасаднинг шабадаси келиб.

— Бўлса бордир,— қўшилди ҳар қандай вазиятларда ҳам ўзини йўқотиб қўймайдиган мухбир,— лекин қанчалик ёпишиб тушмасин, сизникичалик бўла олманди, сэр. «Парламент аъзоси, муҳтарам доктор М. И. Нанга» дегани қаёқда-ю, у қаёқда.

— «Муҳтарам доктор миссис...» деганимизда-чи?— деб сўрадим заҳарханда аралаш.

— Тилинг келишмайди,— жавоб берди министр,— ёпишмайдиям, ярашмайдиям.

— Нега энди?— миссис Жоннинг аччиғи чиқди.— Бундай унвон аёлларга берилмаса, бу деган сўз тил келишмайди, деган экан-да. Мен доим мамлакатимизда аёллар сайлов пайтидагина эркаклар билан тенг ҳуқуққа эришади, деб бекорга айтмайман.

— Ундаймас, хоним,— мухбир эътироз билдирди,— ўзингиз айтиб кўринг-а: «Доктор миссис...» Худди жилвир қоғозни тилга ишқалаганга ухшайди. На ёпишади, на ярашади.

Министр жўнаш олдидан, пойтахтдаги уй адресини ёзиб ол, деб қисталанг килди. Мен унинг адресини ёзарканман, мистер Нвеге менга ғараз билан назар ташлаб турди. Меҳмонлар кетиши билан у мени мазах қилиб, хўш, ҳали ҳам таништиришга эҳтиёж йўқ деган ўша фикрини туғри деб биласанми, деб сўради.

— Мен бизларни мактаб ўқувчиларига ўхшаб бир қатор турғазиб қўймоқчи бўлганингизга эътироз билдирганим-ку, ахир. Агарда гап бу ёғига қараб кетган бўлса, мени таништиришингизга эҳтиёж йўқ эди. Биз у билан шундоғам таниш эдик.

— Худога шукур қилинги, мен кек сақламайман.—
Нвеге менинг гапларимга эътибор қилмай давом этар-
ди.— Бўлмаса унга барини айтиб берган бўлардим...

— Югуринг, югуринг тезроқ!— жаҳлим чиқди.— Ҳа-
ли ҳам кеч эмас, етиб оласиз.— Шундай дедиму, қари
суллоҳнинг олдидан нари кетдим.

Кейин-кейин ўша кундаги воқеаларни эсларканман,
мистер Нвегенинг ўлиб-тирилиб шунчалик қилган ҳара-
катларига яраша бирон нималик булолмай, икки қўлини
бурнига тиқиб қолавергани хаёлимга келади. Ми-
нистр унинг кўнглидагини айтиб олишига атайлаб им-
кон бермади. Бунинг устига министрининг ҳаммага қўши-
либ уч пенс ҳақидаги гапга кулгани ўлганининг устига
чиқиб тепгандек бўлди. Ҳар ҳолда, одоб юзасидан ўзи-
ни вазмин тутса ҳам бўлаверарди. Лекин баъзи одам-
ларнинг ўз дарди-ҳасратини тўкиб соладиган узундан-
узоқ ваъзи бу улуғ нотикнинг вақтини олиши жинини
кўзгатар, бунни у суймасди. Қабулнинг бошидан охирига-
ча директорни яниб ўтирди. Бечора директор бу билан,
шубҳасиз, эскирган давлат мол-мулкини сотиш бўйича ян-
ги тузилаётган идорада бирон мансабга илиниб олишдек
ширин орзусига етиш имкониятини қўлдан бой берган эди.
Ишончим комилки, у ўз мактабидаги тамоман ишдан
чиққан асбоб-ускуналарни сал бўлсаям бундайроғига
алмаштириб олишни кўнглига тугиб юрган эди. Унинг
бу қадар норози бўлиши учун албатта бошқа сабаблар
ҳам бор эди. Шундай бўлгандан кейин менга захрини
сочмаса ҳам бўлаверарди.

Бошқа тарафдан ўқитувчилар ҳам ўша кунни ҳазила-
кам қовун туширишмади. Мана шундай «айиқ хизмат»ни
биринчи бўлиб мен қилдим. Мендан кейин «Салкам
санъат магистри» деб Эндрю Кадибе ҳол қўйди. Бу
гап министрни директорнинг нутқидан ҳам баттар жаҳ-
лини чиқариб юборди. Тўғри, у мистер Нвеге ҳақидаги
гапга шарақлаб кулиб юбориб, бир оз бўлса ҳам алам-
дан чиққандек булди, лекин бу нарса нега бунчалик
унинг иззат-нафсига тегиб кетгани менга қоронғи эди.
Мана бу қовун туширишлар ёши етмишлардаги катта
ўқитувчининг бир қилиғи билан ниҳоясига етди. У «қа-
роргоҳ»ни тарк этаркан, икки шиша пивони қўлтиққа
уриб олибди. Бу нарса ҳамманинг эътиборидан четда
қолган бўлса ҳам мистер Нвегенинг назаридан қочи-
б қутула олмади. Чунки у шунча пивони қиммат нарҳда

ҳар бир тийинни жонидан суғургандек қилиб сотиб олган экан, буларни ўқитувчилар ташиб кетади, деб мутлақо ўйламаган эди-да. Катта ўқитувчимиз умуман анча ҳазилкаш, хушчақчақ, бунинг устига устомон бўлиб, унинг қўлидан ҳамма нарса келарди. У мактабнинг қаршисига жойлашган Жошианинг пивохонасига тез-тез кириб турар ва ўзига хос ҳазилкашлик билан ҳозирги ёшларнинг қилаётган қилиқларига ҳеч ақлим бовар қилмайди, ҳар қанча донолик булса бармен Жошианинг ўзидан қолмайди-ю, буларнинг Англияга бориб барристерликдан таҳсил кўриб юганига ҳайронман, деб қўярди.

Шу куни кечқурун энди чироқни ёқишга ҳозирлаётганимда эшигимни тақиллатиб кимдир келиб қолди.

— Чиройли қиз бўлсанг, кир,— дедим.

— Одиллий уйдаими?— деди биров гайри табиий ингичка овозда.

— Кираверсанг-чи, галварс.

Мана бундай ҳазил ҳечам Эндрю иккаламизнинг чаккамизга тегмасди. Биз ҳар сафар бир-биримизникига эшик тақиллатиб борганимизда иложи борича овзимизни қизларникига ўхшатиб мулойим чиқармоқчи бўлардик ва бу билан бир-биримизнинг юрагимизни бир дақиқа бўлсаям шувиллатишга интилардик.

— Ишинг қалай?— сўрадим.

— Ёмонмас, итдай чарчаганман.

— Халиги қиз кимлигини билолдингми?

— Қиз, қиз, оғзингдан қиз тушмай қолибди ўзи. Сендан ҳам мундоқ тайинлироқ гап чиқармикан?

— О'кей, мистер Жентльмен,— жавоб бердим чироқни ёқарканман,— ким биринчи бўлиб қизлар ҳақида гап очса, тилини қирқиш. Бугун ҳаво қалай?

Эндрю кулиб юборди. Шу он хонага ўн беш ёшлик шумтака хизматкорим Питер кириб, кечки таомга нима тайёрлашни сўради.

— Иел Сен ҳали соат учдаги ахборотни эшитмадингми?— ўзимни ҳайрон бўлганга солиб сўрадим.

— Йўқ, сэр.

— Ҳукуматнинг янги фармони чиқди: бир кеча-кундузда икки маҳал овқат ейиш — эрталаб ва кундузи, бошқалари бекор қилинибди.

¹ *Барристер* — Англиянинг олий судларида нутқ сўзлаш ҳуқуқига эга бўлган адвокат.

— Мутлақо ҳақиқатга хилоф!— Питер чувалтириб тапиришни яхши кўрарди. У олти классни битирган. Бундан икки-уч йил аввалроқ биронта маҳкамага хизматкор бўлиб ишга кириши, ҳатто бошланғич мактабга муаллим бўлиб тайинлангани ҳам мумкин эди. Лекин эндиликда унга ўхшаган маълумотли болаларга иш топиш амри маҳол бўлиб қолган, тағинам унинг омади юришиб қолди: жўнгина рўзгоримни юритиб туриш учун уни ўзим хизматга ёлладим. У турар жойи, овқати текин булгани ҳолда мендан ойига бир фунт ҳақ оларди. Бўш вақтларини кўпинча китобга мук тушиб ўтказар, лекин китобга бу қадар берилиб кетишининг ўзига хос шубҳали жиҳатлари ҳам бор эди. Нимадир бўлиб бир кунни галати китобни (помням, адашмасам «Аёлларнинг ёқимлилиги сирлари» эди, шекилли) уқиб ўтиргани устидан чиқиб қолдим. Китобни почта харажатларидан ташқари ўн шиллингча тўлаб эндигина Ҳиндистондан, Нью-Дели шаҳридан олган экан. Ушанда боплаб таъзирини бергандим.

Кечки таомга нима тайёрлашини буюришни билмай анчагача бошим қотди. Кейин пича батат қовура қол, дедим.

— Етишдан олдин қовурма батат емоқчимсан ҳали?— Эндрюнинг эси чиқиб кетди,— кўзингга қара, бола, тағин ярим кечада довдираб бориб қолсанг, эшикни очиб бўлман.

Эндрю бу билан қайси кунни бир талай думбул кўма еб қўйиб, қорним чангак бўлиб қолганда тунда уйига югуриб борганимга шама қилмоқда эди. Тўғри, ушанда шу қадар қўрқиб кетгандимки, нима қиларимни билмай, вақт алламаҳал бўлиб қолганига қарамасдан Эндрюникига югуриб боргандим ва зудлик билан эски бўлсаям машинангга касалхонага элтиб ташла, деб илтимос қилгандим.

— Ундай бўлса, нима еи?— сўрадим.

— Ие, нима, хотиннингманми мендан сўрайсан?— аччиқланди Эндрю.— Шунча қиз теваракда эрсираб юрибди-ю, бу бўлса, сўқирга ўхшайди.

— Бу ёғидан жуда хавотир олаверма, мен ҳам бит-тасини кўз остимга олиб қўйдим.

— Ие-ие! Қим экан у жонон, билсак бўладими? Шеър-чи?

— Шеър ҳам бир гап бўлар,— дедим. Кейин икка-

О толе! Вақт етди, бас, бўлсин ошкор,
Ишқнинг оловига отибон ўзини,
Мангу бирлашмоққа айладик қарор,
Бу ишда Гименей¹ қўллагай бизни.

— Шошма, шошма, манави бемазани қара!— Эндрю
ёлгондакам жаҳл билан Питерни койий кетди.— Ўзинг-
дан катталарнинг устидан қулишни ким ўргатди сенга?

— Кечирасиз, сэр,— қизикчилик қилиб жавоб берди
Питер ўзини қўрққандек бир қиёфага солиб.

— Шундай қилиб, Питер, кечки овқатга нима есам
экан?— сўрадим.

— Жаноб, кўнглингизга ёққани, балки гуруч пишир-
сам омади иш бўлармикин, сэр?

Шундай дейишини билувдим. Қачон нима таом пи-
шириш ҳақида маслаҳат солмай, гуруч дегани-деган,
чунки гуручли таом ўзининг энг хуш кўрадиган овқати-да.

— Майли,— дедим,— бир ярим товоқ ҳам эмас, биру
чорак ҳам эмас, роппа-роса бир товоқ пиширасан.

— Хўп бўлади, сэр,— Питер хурсанд бўлиб хонадан
чикиб кетди.

Билардимки, у бир эмас, икки товоқдан кам гуруч
пиширмасди.

— Хўш, у ким ўзи?— сўрадим.

— Ким ҳақида сўраяпсан?

— Министрнинг ёнида келган қиз-чи.

— Жазмани.

— Епира-я!

— Ҳатто ундан ҳам яқинроқ деявер. У қизга ҳам
қонун бўйича, ҳам мамлакатнинг урф-одатлари бўйича
уйланмоқчи, дейиш мумкинки, қари хотини кўнглига
урибди — қўпол, хунукмиш. Мана энди олмадек қилиб
янгиisini қўйинига солмоқчи: ўзларича қабул пайтларида
меҳмонхонада бекалик вазифаларини адо этиб туришла-
ри керак-да, ахир.

— Ифлослик. Қим айтди сенга?

— Айтишди-да.

— Ифлослик. Гарчи мен ҳали қиз ҳақида бирон ни-

¹ Гименей — қадимги Юнонистонда уйланиш ва никоҳ худоси.

мани билмасам ҳам у бир сасъ.
лишга эмас, балки манаман деган йил.
латадиган хотини бўлишга арзигулик мала.
менга нима.

— Уни аёллар коллежига ўқишга юборган эди,— деди Эндрю,— бундан маълум бўладики, уйланишни анча йиллар муқаддам кўнглига тугиб қўйган. Қизга раҳим келяпти. Министрда тариқчайм виждон қолмабди.

Мен индамадим.

— Мана шу миясиз эшакка шундай гўзал қиз равони бўлмаса. Ҳали бурнига озгина чертиб қўйганимдан жуда суюндим. Кўрдингми, бўкириб юборганини?

— Ҳа,— дедим,— тоза боппладинг.

Тўғрисиши айтганда, Эндрюнинг юз оҳангга тушиб ақлсиз ҳамқишлоғини роса тузламоқчи бўлганига ўзини, шу билан бир вақтда мени ҳам ишонтирмақчи бўлиб оғиз кўпиртираётгани учун мийиғимда кулиб ўтирдим. У, афтидан, мистер Нвегеннинг аҳмоқона режаларига қарши чиққанимда мени қўллаб-қувватламагани ёдидан кўтарилганга ўхшарди.

— Бир тасаввур қил-чи. Мана шу нодон чет элга чиқиб ўзини маданият министри қилиб кўрсатадими? Бу жуда бемаънилик-ку, ахир! Бутун дунё устимиздан кулади.

— Сен ҳақсан,— жавоб бердим,— лекин бутун дунё биз ҳақимизда нима ўйлаши шу қадар зарур бўлиб қолдими? Ҳар ҳолда, Нанга қабилидаги одамлар учун бу нарсанинг икки пуллик аҳамияти йўқ. Нангани шу топда одамлар мамлакатимизда у ҳақда қандай фикрда, сайловчиларнинг овозини сақлаб қолиш учун нималар қилмоқ керак — мана шу масалалар қизиқтиради. Бугун бизни роса гел қилди-ку. Ахир Черчилъ ҳатто ўрта мактабни ҳам битирмаган, деган гапни ўз оғзидан эшитдинг-а.

— Кўриб турибман, текин томоқ танни тоза қилганга ўхшайди, жир битиб патагига қурт тушиб қолибди, назаримда.

Мен кулдим, менга қўшилиб Эндрю ҳам кулди. Шундан маълум бўлдики, Эндрю мени мистер Нвегега нисбатан кўпроқ биларкан. Майли, ҳар ким Одилий Самалу министрнинг таклифи билан унинг уйда меҳмон бўлишга розилик билдирди, деб ҳар қанча ҳазиллашсин, жиғимга тегсин, розиман. Лекин одамларнинг Оди-

лий хушомадгуйлик қилишга ва ҳар хил қинғир-қийшиқ йўллар билан стипендия ундиришга лаёқатли экан, дейишларига тиш-тирноғим билан қарши тураман ва бунга ҳеч қачон йўл қўймайман, хизматкорим Питернинг сўзи билан айтадиган бўлсам, «бу мутлақо ҳақиқатга ҳилоф»дир. Эндрю аллақачонлардан буёи пойтахтга бориб ишлаш орзусида юрганимни жуда яхши биларди. Ундан ташқари, Элси билан орамизда бўлиб ўтган саргузаштлардан ҳам хабардор эди.

Ҳа, дарвоқе, мен ҳали Элси ҳақида ҳам гапириб беришим керак. Нимадан бошласам экан? Гап шундаки, китоб ёзганинда бўлган воқеалар кейинроқ бориб аслидагига нисбатан бошқачароқ чиқиб қолади. Ёзувчи асарига бирон-бир персонажни киритадиган бўлса, унинг қачон саҳнага чиқиши, нима ишлар қилиши-ю, қачон кўздан йўқолишини билади ва шунга қараб иш олиб боради. Шундай булса ҳам кўпинча персонажнинг тақдирдан дарак бериб турадиган сўзларни уни тилга олган дастлабки саҳифаларидаёқ ёзиб қўйганини ўзи ҳам билмай қолади. Мен ҳам бу хатарни сезганим ҳолда, иложи борича шундай қилмасликка интиламан. Қўлимдан келганча бўлган воқеаларни бир чеккадан ҳикоя қилиб беришга ҳаракат қиламан.

Элси танишганимизнинг биринчи оқшомида, тўғрироғи, биринчи дақиқаларидаёқ менга яқин муносабатларда бўлган биринчи ва яккаю ягона қиз эди. Биладан, бу соҳада бундан бешбаттарлари ҳам бўлиб туради, лекин мен бу фактни мақтанш ёки бўлмаса Элсини ёмонотлиқ қилиш учун келтираётганим йўқ. Аксинча, нима бўлган бўлса, худди шундай гапириб бермоқчиман. Ўша пайтда мен университетни битираётган ва имтиҳон олдидан кечасию кундузи фанларни ёдлаётган охириги кунлар эди. Шундай бўлса ҳам бир кун озгина дам олай дедиму, студентларнинг «Христиан ҳаракати ташкилоти» томонидан уюштирилган кечасига бордим. Ўзимни муҳаббатда у қадар омадли деёлмасам ҳам, ўша кун ишим ўнгидан келди. Элсини ҳамшира қизлар даврасида кўриб қолдим, тўппа-тўғри бостириб олдига бордим. У анча абжир, хушчақчақ қиз чиқиб қолди, яқинда ҳамширалар тайёрлайдиган мактабга ўқишга кирган экан. Икки давра танца тушганимиздан кейин ғала-ғовурдан четроққа чиқиб бир оз сайр қилиб келайлик, деб таклиф қилгандим, дарров кўна қолди. Агарда

мен уни ўзимга оғдириш учун журттага қизил сўзлик қилиб юрганымда, ишончим комил эдики, ўша кунни ҳеч нарса бўлмасди. Бу ишда Элсининг ўзи ёрдамга келди. Бирдан унинг сув ичгиси келиб қолса бўладими! Мен уни «бир пиёла сув» ичирдиш учун ўз хонамга олиб келдим...

Элсин ишрат чоғида эҳтирос билан қичқириб юборадиган қизлар тоифасидан эди. Ҳар сафар учрашганимизда у бу одатини қанда қилмасди. Лекин мени таажжубга солган нарса биринчи кунги учрашувимизда унинг: «Ральф, жонгинам», деб юбориши эди. Нега энди Ральф деб юборди, ҳеч ўйлаб ўйимга етолмадим. Орадан бир неча ҳафта ўтиб билсам, Элсин Эдинбургда шифокорликка ўқиган қандайдир телбанамо Ральф деган йигитга унаштирилган экан. Элсин билан танишувимиз бу қадар тасодифан бўлса-да, орамизда самимий дўстлик туйғуларини чуқур илдиз отган эди. Унга уйлансам, деган хаёл калламга келган эди, деб очиқ-ойдин айтолмайману, лекин ҳар сафар қўлида Англия ҳаво почтасининг тамғаси билан қизил маркага қиролича ва парламент биносининг расми туширилган ҳаво ранг конвертни кўрганымда юрагимда рашкнинг енгилгина шабадаси эсиб кўярди.

Мен университетни битириб кетаётганимда Элсин ҳаддан зиёд қайғурган эди. Мен ҳам ундан кам хафа бўлганим йўқ. Бир-биримизга ҳар ҳафтада, жуда нарий борса ўн беш кунда бир мартада хат ёзишиб тура бошладик. Эсимда, 1963 йилдаги почта ходимларининг иш ташлаши муносабати билан ундан бир ойча хат узлиб қолди. Ана ўшанда ўзимни қаерга қўйиншимни билмай қолганман, хизматқорим Питернинг таъбири билан айтсам, эсимдан айрилаётганман.

Энгликда, Элсин пойтахтдан ўн икки миль наридаги Борн касалхонасида ишлайди. Биз тез-тез кўришиб туришга ваъдалашганмиз, яъни таътил кунлари шаҳардан автобусга тушиб мен боргудек бўлсам, дам олмиш кунлари эса, унинг ўзи келиб туришга келишганмиз. Ана шунинг учун ҳам мннинг таклифи кўнглимга мойдек ёққан эди.

Тўғри, шаҳарда ҳали ҳам бўйдоқ юрган ошна-оғайниларим бор, уларникида тураверсам ҳам бўлаверардику, бироқ бирортасининг ҳамма қулайликлар жамулжам бўлган алоҳида меҳмонхонаси йўқ эди-да.

Министр келиб кетгандан кейин нега унинг «салкам санъат магистри» деган эски лақаби унга бу қадар ҳақоратли бўлиб туюлди, деган фикр миямга ўрнашиб олиб, бир эмас, бир неча кун хаёлимдан кетмади. Бундай бемаъни хаёл қаердан эсимга келиб қолди, ўзим ҳам билмайман. Ўзи баъзан шунақа бўлади: каллангга қандайдир бирон аҳмоқона хаёл ёки бемаза бир куй келиб қолади-ю, уни хаёлингдан чиқаролмай, шундай фикрлар ҳам каллангга келгани учун худди бировнинг олдида ичинг қулдираётгандай ўзингдан ўзинг хижолат тортиб юрасан.

1948 йили мен биринчи марта Нанга билан танишган кезларим одамлар унга ҳалиги лақабни беришганда, у бунга ҳеч қандай қаршилик билдирмагандай туюлганди. Мен ҳатто бу лақабни ўзига-ўзи ўйлаб чиқарган бўлса керак, деб гумон қиламан. Лекин нима бўлса ҳам бу лақаб унга ёқарди. Уқитувчилар унинг устидан кулиб қисқагина қилиб «С. М.» (санъат магистри) деб чақириб қолгудек бўлса, ҳатто ўзи уларга қарата: «Салкам», деб қўшиб қўярди. Агар мабодо қўйилган лақаб ўзига ҳақоратомиз туюлгандами, у ўла қолса ҳам бундай қилмаган бўларди. Шундай бўлгач, нега энди у бунга ҳақорат деб қабул қиляпти? Мен ўйлаб-ўйлаб бунинг сабабини шу кунларда мамлакатимизда ҳукм сураётган зиёлиларга нисбатан бўлган хусуматда деб топдим. 1948 йилгача Нанга етиша олмаган орзуси — олий маълумоти йўқлигига шама қилиб айтиладиган ҳар хил ҳазил-мутойибаларни кечирарди. 1964 йилда эса ўзига ўхшаганларга университет фанларининг мутлақо кераксизлигини исботлашни ўз виждон бурчи деб ҳисоблай бошлади. У шу топда, афтидан, бу гапнинг туғрилигига ҳатто ўзини-ўзи ҳам ишонтира олмасди. Шунинг учун Америка вилоятларидаги қайсидир номаълум коллежнинг келажакда докторлик унвони бериш ҳақидаги ваъдаси уни шу қадар қувонтириб юборганди.

УЧИНЧИ БОБ

Пойтахтга жўнаш олдидан қисқа вақтга бўлсаям Анатадан ўн беш миль наридаги ўз қишлоғим Уруага бориб келишга қарор қилдим. Дадам билан баъзи нарсалар ҳақида келишиб олишим керак эди. Асосийси Питерни ота-онасиникига олиб боришим лозим. Чунки болани хизматкорликка олаётганимда таътил кунларида келиб туради, деб ваъда берганман. Буни эшитиб Питернинг юраги ёрилаёзди. Ўз ёр-биродарларини кўрмаганига бир йил бўлибди. Мана, энди ўз ноини ўзи топиб ейдиган бир одам бўлиб қайтиб келяпти. Жошианинг дўконига кириб онасига шоҳи рўмол, дадасига эса бир пачка тамаки сотиб олди. Одамнинг ҳаваси келар экан. Чунки хизматкор бола ойига бор-йўғи йигирма шиллинг ишлаб ўз ота-онасига совғалар сотиб оляпти, ваҳоланки менинг шароитим бутунлай бошқача эди. Мен кимга ҳам совға олардим. Рўмол олганим билан онам йўқ. Дадамга у-бу олай десам, унга совға қилдинг нима-ю, қилмадинг нима, қумга сув тўккандек гап.

Менинг онам дадамнинг иккинчи хотини бўлган. Шўрлик мени туғибди-ю, оламдан ўтибди. Шу-шу мен ўз ватандошларим ичида бадбахт (халқда бола туғилганда онаси ўлса, бадбахт бўлади, деган эътиқод бор эди), шумоёқ деб ном олиб қолгандим. Дадам ҳеч қачон менга бу ҳақда лом-ним деб оғиз очмаган, умуман, дадам мен билан у қадар қизиқмасди ҳам, унинг хотинлари, бола-чақалари жуда кўп эди. Лекин мен зийрак бола эдим. Шунинг учун ўзимнинг бошқаларга ўхшамаслигимни эрта фаҳмлаб олганман. Биз ҳаммамиз Ая дейдиган дадамнинг биринчи хотини мени ювиб-тараб ўстирди, ўз болаларининг ичида барабар кўрди. Лекин барибир нимадандир ўқиниб юрардим. Бир кун кўчада ўртоқларим билан ўйнаб юрарканман, нимадир бўлиб бир бола билан жанжаллашиб қолдим.

Ушанда ҳалиги бола: «Шумоёқ! Онасининг бошига етган шумоёқ!»— деб қолса бўладими! Ҳа, гап бу ёқда экан...

Мен, умуман, ёшлигим азоб-уқубатда-ю ёлғизликда ўтган, деёлмайман. Оилада жуда кўпчилик эдик, шундан маълумки, яккаланиб қолмиш, қайғуга ботиш учун ҳеч қандай асос йўқ. Бунинг устига адолат юзасидан гапнинг тўғриси айтишим керакки, дадам хотинларига ўз боласими, бошқасининг боласими, ажратишга йўл қўймас, ҳаммани баравар кўрдирар эди. Ҳаммамизнинг битта Аямиз бор эди. Қолган иккита хотинининг (ҳозир уларнинг сони кўп) болалари ўз оналарини оддийгина қилиб ойна деб чақиришарди. Бошқасини эса фалончининг ёкиistonчининг ойнаси деб аташарди.

Тўғри, мен бир оз катта бўлиб баъзи бир ибораларнинг маъносига тушунадиган бўлиб қолганимдан кейин ўз-ўзимга, мен ўлиб онам тирик қолса бўлмас эканми, дедим. Янги туғилган боласи нобуд бўлган аёлга қўшнлари чиқиб келишиб, кўз ёшинини оқизма, кўзани синдиргунча сувини тўкиб ташлаганинг маъқул, деб кўнгли бериб кетишади. Бундан кўза бутун бўлса, уни сув билан тўлдириш мумкин, деган маъно чиқади.

Дадам округда тилмоч бўлиб ишларди. Округ бўйича битта ҳам одам оқ тапчиларнинг тилидан биронта сўзни билмайдиган пайтларда округ бошлиғи худди худодек саналар, тилмоч эса таъбир жонз бўлса, оддий фуқароларнинг дуойи фотиҳа-ю қурбонликларни етказиб турувчи унинг пайғамбарлари эди. Ҳар бир тилаги, нияти «худонинг даргоҳида қабул бўлиши» учун салча калласи ишлайдиган одам пайғамбарга хушомад қилиши, унинг кўнглини олиш учун томоғини ёғлаб туриш»ни лозимлигини жуда яхши биларди.

Шунинг учун ўша даврларда тилмочлар қудрати зўр, ҳаддан зиёд бой бўлишар, уларни ҳамма отнинг қашқасидай танир, лекин кўпчиликнинг кўргани кўзи йўқ эди. Қаерда округ бошлиғининг ҳукмронлиги сезилса (мамлакатда уларнинг қўли етмаган бурчак йўқ эди) ўша ерда тилмочнинг номи даҳшат ва қўрқув аралаш тилга олинарди.

Биз ёшлигимизданоқ дунё разилларга тўла эканлигини билиб ўсдик. Бизнинг ҳовлимизда ҳам, уйимизда ҳам ёмон кўздан сақлаш учун осиб қўйилган ҳар хил туморлар бор эди. Ҳали-ҳали эсимда, шундай туморлардан биттаси уйга кираверишда эшикнинг устига осиб қўйил-

ган эди. Энг катта тумор эса, дадамнинг ётоқхонасидаги ошқовоқнинг ичига яшириб қўйилганди. Бу хонага болалар ёлғиз ўзи кириши мумкин эмасди, ундан ташқари ўзи ҳам донм қулфлогли турарди. Бизни фалончи-фалончиларнинг уйига кирманглар, фалон-писмадон одамдан ҳеч қачон совға-салом олманглар, деб чўчитиб қўйишган эди.

Шундай бўлса ҳам ёр-биродарларимиз кам эмасди. Биров эчки, қўй, биров товуқ, сават-сават батат, яна бошқаси кўзада хурмо шаробими, шишада европа ичимлигимни, хуллас, ҳар ким топганини олиб келиб эл қатори ташлаб кетарди. Одамлар хўжаликни бошқариш санъатининг замонавий йўл-йўриқларини ўргансин деб бизга ўз уғилларини ва уларнинг бўлажак қайлиқларини хизматкорликка беришарди. Оиламиз аъзолари кўп бўлишига қарамасдан, хонадонимиздан ҳеч қачон гўшт узилганмас. Дадамнинг ҳар шанба кунни биттадан эчки сўйган пайтлари кечагидай ёдимда. Чунки бу даврларда кўпчилик йиллаб битта жаз кўрмасди-да. Ўзимизга ту-э-к яшаганимиз учун ҳам қўшнилариимиз бизга инсбатан ичиқоралик, ҳасад кўзи билан қараган десам, бунга ажабланмаса ҳам бўлаверарди.

Лекин мен ўша пайтлар одамларнинг тилмочдан қанчалар даҳшатли суратда нафратланишини хаёлимга ҳам келтирмасдим. Буни кейинроқ, орадан бир қанча йиллар ўтгандан кейин билдим. Ушанда ўрта мактабда ўқирдим. Рождество таътил кунлари бўлиб қолди: уй узоқ, мактабда эса қолгим келмади. Шунда уйи мактабимиздан атиги уч-тўрт миль нарида бўлган бир ўртоғимникига меҳмонга борадиган бўлдим. Бизни кўриб оғайнимнинг ота-онаси суюниб кетди. Онаси дарров батат пиширишга уннай бошлади.

Кечки таомдан кейин оғайнимнинг дадаси тамаки олиб келиш учун ташқарига чиқиб кетди-ю, дарров қайтиб келди. Ҳайрон бўлдим, кела солиб ўғлидан менинг исминни қайталаб сўради.

— Одилий Самалу.

— Қайси қишлоқдан?

Мезбоннинг овози хавотирли, бунинг устига жиддий эди. Ўзимни йўқотиб қўйдим.

— Уруа қишлоғидан, сэр,— дедим.

— Шундай дегин-а,— деди у совуққина қилиб,— данг ким?

— Хезекна Самалу,— дедим ва шу он яна қўшиб қўйдим:— Собиқ округ тилмочи.— Ҳаммасини айтиб саволлардан ҳам биратўла қутула қолай, деб ўйладим ўзимча.

— Ундай бўлса, бизнинг уйда қола олмас экансан,— деди ўртоғимнинг дадаси. Унинг овози боягидай босинқи, текис бир оҳангда эшитилди. Элимизнинг тушунчасида мушкул аҳволга тушиб қолган жиддий одам ўзини шунақа тутади, бола-чақаю хотин-халажга ўхшаб қий-чув, шовқин-еурон солиб утирмайди.

— Дада, нега энди? У сизга нима қилди?— сўради оғайним ташвишланиб.

— Гапимни эшитган бўлсанг керак... Бунда сенинг гуноҳнинг йўқ, қўзим, сенинг ҳам болакай, лекин Хезекна Самалунинг ўглига менинг уйимда жой йўқ.— У деразага бир назар ташлаб қўшиб қўйди:— Ҳали ёруғ, бемалол мактабга етиб олишнинг мумкин.

Ҳали-ҳали дадам бу одамга нима ёмонлик қилганини билолмайман.

Келаси таътил кунларида уйга келганимда бу ҳақда дадамдан сўрашга журъат этдим. Лекин дадам дурустроқ жавоб бериш ўрнига сени кимсасиз саёқларга ўхшаб дуч келган одамникида тентираб юргин деб эмас, китобнинг кетидан қувгин, деб мактабга берганман, дея қўйиб берди.

Мен ўшанда атиги ўн беш ёшга киргандим. Дадам билан қандай гаплашишни анча йиллар ўтгандан кейин ўрганиб олдим. Ушанда сиз мени ҳеч қаерга юбормагансиз, мактабга ҳам, университетга ҳам ўз кучим билан стипендия олишга эришганим сабабли бориб ўқиганман, десам бўларди, лекин айтолмасдим.

Шундан чатоқ эдики, дадам донм ўзида имкони борица кўпроқ хотин олишу, бола орттиришга, тўғрироғи, бола орттириш ва хотин олишга эҳтиёж сезарди. Ҳозир унинг бешта хотини бор. Энг кичиги ҳали ёшгина қиз. Унга бултур — етмиш бўлмаса ҳам олтмиш саккизида, яъни шарти кетиб парти қолган бир ёшда уйланган. Узи яхшигина пенсия олади. Агар ўттиз бешта боласи бўлмаганда бу пул бир ўзининг сарф-харажатиغا етиб ортиши мумкин эди. Ҳар ҳолда дадам рўзғорни тебратолмаслигини сир тутмасди. Шу сабабли хотинларининг ҳар бири ўз кўпини узи ўтказарди. Катта хотинлари тирикчиликдан нолишмайди. Уғиллари улғайиб дастёр бўлиб

қолишган, чекка-чеккадан топиб келишаверади. Ёш хотинларига эса қийин, болаларини ўқитишга пул тўлаш, тирикчилик учун сабзавоткорлик қилиб, чакана савдосотмқ билан шуғулланиб туришлари керак эди.

Дадамнинг биттаю битта қайғуси бор — у ҳам бўлса ҳар куни эрталаб бир кўза хурмо шаробию онда-сонда бир шиша виски сотиб олиш. Яқинда бирдан сиёсатга боши билан шўнғиб ХБП маҳаллий ташкилотининг раиси бўлиб олди.

Дадам билан энг жиддий ва кескин тўқнашувимиз бундан бир ярим йил муқаддам содир бўлган. Мен унга ўшанда кўзига тик қараб туриб сиз доим фақат ўз ҳузурингизни ўйлайсиз, бешинчи хотинни олиш бориб турган нодонлик, деб юборгандим. Албатта, дадамнинг кўнглига оғир ботадиган бундай гапини гапирмаслигим керак эди. Чунки бундан бир оёғинг тўрда, бир оёғинг гўрда деган маъно келиб чиқар эдики, бу одобсизлик, отани беҳурмат қилиш билан баробар эди. Шу топда мабодо Аям орага суқилмаганда дадам балки мени оқ қилиб юборган бўлармиди. Лекин орадаги келишмовчилик шу билан тугадикки, дадам, ҳа, сен ҳам менинг ўғлимсан, сенинг ҳам ташвишингни тортишим керак, шунинг учун сендан бир пенни олсам ҳаром бўлсин, деб қасам ичди. Аям дадангнинг қаршисида тиз чўкиб кечирим сўра, деб туриб олди. Гуноҳимни ювиш учун икки шиша «оқ от» виски билан бир шиша мартелни «қўрбон» қилдим. Шундан кейин орамизда расман муносабат урнатилди, мен эса вақтинчи топиб дадамга ўқишимни давом эттириш ҳақидаги режаларимни гапиришни ўйлаб юрдим. Аммо гапирганим билан нима жавоб олишимни жуда яхши билардим. Агар бу ҳақда оғиз очгудек бўлсам, у бамайлихотир туриб, шунча ўқиганнинг ҳам етар, жуда билиминг кўпайиб кетди. Мамлакатимиздаги энг кўзга кўринган одамлар — министрлар, ҳар қандай ишнинг кўзини биладиган удабурунлар, парламент аъзолари ҳам ким бўлмасин сенинг ярмингни ўқишмаган, дейиши аниқ эди. Ундан ташқари муаллимчиликни ташла (буни кўп марта айтган), «бу ғирт аҳмоқона машғулот», бунинг ўрнига давлат аппаратига бирон-бир хизматга кир ва машиналик бўлиб ол, деб гапининг орасига қистириб кетишни унутмайди.

Мен пойтахтга Панганинг кутилмаганда қилган таклифидан роппа-роса бир ой ўтгандан кейин келдим. Гар-

чи ташрифим хусусида Нангага хат ёзган ва борадиган кунимни телеграмма орқали маълум қилган, бунинг устига, такси шофёрига мени фалон жойга олиб бориб қуй, деб бир оз гердайнб ҳам қўйган булсам-да, барибир нима учундир дилим гаш эди. Бир зумда калламга Нанга сингари хуштакаллум одамлар яхши кўриниш учун ҳар хил таклифларни қилаверади, ҳар нарсаларни ваъда бераверади-ю, лекин шу онда таклифлари, берган ваъдалари эсидан чиқиб кетаверади, деган фикр келиб қолди. Унинг сўзларига ишонса бўлармикин? Тўғри, ҳар аҳтимолга қарши бу ерга келишим хусусида яқиндагина адвокат бўлган ва хусусий ишлар олиб бир нималик бўлиб қолиш умидида пойтахтда қолган бир дўстимга ҳам хат ёзгандим. Қани, кўрамиз, қандай қарши оларкин, деб ўйладим, агар мабодо ишлар кўнгилдагидек бўлма-са, эртасигаёқ жуфтакин ростлаймизу, ҳа, энди, шунақа бўлишини аввалдан билгандик, деймиз-қўямиз.

Министрининг уйига етиб келганимда шубҳаларим яна ортди. Унинг шахсий соқчиси булмиш ўша бир кўз барзанги дарвозанинг олдида таксини тўхтатди-да, менинг бошимдан оёғимгача синчиклаб қараб чиқди.

— Сизга ким керак?— деди қовоғини уйиб.

— Мистер Нанга.

— Ўзи тайинлаганмиди?

— Йўқ, лекин...

— Машинангизни ҳув анави ерга, дарвозанинг орқасига қўйиб туринг, кириб сўрай-чи, қабул қилармикин, йўқми. Исмнингиз нима?

Бахтимга министр ўз оиласи билан меҳмонхонасида дам олиб ўтирган бўлса керак. Остонага чиқиб мени кўрди-ю, қучоқлаб олиш учун менга отилди. Орқама-орқа хотини ва уч боласи чиқиб келди. Улар ҳам суюнишиб мени шодиёна қарши олишди.

— Қир, киравер,— деди министр.— Сени эрталабдан бўён кутяпмиз. Менинг уйимни ўз уйингдек кўравер.

Мен ҳисоб-китоб қилиб қўяй, деб таксига қараб юра бошлаган эдим.

— Йўқ, йўқ, бундақаси кетмайди,— деб хитоб қилди хўжайиним олдимни тусиб.— Шофёрни ўзим рози қиламан. Ахир у менинг яқин биродарим-ку, тўғрими, каттака?

— Худди шундай, сэр,— тасдиқлади мен ҳозиргача дунёда энг хавfli душманам шу бўлса керак, деб ҳи-

соблаб келганим такси шофёри. Энди унинг юзида табассум ўйнади, лабининг таноби қочиб, папирос чекаверганидан саргайиб кетган бир қатор тишлари кўриниб кетди.

Этти боланинг онаси бўлса ҳам (тағни каттасининг ёши ўн олти, ўн еттиларда) миссис Нанга ҳали ўзини олдирмапти. Уни мистер Нангага қарама-қарши ўлароқ бир қуршда танидим. Албатта, бир оз тўлишган, лекин ёши ҳам сал ўтинқираб қолганига қарамасдан ўзи ёқимли, юзларидан гўё нур томардики, ҳайрон қоласан киши.

Миссис Нанга мени меҳмонлар учун тайёрлаб қўйилган алоҳида хонага олиб кириб қўйди-ю, худди буйруқ қилгандай ваннага тушиб чиқишимни тайинлаб ўзи унча дастурхон тузаб, овқат ҳозирлашни айтиб чиқиб кетди.

— Бирпасда тайёрлайман,— деди у,— шўрва пишиб қолган.

Мен келишим билан бир арзимас нарсага эътибор қилдим: мистер Нанга доим ўз фикрини инглиз тилида ёки тўғрироғи, инглиз тилининг маҳаллий халқ томонидан бузиб талаффуз қилинадиган шевасида баён қилар, хусусий мактабларда инглиз муаллимлари катта пул олиб ўқитадиган унинг болалари эса, беками кўст инглиз тилида сўзлашарди.

Бу хонадонда фақат миссис Нангагина, агар сўз орасида битта-яримта инглиз сўзларини қўшиб юборгани ҳисобга олинмаса, ўз она тилига содиқ қолган эди.

Хўжайин вақтни бекорга сарфлашни лозим топмади. Соат беш бўлиши билан олдimgа келди-ю, тезда тайёрлан, ташқи таълим министри муҳтарам Симону Коконинг хузурига борамиз, деди. Яқингинада декабрь ҳавоси учун хос бўлмаган харматтан деб аталувчи жала совуқ ҳамда кучли шамол аралаш қўйиб ўтган эди; кўчаларга дарахт барглари тўлиб кетган, унда-бунда шох-шаббалар уюлиб ётар. Айниқса, узилиб ётган телеграф ёки юқори вольтли электр сымларидан эҳтиёткорлик билан юришга тўғри келди.

Мистер Коко дегани хўппасемиз, кўриниши очиқ кўнгил одамдек таассурот қолдирадиган бир киши экан. У биз кириб борганда эгнига қўлда тўқилган кенггина, қизил-сарнқ свитер кийиб олиб, кофе ичмоқчи бўлиб

турган эди. Биздан бир пиёладан кофе қуяйми ёки қиттак-қиттак оласизларми, деб сўради.

— Эҳ, сиз оқ танлиларга тақлид қилувчи қора танлилар,— деди мистер Нанга.— Шундай иссиқда кофе ичиш-а! Мен билан мистер Самалуга содали виски буюринг.

— Кофедақа ичингни иситадигани оламда йўқ.— Мистер Коко кофени ҳўплаб мазза қилиб нафас чиқараркан эътироз билдирди. У шундай деди-ю, шу заҳоти ликопчадаги кофени креслоси ёнидаги столча устига худди синдиргудек қилиб тарақ этиб қўйди. Кейин бир нараса чақиб олгандек ирғиб ўрнидан туриб кетди.— Мени ўлдиришди!— бақирди у қўлларини осмонга кўтариб. Нанга иккаламиз югуриб олдига бордик-да, бир овоздан нима гап деб сўрай бошладик. Лекин мезбон бетиним қичқирар, ҳадеб мени ўлдиришди, қотиллар энди байрам қилишадиган бўлди, деб бақирарди.

— Коко, сенга нима бўлди?— суриштира бошлади мистер Нанга дўстининг елкасидан қучиб.

— Кофега заҳар қўшиб беришибди,— деди мистер Коко ва шилқиллаб тушди.

Шу он хўжайинининг қичқирғини эшитиб хизматкор югуриб кирди.

— Кофега заҳар қўшиб берган ким?— сўради ундан Коко.

— Худо сақласин, мен эмас, сэр!

— Ошпазни чақир!— бақирди Коко.— Уни бу ёққа чақир! Мен ўламан, лекин улишимдан олдин уни ўзим ўлдириб кетишим керак! Бор, олиб кел.

Хизматкор югуриб эшикка чиқди-ю, дарров қайтиб кириб, ошпаз қочибди, деди. Министр креслога ағдарлиб тушиб, қорнини чангаллаганча қаттиқ-қаттиқ инграй бошлади. Хўжайинининг овозини эшитиб ковбойларча кийинган шахсий соқчи (биз уни боя келганда кўргандик) югуриб кириб келди, у гап нимадалигини билгандан кейин жон ҳолатда ошпазни қидириб кетди.

— Докторга одам юбориш керак,— дедим.

— Ҳа, дарвоқе,— деди-ю Нанга дўстини қўйиб телефон трубкасига югурди,— телефон қилишни мутлақо унутибман-а!

— Менга докторнинг нима ҳожати бор?— деди инграб жони узилаётган хўжайин.— Бизнинг заҳарларимиз

қандай эканлигини доктор қаердан билсин? Мени ўлдиришди. Кимга ёмонлик қилган эканман? Нима гуноҳим бор экан? О-о-о!

Бу вақтда Нанга ўлиб-тирилиб докторга қўнғироқ қилар, лекин уни келишга кўндирилмас эди. У трубкага қараб бақираркан, ўзининг кўрнмас душманига дарҳол ишдан бўшатиб юборишини айтиб дўк қиларди:

— Сен билан министр Нанга гаплашяпти! Аблаҳ, бу қилиғингни тегишли жойга маълум қиламан. Бошга битган бало экансан-ку! Сени шошмай тур, кунингни кўрсатиб қўяман ҳали! Лаънати!..

Шу он эшик тарсиллаб очилиб, ошпазни ёқасидан судраганча соқчи кириб келди. Министр шундай ҳолатда бўлишига қарамай ўз жуссасига нисбатан чаққонлик билан ирғиб ўрнидан турди-ю, пилдираб уларнинг қарши-сига чиқди.

— Хўжайин, шошманг,— ялинди ошпаз.

— Мен сенга шошмай туришни кўрсатиб қўяман,— Коко унинг олдига яқин келиб бўкириб юборди,— нега менга заҳар бердинг?

— Мен-а?! Мен ўз хўжайинимга заҳар берибманми?! Худойим, ўзинг паноҳингда асра!— хитоб қилди ошпаз залварли муштлардан ўзини нари олиб. Лекин шу он худо бечоранинг кўнглига солдими, бирдан айбдор эмаслигини исботлай оладиган энг ишончли восита томон ташланди (афтидан, соқчи уни олиб келаётганда, нимада айблашаётганини айтиб қўйган бўлса керак). У бир сакраб столчанинг олдига борди-да, бояги кофени олиб, бир симиришда ичиб тамом қилди. Хонага жимлик чўкди. Ҳамма олазарак бўлиб қолди.

— Нега ўз хўжайинимни ўлдирай?— деди ошпаз атрофдагиларга мурожаат қилиб.— Нима, эсимни ебманми? Агар жинни бўлиб қолган бўлсам, ўзимни жардан денгизга ташласам ташлайманки, лекин хўжайинимни ўлдиришга қўлим бормайди!

Унинг гаплари қатъий ҳамда ишончли жаранларди. Ошпаз гапдан тўхтамади, шу аснода кофе билан боғли сирли бир ҳодиса ҳам очилиб қолди. Маълум бўлишича, ошпаз ҳар куни наҳорга министрга дамлаб берадиган импорт кофеси бугун эрталаб тамом бўлиб қолган ва ў янги банкани олиб келишга ҳали улгурмаган экан. Шунинг учун бугунги кофени шошиб қолиб, ўзи донм ВИМдан сотиб олиб ичиб юрадиган маҳаллий кофедан

пиширган экан. Бунинг кулгили бир жиҳати бор эди, лекин министрлар гўё ҳеч нарса билмагандай индамай қўя қолишди. ВИМ — ватанда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар сўзининг қисқартма шакли бўлиб, бу ном воситасида маҳаллий саноатларимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни қўллаб сотиш учун мамлакат бўйлаб катта компания авж олиб кетган эди.

Газеталар, радио, телевидение ўзини она-Ватаннинг фарзанди деб биладиган ҳар бир одамни мана бу ватанпарварлик чақириғини қўллаб-қувватлашга ундар, ўзга мамлакатларга иқтисодий қарам бўлмаслигимизнинг асосий манбаи, калити худди шу ерда, агар биз бунни қўллаб-қўлтиқламайдиган бўлсак, жон олиб жон бериб эришган озодлигимизнинг ҳам қадрин қолмайди, дея зур бериб жар солишарди. Радиокарнайлар ўрнатилган машиналар шаҳарлар, қишлоқларни кезиб юришар ва улар қулоқни қоматга келтириб ҳар хил қизил сўзларни ёғдириб ташлашар, одамлар эса бу ташвиқотларга учиб маҳсулотларни ёпирилиб олишарди. Оддий халқ маҳсулотларга эмас, худди мана шу машиналарнинг ўзларига «ВИМ» деб ном қўйиб олишган эди. Ҳалиги ошпаз ҳам бошига етаёзган кофени шу «ВИМ»дан сотиб олган эди.

Ҳамма нарса аниқланиб орадаги вазият юмшагандан кейин мистер Коконинг афтига қараш мен учун ўнгайсиз бўлиб қолди. Агар ихтиёрим ўзимда бўлганда шу заҳотни чиқиб кетган бўлардим. Ҳеч ким мендан бу ҳақда гап сўраб ўтирмади. Аксинча, Нанга ҳамкасбининг жиғига тега бошлади.

— Коко, чоғимда улимдан жудаям қўрқадиганга ўхшайсан-а,— деди.— Сал нарсага худди чаён чаққандек: «Войдод, ўламан! Ўлиб қоламан», деб бақирасан!

Нанга шундай деб, бирга қўшилишиб кулса керак, деган ўйда менга қараган эди, мен шошиб-пишиб кўзимни олиб қочдим, деразага ўгирилдим.

— Қўрқмай бўларканми,— жавоб берди энди ювош тортиб қолган Коко илжайган кўйи,— меннинг ўрнимда ўзинг бўлганингда иштонингни ҳўллаб қўйган бўлардинг.

— Ҳечам-да! Нега қўрқарканман? Нима, мен одам ўлдирибманмики, юрагим чўчиб турса.

Улар шу алфозда яна анчагача эзмалашиб ўтиришди. Мен уларнинг кўзидан кўзимни олиб қочиб, секин-

секин виски қултумлаб ўтирарканман, Нанганинг ҳозирги гапларини таҳлил қилардим. У оғизда мардлик қилгани билан телефонда шу қадар телбаларча бақириб гаплашдики, бу нарса унинг ростакамга ўтакаси ёрилиб кетай деганидан далолат берарди. Ҳа, мистер Нанга қаттиқ қўрқиб қолган, лекин у Коко учун эмас, ўзи учун қўрққан эди.

Шундай бўлгандан кейин менинг стипендиям ҳақида гап бўлмаслиги ўз-ўзидан маълум. Биз уйга миқ этмай бордик. Фақат Нанга йўл бўйи менга бир марта ўгирилиб қаради-ю, шундай деди:

— Агар мабодо сени бировлар министр қилиб кўтаришмоқчи бўлишса, орканга қарамай қоч!

Мен шу кунни кечқурун миссис Нанга ва унинг болалари билан бирга овқатландим. Мистер Нанга қайсидир элчихонадаги қабулда қатнашиши ва ундан кейин бўладиган партия мажлисида иштирок этиши зарурлигини айтиб кетиб қолди.

— Министрнинг хотини, таъбир жоиз бўлса, тунги қоровулнинг хотинидек гап,— деди миссис Нанга дастурхон йиғиштириб телевизор кўриб ўтирган пайтимизда.

Иккаламиз баравар кулиб юбордик. Унинг гапларида ўз ҳаётидан заррача бўлса-да нолиш сезилмасди. Бир қарашдаёқ қаршингда ўз умр йўлдошининг бошига ҳар қандай оғир юк, ғам-алам тушмасин, бўлашиб кўтариб кета оладиган камсуқум, бунинг устига вафодор бир аёл турганлигини сезиб олиш мумкин. Ҳа, унинг садоқатига таъзим қилмай илож йўқ эди.

— Дипломатия қабулларида бўлиш, ҳар хил машҳур, атоқли одамлар билан учрашиш қандай ёқимли-я?!— дедим содда муғамбирлик билан.

— Бунинг нимаси яхши?— қизишиб эътироз билдирди миссис Нанга.— Қуруқ қошиқ оғиз йиртар. «Салом, ишлар яхшими? Сиз билан танишганимдан беҳад хурсандман». Бари сохталик, ҳа, бориб турган қалбакилик.

Мен ҳузур қилиб кулдим-да, ўрнимдан туриб, ўзимни деворга осиб қўйилган суратларга қизиқаётгандек бир қиёфага солдим. Миссис Нангадан дам у суратни, дам бу суратни сўраб-суриштириб секин-аста радиоланинг устида турган суратга яқинлашиб бордим. Бу суратни хонага кирган заҳотиёқ кўз тагига олиб қўй-

гандим. У министр билан бирга Анатага борган ўша қиз эди.

— Бу синглингизми?— сўрадим.

— Йўқ. Эдна. Хотинимиз.

— Сизнинг хотинингиз? Бу қанақаси?

Миссис Нанга кулиб юборди.

— Биз иккинчи хотинни оляпмиз — менга дастёр бўлиши учун.

Кимки бизнинг министрларни сўккиси келиб қолса, биринчи навбатда уларни ҳафтанинг етти кунига мослаб қўйилган еттига ётоқхонаси-ю, еттига ваннасини қўшиб сўкарди. Мен бўлсам, мана бу биринчи кечада ўзимга аталган хонанинг ҳашаматига маҳллё бўлиб министрини ёмонотлиқ қилишга тилим бормадди. Иккинчи кишилик юмшоқ каравотга ётганимда худди ўзимни момик булутлар узра парвоз қилаётгандек сездим. Столча устидаги тунги чироқни ёқишим билан унинг хира ёруғида хонадаги мебель кўзимга янада чиройлироқ бўлиб кўринди. Қия очиқ эшикдан эса ваннанинг кошникор деворлари ялтираб кўриниб кетди. У ерда аёллар рўмолидек энли бир сочик осилиб турарди. Шу заҳоти ўзимча, агарда мени министр қилиб кўтаришгудек бўлса, шу лавозимда бир умр қолиш учун қўлимдан келган ҳамма чора-тадбирларни кўрган бўлардим, деб қўйдим Нангага ўхшаган камбағалдан чиқиб катта бойликни қўлга киритган ва шуҳрат чўққисига эришган одамларни еб турган ошини ташлатиш, шунча бахт-саодатдан воз кечтириб, яна ўз ҳолига — камбағаллигига қайтариш осон бўлади, деб ўйловчи ва бу билан инсоннинг ўзига хос табиатини унутиб қўювчи баъзи кимсаларнинг марта ноҳақдир. Бир марта ёмғирда қолиб жиққа ҳўл бўлган ва кийимларини алмаштириб исиниб олган одамни яна ёмғирга туширишдан кўра, иссиқда ўтирган одамни ёмғирга тушириш осон бўлади. Алам қиладиган жойи шундаки, бизнинг янги туғилган мамлакатимизда ҳали ҳеч ким «бор-э, нима бўлса бўлар», дея оладиган даражада узоқ вақт иссиқ ўринда ётганмас. Бунга мен министрнинг каравотида қўзилиб ётган пайтимидагина тушуниб етдим. Ҳаммамиз кечаги кунгача ёмғир остида ивиб ўтирганмиз. Кейин бир гуруҳ энг эпчил, энг устомон, омадли, лекин бирор

ишга лаёқати бўлмаган одамлар жон-жаҳдлари билан урниб-сурниб собиқ давлат арбоблари ташлаб қочган жойни ўзларига тузуккина бошпана қилиб олишди ва у ерда яхшилаб ўрнашиб олишиб, кирадиган, чиқадиган ҳар бир тешикни ўраб-чирмаб маҳкам беркитиб ташлашди. Эндиликда эса мана шу нусхалар эшикларнинг орқасида туриб олиб, сон-саноқсиз радиокарнайлар орқали бошқаларга ваъз ўқишмоқда, уларни, биз курашнинг биринчи босқичида ютиб чиқдик, энди олдимизда ундан ҳам масъулиятлироқ, аҳамиятлироқ иккинчи босқичи кўндаланг бўлиб турибди, бу ҳам бўлса биномизни кенгайтириш масаласи. Бу масалани ҳал қилишимиз кураш тактикасини мутлақо ўзгартириш ва янги тактикани қўллашимизни тақозо этади. Шу бугундан эътиборан орамизда бор бўлган ҳар қандай ихтилоф, келишмовчиликларга хотима берайлик, халқни бирлаштириб, бир ёқадан бош чиқартириш лозим. Чунки уларнинг бирдан-бир бошпанаси, ишонган тоғи ўз ҳужралари остонасидаги фитна-фасод, нонттифоқлик бутун бинонинг бузилиб, хонавайрон бўлиб кетишига сабабчи бўлади, деб ишонтирмоқчи бўлишяпти.

- Уша кеча бундай чуқур ҳамда баландпарвоз хаёллар мени кўп вақт банд қилмаганини айтиб ўтиришим шарт бўлмаса керак. Кўзим илинаётиб Элси ҳақида ўйладиму, тун бўйи уни туш кўриб чиқдим.

ТҮРТИНЧИ БОБ

Мен тунда алламаҳалгача бемалол ўтираверишим мумкин, лекин эрталаб барвақт туриш бўлса, жоним ҳиқилдоғимга келади. Келган куним эрталаб маст уйқуда ётган эканман, қулоғимнинг остида министрнинг овози жараглади. Кўзимни йириб-йиртиб очдиму табассум қилишга уриниб, «салом», дедим.

— Уйқунг қаттиқ экан,— деди министр очинқкўнгиллилик билан,— майли, ётавер. Йўлдан итдай чарчаб келган бўлсанг керак. Хўп, ҳозирча, мен министрликка кетдим.

У ўзининг қордай оппоқ кийимида чиройли, тийрак бўлиб кўзга ташланарди. Ахир уйга кечаси соат иккида, тўғрироғи, бугун қайтиб келган-ку. Министр машинасининг ёлдирағи қумга ишқаланиб чиққан ёнжир-ғижир товушдан уйқум қочиб, соатимга қарадим. Мен бу соатни яқиндагина сотиб олганман, уни ҳеч қўлимдан қўймасдим, ҳатто сув ўтказмаслигига ишонган ҳолда соддадиллик билан баъзан ваннага тушганимда ҳам қўлимдан ечиб қўйиш эсимдан чиқиб қоларди. Энди унинг қимматини жуда яхши биламан. Соатни қўя туриб, Нангага қайтайлик. Унинг ишга кетаётганлигига нима учундир ишонгим келмайди. Майли, бу хаёлларим ҳар қанча бемаъни бўлиб туюлмасин, лекин уни ёзув столида ўтирганини ҳеч тасаввур қила олмасдим. Назаримда, у фақат юриш, одамлар билан учрашиш, уларни ўзига мафтун қилиш учун дунёга келганга ўхшарди. Лекин нима бўлмасин, Нанга ҳар куни роппа-роса соат саккизда министрликка йўл оларди.

Нонушта тугагач, миссис Нанга уч кундан кейин болаларини олиб Анатага бормоқчи эканлигини билиб қолдим. У билан орамизда анча яқин, самимий муносабатлар ўрнатилган бўлишига қарамай, бу хабар мени қувонтирди. Бу иш министрнинг хоҳиши билан бўлаёт-

ганмиш, унинг фикрича, болаларни жилла қурса йилга бир марта ўз туғилган жойига обориб туриш керакмиш.

— Жуда оқилона гап,— дедим.

— Шундай қилиб турилмаса қип-қизил инглиз бўлиб кетишяпти. Сездингизми, улар ҳеч ўз тилида гаплашишмайди. Қачон бир нима сўрасанг, инглиз тилида жавоб қайтаришади. Ҳатто ўғлим Мика муштдай бўлатуриб онамни қишлоқи деди-я.

— Наҳотки!— дедиму бунинг куладиган жойи бўлмаса ҳам кулиб юбордим.

— Бу гапи учун гарданига боплаб туширдим,— сал гурурланиб давом этди миссис Нанга,— онам бўлса менга тирғилиб кетди, унинг нима деганини тушунмади-да.

— Ҳа, вақти-вақти билан болаларни қишлоққа олиб бориб туришингиз жуда яхши. Қачон қайтмоқчисиз?

— Рождество байрамидан кейин, эшитдингизми-йўқми, Эддининг дадаси яқинда Америкага бормоқчи.

Эдди уларнинг тўнғич ўғиллари.

Миссис Нанганинг қишлоққа кетиш хабари мени шу қадар сўнйтириб юборганини албатта тушуниш қийин эмас. Ҳар қандоқ бошида эри бор хотин, гарчанд қанчалик хуштакаллуф, мурувватли бўлмасин, мен ётадиган хона қанчалик алоҳида бўлишидан қатъий назар, уйига Элсини олиб келишимни ҳеч қачон хуш кўрмаган бўларди. Мабодо, миссис Нанга бунга индамаган тақдирда ҳам Элсининг ўзи рози бўлмас, келиши даргумон эди. Мен ўз тажрибамдан биламанки, ҳеч бир аёл, гарчи у тушунган, оқ-қорани таниган бўлса-да, иккинчи бир аёл томонидан ўзини ахлоқсиз, одобсиз деб тан олиншини мутлақо истамайди. Фоҳишалар ҳақида бир нарса деёлмайман, чунки уларни билмайман.

Менинг хўжайиним донм ҳар хил воқеалар, ҳодисалар гирдобида юрадиган одамлар тонфасидан эди. Мен ундан шу тарафдан миннатдор бўлишим керакки, мана, уйда турганимга озгина вақт бўлишига қарамасдан мамлакатимизнинг ҳозирги ҳолати ҳақида тўлиқ тасаввурга эга булдим. Бир вақтлар юрагимда оғир дард билан парламент мажлисини ташлаб чиқиб кетганимдан буён узимга ўхшаган маълумотли ватандошларим қатори менинг ҳам калламда донм юртимизда қандайдир норозиликлар, чатоқликлар ҳукм суряпти, деган фикр айланар ва уни ҳеч қачон миямдан чиқариб ташлаш

олмасдим. Лекин биров шу нарса ўзи нима деб сўраса, ҳеч биримиз тайинли жавоб беролмаслигимиз аниқ. Биз қаерда бўлмасин, мамлакатимиз ўз тараққиёт йулидан тухтаб қолди, Африка қитъасида зиммасига тушган сарварлик ролдан (бизнинг нуқтаи назаримизча) маҳрум бўлди, деб гапириб юрардик. Юқори доиралардаги фирибгарлик билан боғлиқ бўлган жанжаллар қулоғимизга чалинар, бунинг устига миттигина давлатимиз учун кулгилли туюлиши мумкин бўлган беҳисоб пуллар оғизга олинарди. Лекин биз бўлсак нимага ишониб, нимани тутишимизни билмасдик, чунки қўлимизда етарли исботдалиллар бўлмасди-да. Мана энди Нанганинг ҳаётини худди кафтдагидай кўриб туриб, бирданига пишиб қолгандай, калаванинг учини топгандай бўлдим. Кўзимдан парда кўтарилди. Кўзим тушган кўп нарсалар мен тасаввур қилганчалик даҳшатли эмас, ҳатто баъзилари ўйлаганимдан ҳам енгил экан. Лекин шундай бўлса ҳам ҳар ҳолда хулосага, охириги бир тўхтамга кейинроқ келдим. Бунгача эса фақатгина парданинг диний маросимлардаги каби кўтариллишига мафтун бўлгандай уни аста кузатиб турдим. Менинг руҳиятимда шундай ҳолат бир вақтлар Қилиманжара тоғига кун ботиш асносида ҳам бўлган эди. Ушанда тарқаб кетган булутлар орасида умримда биринчи марта оппоқ қордай гумбазни кўриб қолгандим. Бу одамни мафтун қиладиган жозибали манзара эди. Лекин мен шу заҳоти ҳайратланиб: «О! Мана Африкадаги энг балад тоғ!» ёки бўлмаса: «Тоғ мен ўйлаганчалик юксак эмас экан», деёлмагандим. Гапирган бўлсам ҳам кейинроқ гапиргандирман.

Пойтахтга келаётганимда ўзим билан биронтаям китоб ола келмагандим. Министрининг кутубхонасидаги китоблар эса мутлақо менинг жинимга тўғри келмасди. Кутубхонани асосан «Америка энциклопедияси» безаб турарди. Ундан кейин Райдер Хаггардининг «Маъбудам» ҳамда «Аэша ва Санамнинг қайтиши» китоблари, бундан ташқари яна Мэри Корелли ва Бerti Клейларнинг бир нечта асарлари жой олган. Эсимда, Бerti Клейнинг «Шайтоннинг мотами» китоби ҳам бор эди. Агар «Нутқ ирод қилиш усуллари» деган мавзудаги ҳар хил рисо-лаларни ҳисобга олмаганда, унинг кутубхонаси бор-йўғи мана шу китоблардан иборат эди.

«Энциклопедия»нинг бир нечта жилдини варақлаб чиққанимдан кейин эрталабки газеталарни синчиклаб

ўқий бошладиму, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, ўзимни ҳар кун иш ҳузурбахш нарсадан маҳрум қилиб юрганлигимга амин бўлдим. Масалан, «Дейли кроникл» газетасида шундай эълонга кўзим тушиб қолди:

«Аҳоли диққатига

Шаҳар муниципалитети 1951 йилда чиқарган қарорининг 12-пунктига биноан:

1. Ҳар хонадонда нажос учун алоҳида қутилар бўлиши лозим. Қутининг ҳажми ва нимадан ясалиши шаҳар бош инженери томонидан тасдиқланади.

2. Ҳар бир хонадон учун қутининг сони бош инженер томонидан белгиланади. Ҳар бир хонадонда етарли миқдорда қути бўлатуриб ўзбошимчалик билан унинг сонини кўпайтириб олиш ман қилинади».

Бизнинг машҳур мамлакатимиз мана шунақа кутилмаган «совға-саломлар»у қарама-қаршилиқларга жуда ҳам бой ўлкадир. Ҳа, мен бир эмас, етти ваннаси, етти та овозсиз сув туширадиган ялтироқ топ-тоза унитазни мавжуд ажойиб уйнинг шинамгина бир меҳмонхонасида марказий газета саҳифасида чоп этилган нажос қути ҳақидаги қарорни ўқиб ўтирдим.

Мен ҳаётимнинг кўп қисмида ердан қазилган ҳожатхонани кўрганман (университетда ўқиган ва у ерда биринчи бор замонавий ҳожатхонани кўрган йилларим бундан мустасно). Ана шундай ҳожатхона Анатадаги ҳовлимизда ҳам бор эди. Жуда у қадар дабдабали бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, истаганингча уни тоза ва тартибли қилиб қўйиш мумкин эди. Нажос қути-чи, бу мутлақо бошқа нарса. Бундай қутини мен биринчи бор Жилижлили савдо шаҳарчасида истиқомат қилувчи ўгай опаникига хизматга ёлланганимда кўрганман. Ун икки ёшли ўспирин эдим. Уша йил ҳаётимда энг бемаъни, энг қабих йил бўлган. Нажос қутидан шундай ирганиб қолган эдимки, унга яқин йўламай деб баъзан кеча-кундуз ичимни бўшатмасдим. Шу аснода нажос ташувчилар иш ташлаб қолса бўладим. Иш ташлаш бир ҳафта чўзилди ва мен деярли бир ҳафтагача оғзимга туз тотмадим. Шунда маҳаллий халқ кулишиб етти миль наридан

туриб ҳам шахримизнинг «бўйини» олиш мумкин, дейишгани ёдимда.

Жилижилида яккаю ягона эрмагим тунда каламуш ови бўлиб қолганди. Деворлари пахса, томи тунукали, лекин полсиз бўлган каттакон бинонинг икки хонаси ўгай опамнинг ихтиёрида эди. Шундан битта хонасида опам эри билан иккита кичик боласини олиб ётар, иккинчисида эса, биз учта ўғил бола ётардик. Биз ётган жойда қопларда гуруч, ловия ва шунга ўхшаш бошқа дон-дунлар сақланар, шунинг учун ҳам бу ерда кечаси каламушлар гужгон ўйнашарди.

Каламушлар ин қилиб хонада ҳамма ёқни тешиб ташлашган эди. Кечқурунлари, биз ташқари чиқиб ўчоқ олдида давра қуриб ўтирган пайтларимизда каламушлар секингина инларидан чиқишарди-да, ғамлаган дон-дунларимизни кемиришга тушишарди. Уларни ҳеч йўқотиб адо қилолмасдик. Чунки чироқ олиб уйга киришнинг билан дув этиб ўзларини инга урарди-да, кўздан ғойиб бўлишарди. Хўрак учун озгина қотирилган балиқ илиб қопқон қўйиб ҳам кўрдик. Барибир бўлмади. Қопқонга тушса, икки-учтаси тушгандир, бошқалари буни кўриб эҳтиёткор бўлиб қолишди, хўрагимизга тегмай қўйишди.

Шундан кейин уларни ов қилишга қарор қилдик. Биттамыз оёқ учида секин-аста қоронғи хонага кирардик-да, каламушлар айти чикқандан кейин инларини латта билан беркитиб қўярдик. Бошқаларимиз эса, қўлимизда таёқ ушлаганча эшикнинг орқасида пойлаб турардик. Орадан бир оз муддат ўтгандан кейин хонага бостириб кирардик ва эшикни зичлаб ёпиб олардик. Ана шунда ҳақиқий жанг бошланарди. Бу усулимиз жуда қўл келди, уларни роса қийратдик. Каламушларнинг болаларини келишиб олганимизча, ўлдирмасдик — келажакдаги ов учун қўйиб юборардик. Эндиликда ўша кунларга назаримда юз йиллар ўтиб кетганга ўхшайди.

Нанга уйга соат иккида келди. Унинг юзларидан нимадандир қаттиқ ташвишланаётгани сезилиб турарди. Мен билан илққиша сўрашди, негадир салдан кейин ирғиб турди-ю, телефонга бориб ўз ҳамкасбларидан биттасига қўнғироқ қилди. Тез орада суҳбатларидан сезиб олдимки, у жамоат ишлари министри билан гаплашарди. Уларнинг нима ҳақда гаплашаётганлари мен-

га қоронғи эди, бунинг устига суҳбатдошлардан фақат биттасининггина гапини эшитардим, холос. Хўжайиним келаси сайловгача асфальтланиш зарур бўлган қайсидир бир йўл ҳақида куйиб-пишиб гапирарди. У икки юз минг фунт суммани оғзинга олди. Унинг шу онда гапирган гапини эшитиб ҳайрон қолдим.

— Менга қара, Т. К. Ахир, йўл асфальтланишга қарор қилинган-ку. Шунча оворагарчиликнинг нима ҳолати бор? Яна қанақа мутахассис? Мутахассиснинг фикри сенга нима учун зарур бўлиб қолди? Узинг яхши тушунасанки, бизнинг ношуд мутахассисларга мутлақо ишониб бўлмайди. Ишни европаликлар билан бажариш керак, деб минг марта айтдим. Нима? Тупурдим ўша матбуотнингга! Газетада эълон қилинмаслигига ўзим кафил бўламан...

Нанга трубкани қўйиб: «Аҳмоқ!» деб тўнғиллади ва кейин менга ўгирилди.

— Бу парламент аъзоси Т. К. Кабинно бўлади. Қипқизил овсар. Министрлар кабинетни Жилижилидан Ана-тагача бўлган йўлни январдаёқ тугатишга қарор чиқарган эди. Орадан анча вақт ўтиб кетди ҳамки, бу галварс ўзининг сайлов округида бўлмагани учун ишни пайсалга солиб судрагани судраган. Ахир мана шу йўл ўзининг округида бўлгандами, ҳеч қанақа мутахассисга эҳтиёж сезмаган бўларди. Тағин мутахассис ким деми? Ушанинги қишлоғилик бир бола, ўтган йили ўзимиз кўтаргандик. Қара буни! Оббо устабузармон-эй!— гапига кулиб чобордим.— Бундан ортиқ машмашани эшитганмисан ҳеч?— давом этди Нанга.— Биринчи марта йўлга асфальт ётқизаётганимиз йўқ-ку, ахир. Халқимиз ичи қора, фақат ўзининггина ўйлайди, деган гапларимнинг маънисига энди тушунган бўлсанг керак.

Шундай қилиб, ўз қишлоғим Уруа устидан тушади-ган йўл ҳақида кўп гапларни билиб олдим. Табиийки, аввалига Нанганинг мутахассисни менсимайганига у қадар қўшилмай турган бўлсам ҳам унинг режаларига хайрихоҳлик билдирдим. Бунинг устига Нанга нуқул йиғитни айбсотиб, унга ҳеч ким текширишни топширмаган, ундайиди-бундайиди деб ҳар хил гапларни қалаштириб ташлайверди. Бу гапларнинг кўпчилиги менга маълум бўлса ҳам, барибир ўзим билмаган битта янгиликдан бохабар бўлиб қолдим. Нанга йўл асфальтлангандан кейин шу йўлдан доимо қатнаб турсини

учун ўнта қулнинг ўргилсин автобусга буюртма бериб қўйган экан. Ҳар бир автобуснинг нархи олти минг фунтдан. Бу демакки, йўлни тез битказдиришга шошил-лиш учун иккита жиддий сабаб бор, буларнинг бирин-чиси, бўлажак сайловлар бўлса, иккинчиси, йўлнинг битишини зорқиб кутиб турган автобуслар.

— Нақд олти минг пулим йўқ, албатта,— сирини билдириб қўйган Нанга гапни айлантиришга тушди,— шунинг учун «Бритиш амальгамейтед»дан муддатсиз қарз олганман.

Ушанда мен муддатсиз қарз нима эканлигини ту-шунмасдим, шу сабабли бунинг текин совға ё бўлмаса шу қабилидаги бирон нарсадир, деб ўйлаб қўя қолган-дим. Чунки «Бритиш амальгамейтед»дан ҳар балони кутиш мумкин эди.

Тушликка дастурхонга батат пюре тортишди. Яхши-лаб овқатланиб олганимдан кейин уйқум кела бошлади, умуман, менинг кундузлари озгина мизғиб олиш одат-ларим ҳам йўқ эмасди. Лекин Нанганинг уйида, ҳар да-қиқада бир янгилик содир бўлиб турган уйда тойлоқ-дай чўзилиб ётиш уятгина эмас, балки одобдан ҳам бўлмасди. Нанга кечаси соат иккида ётиб, яна эрталаб саккизда министрликда бўлади, кундузи соат иккига тушликка келганда башарасидан ҳеч қандай ҳорғинлик аломати сезилмай, тийрак кўринади-ю, мен бўлсам мустамлакачилик ўтмишидан қолган бемаъни одатни тарк этолмай кундузги кунни уйқусиз ўтказолмасам. Бундан чиқди мен унинг олдида ҳали гўдак эканман, деб ўйлай бошладим. Хужайиним хотини билан бўла-жак сафар ҳақида гаплашаркан, мен уйқу билан мар-донавор курашиб креслода ўтиравердим. Миссис Нанга эридан, мен йўғимда овқат-повқатингга қараб турадиган ошпаз топдингми, деб сўраган эди, у бугун икки-учта одамни юборамиз, кўнглингга ёққанини ўзинг тан-лаб оласан, деб ваъда беришди, деди. Мен шундагина уларнинг ошпазлари йўқлигини, ишларининг барини биттагина хизматкорлари бажаришини тушуниб қол-дим. Сўнг зиёфат берганларида хил-хил таомларни қандай удда қиларкан, деб ажабланиб ўйлай бошла-дим.

Деразадан эшикка келиб тўхтаган машинанинг то-вуши эшитилди. Орадан бир оз муддат ўтгандан кейин хонага америкалик бир эр-хотин отилиб кирди, тўғри-

роги, хотин отилиб кирди, унинг кетидан эса эркак кириб келди.

— Салом, Мика! Салом, Маргарет!— хитоб қилди аёл.

— Салом, Жин, салом, Жон,— жавоб берди министр.

Америкаликларнинг бу муомаласидан донг қотиб қолдим. Улар кўринишда мендан катта бўлмаса ҳам кўрқмасдан Нанганинг исмини айтиб гаплашишарди. Ваҳоланки одамлар аллақачонлардан буён унинг номини айтмай қўйишган. Мен Нанганинг ўзи бунга қандай муносабатда бўларкан, чамаси, афт-ангоридан заҳар томиб кетса керак деган ўйда чўчиброқ унга қарадим улол бўлиб қолдим. Йўқ, унинг зоҳирида ҳеч қандай ўзгариш сезмадим. Қайтага мулоимлик билан: «Салом, Жин, салом, Жон!»— деб қўя қолди. Бу унинг шахсияти учун ақл бовар қилмайдиган ҳолат эди, шунга ишончим комилки, агарда америкаликларнинг ўрнида менми ёки бошқа бир африкалик бўлиб — Нангани Мика деб атаганимизда борми, у қутуриб кетган бўларди. Лекин бу ўринда ҳам ажабланишнинг ҳожати йўқ. Негаки, оқ танлилар ҳар қанча ножўя қилиқлар қилмасин, уни кўриб кўрмасликка оламиз. Буни ўзимизникилар қилиб кўрсин-чи, бошида таёқ синдирамиз.

Миссис Нанга (мен унинг исмини биринчи бор эшитиб турибман), афтидан, эрининг хурсандчилиги кўнглига ўтиришмади шекилли:

— Салом, салом,— деди-ю, эшикка чиқиб кетди.

Жин Мика билан беҳаёларча суҳбатга кириб кетгандан кейин мен пайтдан фойдаланиб унинг эри билан жиддий бир масала хусусида гаплаша бошладим. Чунки Жон давлатимизни Америка олдидаги обрў-эътиборини қандай йўллар билан ошириш мумкинлиги хусусида тузилган маслаҳатчи мутахассислар группасининг аъзоси эканлигидан хабардор бўлиб қолгандим. У менда анча босиқни, вазмин одамдек таассурот қолдирди, узининг гўзал ҳамда беҳаё хотинидан бир оз ҳадиксираши, кўрқиши ҳам шундоққина юзидан билиниб турарди. Лекин қандай бўлмасин, улар ҳар бири ўз жинсида, шубҳасиз, устомон, муомалани урнига қўядиган одамлар эди. Суҳбат асосий мавзуга кўчганда (ҳар ҳолда менинг ташаббусим билан эмас) Жоннинг ҳаддан ташқари сўзамоллиги тутиб кетди.

— Ҳар бир давлатда бўлгани сингари нозик, қалтис

масалалар бизда ҳам мавжуд, — деди у. — Инкор қилиш мумкин эмаски, баъзи бир ватандошларим калтафаҳм, оёғининг тагидан нарини кўролмайди. Лекин шундай бўлса ҳам баъзи бир ютуқларни қўлга киритдик. Бу ҳали камлик қилади. Имкониятларимиз ойнадай равшан кўриниб турибди.

У бир қанча фактлар, рақамларни келтирди-ю, ҳеч қайсисини ёдидда олиб қололмадим. Фақат битта гапи эсимда қолди, унингча, бесабаб одам ўлдириш ирқчилик тартибининг дастлабки кўриниши бўлмаган. Қайсидир йилгача, ҳа, 1875 йилгача бўлса керак, оқ танлиларни жазолаш негрларга нисбатан кўпроқ бўлган. Мана, кейинги ўн йилликнинг беш йилида ўзбошимчалик содир бўлгани йўқ, деди (у «кейинги беш йилда» дегани йўқ).

— Мана кўряписизми, мистер... кечирасиз, исмингизни яхши эшитолмагандим.

— Одилый.

— Одилый... чиройли исм. Исмнингизни айтиб гаплашаверсам майлими?

— О'кей, билганингизни қилинг,— америкачасига жавоб бердим.

— Мени ҳам соддагина қилиб Жон деб атаверинг. Менимча, бир-биримизни инглизларга тақлидан «мистер» деб улуғлашимизга ҳожат бўлмаса керак.

— Менимча ҳам шундай,— розилик билдирдим.

— Гап бундай,— давом этди у.— Биз камолот чўққисига эришишимизга ҳали анча бор, буни ўзимиз ҳам яхши биламиз. Лекин кейинги йилларда шу қадар илгарилаб кетдикки, ниятимизга етиш йўлида умидсизликка тушмасак ҳам бўлаверади. Асосийси, бўшашмай худди шу руҳда кетавериш керак. Биз одим суръатини пасайтирмаслигимиз, темирни қизиғида босиб қоладиган пайти келганда ағрайиб вақтни яна қўлдан бой бериб қўймаслигимиз керак.

Мен хаёл оғушида роҳатланиб ўтирардим. Суҳбатдошимнинг «темирни қизиғида босиб» деган образли гапи узоқдан келаётгандай бўлиб қулоғимга кирди-ю, ҳушёр тортдим. Жон ҳайратда қоладиган гапларни гапирарди. Унинг ишонч билан олдимга кўндаланг қўяётган далилларини рад қилишга ожизман, чунки бунинг учун ҳали тарихдан етарли маълумотга эга эмасман.

— Америка,— деди Жон,— балки беками кўст мамлакат эмасдир-ку, лекин инсоният тарихида энг қудратли, истаса бутун дунёни қўл остига олиб ҳар қандай давлатни бўйсундирадиган, лекин олижаноблик юзасидан бу ишни амалга оширмаган бир давлат эканлигини унутмаслигингиз керак.

Айтилаётган гапларнинг маъниси калламга тезда етиб боравермас, кўринишим ҳам жуда қаттиқ хаёлга толган бир қиёфада бўлсам керак. Мен фақат ўзи қадим замонларда мавжуд бўлган, лекин худонинг ёдидан чиқиб, тарихга кирмай қолган битта-яримта давлатгина ўзга ожиз мамлакатларга мана шундай катта мурувват қилган булса керак, деб ўйлардим.

— Шунақа,— давом этди Жон,— биз қирқ бешинчи йилдаёқ битта атом бомбани Москвага, битта атом бомбани Ленинградга ташлаб, Россияни ўзимизга тобе қилиб олишимиз мумкин эди. Лекин биз бундай қилмадик. Нега? Бунини мендан сўрамай қўя қолинг, ўзим ҳам яхши билмайман.

Шу пайт эшик тақиллаб, крахмалланган оқ кўйлак ва калта шим — шорти кийган йигит кирди. Бу буйруққа мунтазир бўлиб келган ошпаз эди.

— Қандай таомлар тайёрлай оласан?— сўради Нанга ошпаздан унинг бир даста тавсия қоғозларини, туғрироғи, қалбаки тавсия қоғозларини кўздан кечираркан.

— Ҳар қандай европача таомларни: бифштекс, қийма жигар дейсизми, товуқдан пури, рагу ва омлет дейсизми, барини боплаймиз-да...

— Африка таомларидан нимани тайёрлай оласан?

— Ростини айтсам, ҳеч нимани,— тан олди у,— жанобин алдашни ўзимга эп кўрмайман.

— Ундай булса, уйингда нимани тановул қиласан?— дедим бу аблаҳнинг гапларидан жоним ҳалқумимга келиб.

— Уйимдами?— қайта сўради у.— Ҳамма нимани тановул қилса, мен ҳам шуни-да.

— Нима, уйлариингда африка таомлари ейилмайдими?

— Йўқ, нега энди,— жавоб берди ошпаз,— ахир, уйимда овқатни мен пиширмайман-ку, хотиним бор.

Буни эшитиб жаҳлим тарқаб кетди, министр иккала-миз хахолаб кулиб юбордик. Бундан руҳланган ошпаз гапда давом этди:

— Ҳеч замонда хотини бор одам ҳам овқат пишириб, ошхонада куймаланиб юарканми? Бунинг учун юзни сидириб ташлаш керак-ку.

Биз унинг гапларига қўшилган бўлсак-да, лекин Нанга паттасини қўлига тутқазди. У қандайдир «товуқ нури»-сидан кўра қўлбола эгуси пиширишни биладиган ошпаз топмоқчи бўлди. Бироқ шунини ҳам қўшимча қилиб қўйиш керакки, йиғит ўз гапларида қисман ҳақ эди. Чунки у эркак бўлатуриб муттасил чет эл таомларини пишириб юар экан, аёлларнинг қисматига тушган доим ўчоқ бошида куймаланишдек ўзи учун иснодли ишдан нариман-ку, деб юпаниши ва бу билан кўнглини кўтариши мумкин эди.

БЕШИНЧИ БОБ

Америкаликлар шанбада, миссис Нанга қишлоққа жўнаб кетган куни министр билан мени ўз уйларида бўладиган зиёфатга таклиф этишди. Лекин Жон кутилмаганда самолётда Абакка учиб кетди. Америка моддий ёрдами билан қурилган цемент заводининг тантанали очилиш маросимида иштирок этиши керак экан. Шанба куни Жин қўнғироқ қилиб зиёфатга тайёргарлик кўриб қўйилган, келаверинглар, деди. Министр боришга ваъда берди.

Лекин соат еттига яқин танноз, бунинг устига анча мағрур бир ёшгина хоним келиб қолди-ю, бутун режаларимиз чиппакка чиқди. Нанга уни менга миссис Акило, адвокат, деб таништирди. Хоним пойтахтдан саксон миль наридаги бошқа шаҳардан келибди. Унинг гапларига қараганда, ҳали у ёқ-бу ёғига ҳам қарамаганмиш... Йўл ғубори хонимнинг ҳусни тароватини бузмаган эди. Бу нарса қишлоқ аёли ҳақида айтилган бир ҳазил гапни хаёлимга келтирди. Унда шундай дейилади, эмишки бир аёлга ҳар ким қизининг гўзаллигини мақтаб гапираверибди. Шунда аёл уларга «ҳали сиз уни кўрганингиз йўқ, агарда ювиниб чиққандан кейин...» деган экан.

— Хусусуй ишларни кўрасизми?— сўрадим миссис Акилодан министрни телефонга чақиришларидан фойдаланиб.

— Ҳа, эрим билан ҳамкорликда.

— Ие, эрингиз ҳам адвокатми ҳали?

— Ҳа, бизнинг ўз идорамиз бор.

Тўғриси айтишим керакки, унинг ўзини эркин ҳамда дадил тутиши мени бир оз довдиратиб қўйди. Талаффузига қараганда жувон ёшлигини Англияда ўтказган экан. Ўзимни босиб олдим. Бу хотин бугунги тунни эҳтимол Нанганинг қўйнида ўтказар — ўзимча тахмин қилдим. Нанга бўлса, беш қўлдай маълумки, маълумоти ҳаминқадар.

— Менга қаранг, Агнесса, бугун хотинимнинг хонасида тунасангиз бўлмайдими? Ортиқча сарф-харажатнинг нима ҳожати бор?— деди Нанга телефонда гаплашиб бўлгандан кейин.— Хотиним ҳам ўзи худди шу бугун қишлоққа кетганди.

Нанганинг тили дам сайин инглизчасига бурролаша бошлади: у энди ўз меҳмонига хушомад қилишга ўтганди. Мабодо хонимни майна қилиб кўнглини хушлаётганини сезмасам, бу қилиғи ғашимни келтирган бўларди.

— Раҳмат. М. И. Ҳар ҳолда, «Интернэшнл»га тушганим маъқул бўлса керак. Нима, мени олиб кетолмай-сизми? Бирон ерда овқатланиб олган бўлармидик.

— Яхши. Соат нечада?

— Соат саккизларда. Ҳали мен ваннага тушишим вандан кейин ётиб бир оз дам олишим ҳам керак.

Энди мен шанба оқшоми етти хонаси ҳувиллаб қолган данғиллама бинода бир ўзим қолиб кетмасам эдим, деб хавотирга туша бошладим. Афтидан, хўжайиним биз зиёфатга мукаллиф эканлигимизни унутиб қўйганга ўхшайди. Лекин у буни ёдидан чиқармаган экан. Миссис Акило кетиши билан Нанга, сени Жинникига олиб бориб ташлайман, зиёфат тугагандан кейин ўзи олиб келиб қўяди, деди.

— Агнесса — «Маъбудам», маъбудага эса, итоат этмаслик мумкин эмас,— цитата келтирди Нанга.

Қизик, деб ўйлардим ўзимча, мана бу ажойиб сўзлар Райдер Хаггард қаламига мансубми, ёки бошқа бировники, ким ёзган бўлмасин, буларни Жин билан мулоқотда бўлганда унга ҳам қайтарармикин? Йўқ, Жинга шошилинич ишим чиқиб қолди, деб баҳона қилди. Ўз-ўзидан маълумки, Жин буни эшитиб ҳафсаласи пир бўлди. Лекин шунга қарамай хоним ўзига хос бўлган енгилтаклик билан мени зиёфатдан сўнг уйга элтиб қўйишини, ўзининг иложи бўлмай қолса, бу ишни биронта меҳмондан илтимос қилишини айтди.

Агарда миссис Нанга бўлганда, Жиннинг уйидаги зиёфатни «оч қоринга сассиқ саримсоқ» деган зиёфатлар сирасига киргизган бўларди. Лекин суҳбат анча қизиқарли бўлди. Жин Нанга ҳақида гап очди-ю, ўтиришга жон киргизиб юборди. Унинг оҳанрабоси шундаки, деди у оғзининг суви қочиб, сенга қандай муносабатда бўлишини билмай турибоқ унга мафтун бўлиб қолаверасан. Ҳусни малоҳатини-ку, гапирмай қўя қолай. Мабодо:

— Бугун знефатга келасизми?— деб сўрасанг, «уриниб кўраман», деб жавоб қайтаради.

— Қандай ажойиб!— деб юборди, чамаси инглиз бўлса керак, ўрта яшар бир аёл бошини хиёл мен томонга эгиб,— инглиз тилининг бу ердаги жаранги жуда кўнглимга хуш ёқади-да.

— «Уриниб кўраман», дегани,— давом этди Жин,— кўп нарсани англатади. Хоҳласа бугунгидай келмай қолавериши ҳам ёки бўлмаса, ёнига учта жўрасини олиб кириб келавериши ҳам мумкин.

— Жуда қизик,— деди яна ҳалиги аёл. Мана шундагина унинг овозидаги кесатик оҳангини уқиб олдим.

Знефатда Жин билан мендан ташқари яна беш киши бор эди, булар: эри билан ҳалиги инглиз аёли, бизнинг мамлакатимиз ҳақида китоб ёзаётган америкалик бир негр ва яна америкалик оқ танли эр-хотин.

Дастурхонга гуруч билан қовурилган товуқ ва ерёнгоқ тортилди. Бу овқатлар кечқурунга албатта оғирлик қилади. Бунинг устига вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолган. Лекин дастурхонга тортилган бир ширин таом умримда энди кўрганим учушим, менга жуда ёқди. Номин ҳам ёдимдан кўтарилибди. Қофега келганимизда, мен уни кечқурун жуда камдан-кам, шунда ҳам қаттиқ зарурат туғилиб қолганда ичман.

Сухбат юқорида айтганимиздек жуда қизиқарли ўтди. Министрга яқинлигим иш бериб қолди. Мен шма деса, гапимнинг салмоғи ортар, меҳмонларда ҳам, уй бекасида ҳам яхши таассурот қолдирарди. Мен бироқ нима хусусида гапираётган бўлсаму одамларнинг сўзларимни жон қулоғи билан тинглаётганларини кўрсам, бамаъни гаплар гапириб, бафармони худо, ўзим ҳам булбул бўлиб кетаман. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Гап мавзун сапъатни идрок қилиш ҳақида кетди-ю, мен бу соҳада муҳим бир фикрни баён этдим.

Гап шундаки, яқинда машҳур ҳайкалтарошларимиздан бирининг қўли билан худонинг каттакон ҳайкали ёғочдан ясалиб пойтахтдаги марказий майдонга қўйилган эди. Мен уни ҳали ўз кўзим билан кўрмаган, лекин у ҳақда газеталарда кўп ўқиган эдим. Ҳайкал тез орада катта шов-шувларга сабаб булди, ҳайкални сўкиш, ҳайкалтарошни Африка анъаналарини бузганликда айблаш одат тусига кириб қолди. Утиришда иштирок эта-

ётган инглиз, ҳайкалда дарҳақиқат нимадир етишмайди, деб қолди.

— Яқинда,— деди у,— ўша тарафга йўлим тушиб қолди-ю, ҳайкални кўриш шарафига муяссар бўлдим. Қарасам, қандайдир бир кампир тутақиб, қўлини мушт қилганча ҳадеб ҳайкалга удағайларди...

— Қизиқ,— деди кимдир.

— Қизиқ ҳам гапми,— эътироз билдирди инглиз.— Кўз олдимизда қари, бунинг устига подон мажусий аёл турибди. Балки у мана шу худога сиғинар, лекин Европа академияларида таҳсил кўриб келган маърифатли дўстимиз у сиғинаётган нарсани кўнгилдагидай ишламагандир. Мана бу аёл муҳокама юритишга ҳаққи бор...

— Худди шундай.

Гап шу ерга келганда лоп этиб миямга бир нарса келди.

— Сиз ҳали қўлини мушт қилиб ўдағайларди, дедингизми?— тасдиқлатиб олдим.— Ундай бўлса, янглишаётган экансиз. Бизнинг халқимизда кимдир бировгами, ёки бирон-бир нарсагами мушт кўтаргудек булса, бу унинг ўшани буюк қудратига тасанно ўқигани ёки ўзининг унга ҳурматини бажо келтиргани бўлади.

Аслида ҳам шундай-да. Кейинчалик (бир оз гапни чўзмасак бўлмайди энди) меннинг нуқтаи назаримча мана шундай кечирилмас хатоликка йўл қўйган бир танқидчига рўпара булгандим. Танқидчи ўзинча африкаликларнинг имо-ишораси ҳақида европалик одам тасаввурни билан мулоҳаза юритган эди. Бу француз танқидчи африкаликларнинг санъати ҳақида мақола ёзиб, яхшигина бир журналда чоп эттирган ва унда африкаликларнинг жиддий ва жозиба билан боқиши тасвирланган машҳур ва муқаддас ниқоб хусусида шундай тўхталган эди: «Мана бу ярим юмуқ қовоқларга, ҳаяжон билан керилган қошларга, жазавага мойиллик билдириб турган оғизга бир диққат қилинг-а...» Бу қип-қизил бе-маза гаплар эди. Бу кўриниш улуғворлик, салобат ҳамда бепенсандликдан бўлак ҳеч қандай маънони билдирмайди. Мабодо кетаётиб бирон-бир африкалик қиз менга шундай қиёфада қараб турганини кўриб қолсам, унинг боқишидан ҳеч қандай ёмон маъно чиқармаган бўлардим.

Қўйнинг бу гапларни, яхшиси, Жиннинг зиёфатига қайтайлик. Ҳалиги санъат билимдонининг курагини ерга теккизганимдан кейин даврада эътиборим жуда ҳам ошиб кетди. Мен энди маданият министрининг уйида меҳмон бўлиб турган оддийгина бир одам эмас эдим. Америкалик эр-хотин, айниқса, хотин ҳар бир сўзимдан маъно қидирибди. Уларни менинг Англияда ўқиган-ўқимаганлигим, университетда қайси соҳа бўйича мутахассис бўлиб чиққанлигим, мактабда нимадан дарс беришим, Америкада булган-бўлмаганлигим, америкаликлар хусусида қандай фикрдалигим шунга ўхшаш ҳар хил нарсалар қизиқтирибди.

Лекин шу кунни энг қизиқарли саргузаштни негр ёзувчиси гапириб берди. Бир кунни у «Интернэшнл» отелда нонушта қилиб қолибди. Маълумки, «Интернэшнл» чет элдан халқимизга трактордан тортиб ҳатто сиёсий доктриналаргача олиб келиб пуллайдиган ўзига хос бир халқаро биржа. Бир кунни унинг олдида бир оқ танли америкалик келибди-да, назокат билан:

— Сэр, ёнингизга ўтирсам рухсат этасизми?—деб сўрабди.

— Марҳамат,— дебди негр.

— «Тинчлик корпуси!»¹ хусусида қандай фикрдасиз?

— Яхши фикрдаман, ҳатто қизларимнинг бири шу корпус аъзоси.

— Ие, сиз ҳали америкаликмисиз?

— Ҳа-да. Океан ортидан...

Бу энди жуда антиқа эди. Мен ҳатто ўша америкаликнинг кечирим сўраб шоша-пиша туриб кетгани-ю, асл африкаликларни қидириб, столлар орасида пилдираб юрганига тасаввур қилиб кўриб турдим.

Зиёфат тугагандан кейин негр ёзувчиси мезбонни овозида қилмаслик учун мени олиб бориб қўймоқчи бўлди. Лекин Жин унинг таклифига кўниш у ёқда турсин, гапини эшитишни ҳам истамади. Жуда кўнглим енгил тортиди. У, меҳмонни уйга омон-эсон олиб бориб қўяман, деб министрға ваъда берганман, бундан ташқари ўзим ҳам ётиш олдида бир оз тоза ҳаво олиш истагим бор, деб туриб олди.

¹ *Тинчлик корпуси* — АҚШ да 1961 йили Осиё, Африка ва Латин Америкасининг ривожланаётган мамлакатларида америка империализми сиёсати ва мафқурасини чуқурроқ сингдириш учун тузилган ташкилот.

Меҳмонлар чиқиб кетишлари билан Жин қўлларини гарданидан ўтказиб бир керишди-ю:

— Тўшак ҳам мунтазир бўлиб қолди...— деди.

— Ахир биз бир оғиз ҳам гаплашганимиз йўқ-ку,— эътироз билдирдим.

Жин проигривателнинг олдига борди-да, негр жазлари ёзилган пластинкани қўйиб юборди, танца туша бошлади. Лекин шуни айтиш керакки, Жин ҳам африка оҳанглирига ишқивоз бошқа чет эл аёллари сингари ўйинида қорни билан ортиқча ҳаракат қилиб юборарди. Бу нарса менга ёқмайди демоқчи эмасман. Фақатгина ўз кузатишларимни баҳам кўрмоқчиман, холос. Гап бу ерда бошқа халқлар бизни қандай деб билиши-ю, қандай тасаввур қилишида. Тўғрисишни айтиш керакки, кўп ҳолларда айбдор фақат ўзимиз. Эсимда, университетда ўқиб юрган кезларим қўшни Африка давлати ишлаб чиқарган ва чет элларда Африка балети маркаси билан намоён этилаётган бир фильмни кўриб ғоят ғазабландим. Кинода ёшгина негр қизлар кўкракларини ўйнатиб, сонларини ликиллатарди. Жин шу фильмни Америкада кўрганга ўхшайди. Лекин унинг танца тушиши ҳақиқий африка танчасига у қадар уйғун келавермаса-да, ҳар ҳолда, ўйинининг замиридаги маънони яланғоч, беҳаёларча зоҳир этарди, лекин шу билан бирга унинг ўзинга хос ёқимли ва жозибали томонлари ҳам йўқ эмасди. Битта кўйининг бошидан охиригача танца тушдикми, йўқми, ёдимдан кўтарилган. Шу нарса аннқ эсимдаки, бирдан ётган каравотимиз ёнидаги тунги столча устида турган телефон жириглаб қолди.

Телефон овозидан шу қадар қўрқиб кетдимки, агар мабодо бирон кимса қоронғиликда зинапояда беркиниб турган бўлса-ю, қўққисдан ҳужум қилиб елкамдан ханжар санчса ҳам бунчалик қўрқмаган бўлардим.

Жин трубкани кўтариб, ўз исмини айтди. У шундай хотиржамлик билан бемалол гапирардики, ўзини тутини худди осмондан тушиб черковда худонинг бандаларига ваъз ўқийётган авлиёнинг қиёфасини эслатарди.

— Қалайсан, Элси,— деди у.— Э, бунчалик такаллуфга арзитайди... Кўнглинг жойига тушганидан беҳад хурсандман. Ҳаммаси жойида, уйига ташлаб келдим. Ҳозир келиб туришим...

Жин трубкани олиб қўйди-ю, ўзини тутолмади: бутун

вужуди билан Элсини «махлуқ» деб юборди. Иккаламиз баравар хахолаб кулдик.

— Нимага қўнғироқ қилганини биласанми? Сен кетган-кетмаганингни билмоқчи бўлди.

— Шу ердалигимни билди деб ўйлаяпсанми?

— Йўғ-а, лекинига билсаям тупурдим ўша...

Вақт алламаҳал бўлиб қолгандан кейин иккаламиз қўл ушлашиб емакхонага тушиб келдик. Жин кофе пиширишга уннаб кетди. Бундай пайтларда кофе ичиш айни муддао-да.

— Жинсий муносабат эркакларга нисбатан аёлларда кўпроқ аҳамиятга молик бўлади,— деди Жин хаёлчан қошиқча билан кофени аралаштираркан.

— Шундай деб ўйлайсанми?

— Албатта. Ахир бутун туйғулар туғени аёлнинг зоҳирида эмас, ботинида содир бўлади-ку, шунинг учун ҳам хотин эркакка нисбатан уни кўпроқ идрок этади, ҳис қилади.

Кўп валдирайверма, дегим келди-ю, лекин ҳали у қадар яқиндан таниш эмаслигимиз тилимни боғлаб қўйди. Энди бўлар иш бўлди. Тўй ўтгандан кейин ноғора қоқишни жиним суймайди. Яхшиси, индамасдан кофе ичишу папирос чекиш ёки бўлмаса парвойи фалак, жим ўтира-вериш керак. Агар жуда зерикиб кетсак, мавзунини ўзгартириб ундан-бундан суҳбатлашсак ҳам бўлаверади. Афтидан, Жин кайфиятимни сезган бўлиши мумкин, чунки у жуда ҳам аҳмоқ аёллардан эмас.

Соат бир яримларга борганда Жиннинг яширинча бир-икки марта ҳомуза тортиб қўйганини сезиб қолдим.

— Бўпти, энди мен борай бўлмаса,— деб ўрнимдан қўзгалдим.— Ярим кечада сени овора қилишим чатоқ бўлди-да.

— Оббо сен-эй, инглизларга ўхшаб сертакаллуф бўлиб кетдинг-ку,— деди Жин аччиғи чиқиб.

Гапирган гапларимни ўйлаб кўриб, ҳеч қандай «сертакаллуф»лик кўрмадим. Унинг бу қадар жаҳлини чиқариб юборган нарса нима эканлигини англолмай қолдим. Шундай бўлса ҳам эътироз билдиришни лозим топмадим-да, индамай қўя қолдим.

Жин машинанинг калитини қидираркан, мен билан бир оз шаҳарни сайр қилишга кўнглинг қалай ёки уйга элтиб қўяйми, деб сўради.

— Кечаси шаҳар ҳаддан зиёд гўзал бўлади,— деди.

— Ахир сен чарчаган бўлсанг керак?

— Тариқчаям чарчаганим йўқ.

Қойил қолиш керакки, Жин шаҳарнинг соҳилдаги хушманзара, баҳаво, замонавий бинолар қад кўтарган кўчаларидан тортиб эгри-бугри, тор ва сассиқ жинкўчаларигача жуда яхши биларкан.

— Бизнинг мамлакатимизда эр-хотин анчадан буён яшаётган бўлсаларингиз керак, а?

— Ун бир ой бўлди. Агар шаҳар кўнглингга хуш келиб қолса, дарров уни мридан сиригача билиб оларкансан.

Машҳур сиёсий арбобларимиз номига қўйилган кенг ҳамда ёп-ёруғ кўчаларни босиб ўтиб, ҳар хил қалангикасанги одамларнинг номи билан аталадиган қоронги, тор кўчаларга бурилдик. Ҳатто шаҳар муниципалитети аъзоларининг энг кичигигача номида кўча бор эди. Жин, афтидан, буларнинг барини беш қўлдай биларди. Эсимда, шундай кўчаларнинг бири Стивно Авандо номи билан юритиларди. Мазкур қоронги жинкўчаларни кезиб, шаҳар муниципалитетининг эрталабки газеталарда босилган нажос қутилар ҳақидаги қарори нақадар муҳим масала эканлигига ишонч ҳосил қилдим (агар умуман мени ишонтириш зарур бўлса).

Жин шаҳар айланиш ёқади, деганда ростдан ҳам мана бу ерларда сайр қилишни кўнгли хуш кўрармиди ёки унинг шаҳар кездириб олиб юришида бирон-бир бошқа махфий сир бормиди, бунга ҳеч ақлим етмасди; балки ўз пойтахтининг аҳволини кўриб, менинг олдимда етти номуси ерга букилсин, деган шум нияти бордир. Ундан ҳар балони кутиш мумкин эди. Чунки у жуда ҳам ҳафтафаҳм аёллар тонфасидан эмас.

Ниҳоят, шаҳарнинг ажойиб хушманзара жойларига чиқиб келдик.

— Мана бу ўнта уй жамоат ишлари министрининг мулки,— деди Жин.— Бу уйларнинг ҳар бири турли эл-чихоналарга уч минг фунт ижара тўлаш шарти билан бир йилга берилади.

«Нима бўпти?— деб ўйлардим ўзимча.— Балки гапинг тўғридир, лекин буни муҳокама қилишга ҳақнинг йўқ-ку. Буни ўзимизга қўйиб бер, бурнингни тикма, ҳаром қиласан».

— Мана бу эса Нанганинг иккинчи кўчаси,— дедим чап томонга имо қиларканман.

— Ўқ, ҳалигиси, фавворанинг олдидагиси Нанга хиёбони деб аталади, — эътироз билдирди Жин. Шу он иккаламиз барабар хахолашиб юбордигу, кўнглимиздаги гидр йўқолиб тағин тил топишиб кетдик. — Нанга шоссеси борми-йўқми билмайману, лекин унинг номига майдон борлиги аниқ.

Шу он яна асабим қўзғай бошлади. Бизнинг устимиздан такаббурлик билан куладиган ким бўлибди бу: ўзини ким деб фаҳмлайди! Агар хоҳласа бундай куладиган нарсаларни ўз ватанидан ҳам истаганча топса бўлади. Мабодо кўнгиллари кўтармаса, бундай нарсалар учун истаганча кўз ёши тўкиши мумкин.

— Шунисига ҳечам тушуна олмайман, — давом этди Жин менинг сукут сақлашим замиридаги қаҳр-ғазабимни тушунмай. — Нима учун сизларда кўчалар Франция ёки бошқа давлатлардаги каби мустақиллик учун олиб борган курашларингизда раҳнамолик қилган буюк тарихий шахслар ва тарихий воқеалар номи билан юритилмайди?

— Чунки биз Францияда эмас, Африкада яшаймиз! — дедим ғазабимдан титраб. Лекин Жин менинг сўзларимни аччиқ заҳарханда ўрнида қабул қилди-ю, яна кулиб юборди. Мен бўлсам, аслини олганда ўзим ҳам уни маданий қилиб тузламоқчи бўлгандим.

Мен бу жодугарнинг ғарибу ғураболар яшайдиган чалдиворлар орасида олиб юриши нима сабабдан унга хуш келганини энди ғира-шира фаҳмлагандай бўлдим. У шу довургача юзлаб алмойи-жалмойи суратларни олиб ўз дўстларига ва таниш-билишларига жўнатган бўлиши ажабмас. Агар гапнинг индаллосини айтадиган бўлсак, мана бу Африка «мухлиси» ўз ватанида ҳам қора танлилар билан бир даврада ўтиришни ўзига эп кўрармикин?

— Жон уйга қачон қайтади? — сўрадим жаҳлдан ўзимни арапг тутиб.

— Чоршанбада. Нимайди?

— Тағин учрашиш бахтига муяссар бўлармикинмиз дегандим.

— Ёқиб қолдими дейман?

— Ҳа-да!

— Бўпти, ундай бўлса, эртага қўнғироқ қиламан, бўладими?

ОЛТИНЧИ БОБ

Ким менинг ҳикоямни шу довургача синчиклаб кузатиб келган бўлса, албатта, Элси нима бўлди? У қаерда қолди, деб ўйлаши эҳтимолдан холи эмас. Ахир ўзим ҳам пойтахтга бир чети Элси деб, унинг висоли иштиёқида келган эдим-да. Гап бундай. Пайтахтга келаётганимда унга бу ҳақда маълум қилиб бир хат ёздиму, шанба куниеқ кўргани касалхонага йўл олдим. Элси тунги навбатчиликдан кейин ухлаётган экан. Уни мен келганим учун уйғотишди. Шунинг учун ҳам учрашувимиз жуда қисқа бўлди. Тўғриси айтганда, унинг олдида боришимнинг бошқа сабаблари ҳам бор эди. Мен Элси тунги навбатчиликдан бўшагандан кейин бекор бўлган икки кунини мен билан ўтказишни, ундан ташқари Нанга учун ҳам,— гарчи бу ҳақда очиқ гапирилмаса-да,— ўзи билан бирга битта дугонасини бошлаб боришини келишиб олмоқчи эдим.

Бизнинг мамлакатимизда министрлик байроқчасини ҳилпиратган, оқ формали шофёр бошқариб кетаётган америка маркали пастак енгил машина учун ҳамма йул очиқ бўлади. Дарвозабон касалхона дарвозасидаги темир тўсиқни шоша-пиша кўтариб йўл очди. Ёши ўтиб қолган санитарга бошимни қимирлатиб қўйган эдим, чол ёшига ярашмайдиган қилиқ қилиб чаққонлик билан машина ёнига югуриб келди. Юқорида эслатганимдай, мени қонун-қоидага хилоф равишда ҳамшираларнинг дам оладиган хонасига киргизишиб, дарҳол Элсини уйғотишди.

Элсининг қовоғи салқиган, лекин мени кўриши билан шу қадар қувониб кетдики, унинг суюнганидан мен ҳам одобсизлик бўлса-да, яна бирмунча вақт гаплашиб ўтиришни кўнглим тусаб қолди. Бошига ўраган рўмоли кўзига тушиб, қулоғини қоплаб олибди. Гарчи уйқудан қовоқлари шишиб кетган бўлса ҳам булар бари чиройини бузмаган, у менга илгари қандай ёққан бўлса, ҳозир ҳам

кўнглимни худди шундай овлаб турарди. Элси бир зумда бесаранжом бўлиб питирлаб қолди (унинг бу ҳаракатлари узига ҳам ярашиб тушарди). Кийиниб бирон-бир ичкилик ва овқат-повқат топиб келишга отланган эди, мен қатъий эътироз билдирдим.

Ўрнидан туриб, чиқиб кетишга ҳозирланаётган эдим ҳамки, Элсининг дугонаси келиб қолди. Афтидан, хушрўйлигига ўзи ҳам шубҳа қилса керак, ҳар ҳолда, бир оз пардоз-андозни жойига келтириб олибди. Элси сизларни ўқиб юрган кезлари студентлик ўйин-кулги кечаларида таништирганман, деб ҳар қанча ишонтирмасин, ўлай агар, эслолмадим. Унинг истараси иссиққина, кўринишидан анча-мунча маҳмаданага ўхшар, лекин шунча ўтирибмизки, лом-мим деб оғиз очмади, ҳатто кетаётганимда Элси билан машинагача кузатгани ҳам чиққани йўқ. Қизиқ, жуда ғалати қиз экан-ку, деб ўйладим, негадир одатлари бизларнинг хотинларникига ўхшамайди.

Элси иккаламиз машинанинг олдига келганимизда ҳазиллашиб гап қотдим:

— Нанга алмашамиз, деб қолмасайди.

— Нима-нима?— ажабланди Элси.

Шундан билдимки, у бу сўзни биринчи бор эшитаётти. Кейин бунинг маънисини тушунтириб бердим. Иккаламиз кулиб юбордик.

— Бунга эҳтиёж қолмайди,— муғамбирона гап қотди Элси,— у мендан чиройлироқ.

Яна кулиб юбордик.

— Агарда мақташимни кўнглинг тусаб турган бўлса, билиб қўйгин, бугун ниятингга етолмайсан,— дедиму эгилиб машинага ўтирмоқчи бўлдим (шофёр мен касалхона биносидан чиққанимни кўрибоқ машинанинг эшигини очиб қўйган эди).— Ҳа, айтмоқ-чи,— деб яна қаддимни ростладим,— яқинда бир зиёфатда Элси деган америкалик аёл билан танишиб қолган эдим. Суҳбатда унинг номи тилга олинаркан, ҳар сафар сен эсимга тушиб кетавердинг.

— Тағин қанақа Элси? Уни кўрсанг, айтиб қўй, сенинг битта Элсинг бор, у ҳам бўлса — мен! Оббо сен-эй, бало экансан-ку! Ҳали келишга ҳам улгурмасдан иккинчи Элсини топиб олибсан! Ҳали шошмай тур сени!

— Узингни бос,— дедим Жинга тақлид қилиб,— зиёфатда адашнигни учратиб қолсам, нима бўпти, шунга ҳам ота гўри қозихонами?

Тўғриси айтсам, Элсининг рашк қилиши менга жуда ёқарди. Кейин туриб, ўша мен учратган Элси сенинг босган изингга арзитайди, дейишга энди оғиз жуфтлаган ҳам эдимки, талтайтириб юбормай тагин, деган хаёлда ўзимни тутдим. Борди-ю, мен севган қизи бўлатуриб бошқага кўз олайтирадиган йигит бўлсам, сен иккалангани адаштирмаслик учун жила қурса номи бошқасини топган булардим, деб қўйдим.

— Ёлғонни кўпиртиравер,— Элси карашма билан кулиб шундай деган эди, унинг юзларида жозибали кулдиргичлар пайдо бўлди.— Агарда ихтиёрингда ўнта Элси бўлганда ҳам барибир сенга камлик қиларди — кўзинг айтиб турибди.

— Бемаъни гап! Нима, бу исм менга тумормидики, ёпишиб олган бўлса?

— Ким билсин!— Элси елкасини қисди.

— Сен биласан.

Шофёр машинанинг эшигини тарақлатиб ёпиб қўйди. Бу билан суҳбатни тугат, машинага ўтир, демоқчи бўлди чоғи. Лекин мен ўзимни ҳеч нарса сезмагандай бир қиёфага солиб индамай туравердим.

— Бу машинанинг номи қанақа?— сўради Элси.

— «Кадиллак».

— Ўша «кадиллак» дейишгани шуми ҳали? Умримда биринчи марта кўришим!— Элси болаларча суюниб кетди.— Мана буни машина дейди! Вой-бўй! Шунақа машинанинг бўлса, жаннатга ҳам киргинг келмай қўяди.

— Жоним, сенга нима десам экан. Одам боласининг ҳеч вақт эҳтиёжи қонмайди.— Эшикни ўзим очиб, ўриндиққа ўтирдим.— Гап шундай. Пайшанба куни роппа-роса соат тўртда келаман,— дедим хайрлашиш ўрнига.— Энди бўлса, эркам, уйқунгни ол.

Машина гўё ўзимникидай бир қиёфада ўриндиққа суялдим. Элси бўлса машина муюлишдан бурилиб кетгунга қадар қўлини силкитиб турди.

Пайшанба куни кеч соат олтида Нанга она-Ватанимиз ёзувчиларининг асарларидан ташкил топган биринчи кўرғазмани очиши керак эди. Бизнинг ўлкамизда оқ танлиларнинг илк бор пайдо бўлишлари хусусида роман ёзишни мўлжаллаб юрган учун кўрғазма менда алоҳида қизиқиш уйғотди.

Соат икки яримларда министр қиладиган докладни қўлтиқлаб, тушки овқатга уйга кириб келди. Гапига қараганда наридандан-бери бўлса ҳам кўз югуртириб чиқиш учун кунни бўйи бир дақиқа вақти бўлмабди. Мөн министр энди ўтириб олади-ю, мук тушиб доклад ўқиса керак, деб ўйлагандим. Қаёқда, доклад солинган папкани жавонга ташлади-ю, касалхонага қиладиган «сафаримиз» ҳақида сурштира кетди. Донг қотиб қолдим. Шу дақиқаларгача касалхонага бирта бориш хаёли менинг (эхтимол, унинг ҳамдир) етти ухлаб тушимга кирмаган эди.

— Биз боришимизга ҳамма нарса тайёр бўлиб турар, деб ўйлайман,— деди у.

— Ҳа-да. Соат олтида бошқа жойда ишимиз бор, деб Элсини огоҳлантириб қўйганман.

— Менга қара, Одилий, Элсига нисбатан муносабатинг жиддийми?

— Сиз унга уйланмоқчимисан, деб сўрамоқчисиз, шекли. Худо сақласин.

Гарчи, Элсига уйланиш фикри ростдан ҳам хаёлимда йўқ бўлса-да, шу топда унинг хусусида шундай дейишим инсоф юзасидан гапирганда яхши бўлмади. Лекин Нанга иккаламиз бу пайтга келиб ошиқлик борасидаги барча саргузаштларимизни ўртоқлашиб бўлган эдик. Энди аёллар ҳақида гап кетганда ҳар қандай истиҳолани йиғиштириб қўйиб гаплашавардим. Ҳатто Элсининг исмини айтмай, у билан қай йўсинда танишиб қолганимизни ҳам айтиб берган эдим. Лекин мен битани айтсам, Нанга бештасини ёпиштирарди...

Юқорида айтганимдай, Нанганинг мен билан касалхонага бормоқчи бўлгани кутилмаган ҳодиса бўлиб чиқди. Тўғридан-тўғри унга сиз уйда қолиб докладга тайёрлана қолинг, ўзим бориб кела қолай, дейишим жуда ноқулай. Ундан ташқари доклад қилиш Нанганинг эсидан чиқиб кетмадимикан, деган шубҳага бориб қолдим. Шунинг учун тағин обрўси тўкилиб шарманда булиб қолмасин, деган мулоҳазада бу ҳақда эслатиб қўйсам зарар қилмасди, деб қўйдим ва ўзимни сездирмасдан қандай қилиб эслатсам экан, деб бошимни қотира бошладим.

— Мен докладингизни бир кўздан кечириб чиқсаммикан девдиму, лекин машинада ҳечам ўқий олмайман-да.

— Ҳа, дарвоқе, докладми?— деди Нанга ҳорғин бир алфозда.— Бари бўлмағур гаплар. Ўн минутда юмалоқ-ёстиқ қилиб ташлайман. Сал олдинроқ билганимда-ку, ўрнимга секретаримни юбора қолардим. Бўпти. Бундай йиғишларда нутқ ирод қилишга устаси фаранг бўлиб кетганмиз. Аввал мактабдан бошлаймиз, кейин сиёсатга бурамиз, у ёғи каллага нима келса шу.

Тўғриси айтганда, нима учун якка боргим келиб қолганини ўзим ҳам тушунмасдим. Тўғри, бўладиган воқеаларни хомчўт қилиб кўз олдимда тасаввур қилиб чиққанман. Мабодо бирон фавқуллода ҳолат юз бериб долгудек бўлса, ўзимдан ўтганини ўзим билардим — сиз ҳам куймасди, кабоб ҳам. Машинанинг орқа ўриндиғида ўтирсангу, икки биқинингга икки жонон тегиб турса, унинг савобига ким етсин. Энди-чи, энди шофёр билан нима-ён утиришга тўғри келади. Шошма, ёнимда жой кенг, ахир Элси ҳам сиғади-ку. Министр бўлса ўз жонони билан орқа ўриндиққа ўтираверсин, қайтага бемалол танишиб кетади.

Бироқ меннинг режаларим чиппакка чиқди. Элсининг дугонаси (исми ҳам эсимдан чиқди) тўсатдан касал бўлиб қолибди-ю, биз билан бирга келолмади. Жуда ҳафалам пир бўлиб кетди. Гарчи Элси дугонам ростдан ҳам касал бўлиб қолди, деб қасам ичса ҳам ишнинг белига тепгани учун роса жаҳлим чиқди. Бахтга Нанга у ҳодисани эшитиб кўнглига ҳеч нарсани олмади. Албатта-да, кўнгли хуши учун истаганча аёлни қаторлаштириб ташлай оладиган одамга битта қиз нима бўпти?

Элсини ўртамизга ўтқазиб олиб уйга қайтарканмиз, сизда, йўл-йўлакай Нанга эртага кечқурун министрлар кабинетига муҳим масалага бағишланган мажлис бўлади. Эрталабгача чўзилиш эҳтимоли бор, шунинг учун угун уйқуга тўйиб олишим керак, деб икки-уч марта акрорлади. Аввалига Элсининг олдида олифтагарчилик дияпти, деб ўйладим. Кейин у ўзига хос бўлган андишасизлик билан бемалол ўйнаб-кулаверинглар, мен сизга халақит қилмайман демоқчи бўляпти, деган қарорга келдим. Ташаккур билдириш маъносида уни Элсига ақтай кетдим. Доим иш билан бўлиб ўзига ҳам, оиласига ҳам бундоқ ёлчитиб қаролмайди, дедим.

— Агар сени министр қилишмоқчи бўлишса,— Нанга аяни илб кетди,— ҳеч қачон рози бўлма, ҳаётинг ит тишу мирза туриш бўлади-қўяди.

— Тожнинг оғирлиги бўйинга тушади,— орага суқилди Элси.

— Тўғриси айтиш керак-да.

— Мен сенга мистер Нанганинг бугун соат олтида китоб кўргазмасини очиши кераклигини айтувдим шекли, а?— деб сўрадим Элсидан.

— Китоб кўргазмаси? Бу энди нимаси?

— Ким билди, ўзим ҳам биринчи бор эшитиб турибман. Лекин менга, маданият министри бўлганидан кейин ўша ерда ҳозир у нозир бўлишнинг шарт, дейишди. Финг деб кўр-чи. Эс-ҳуши бутун одамларнинг ҳаммаси шу топда худо деб уйда ўтирибди. Мен бўлсам ютаман деб турган мана шундай жазирамада жингана бўлиб юришим керак. Турган-битгани галва.

Ҳаммамиз хандон отиб кулиб юбордик. Шофёр ҳам (унинг юзини кўзгуда кўриб турдим). Йўл бўйи мана шундай хандон-хушонлик билан кулишиб келдик. Ҳа, Нанга ёнингда бўлса, одам ҳеч қачон эрикиш нималигини билмайди.

Кўргазма залига киришда бизни ёзувчилар жамиятининг раиси Жалио қарши олди. Мен уни университетда ўқиб юрган даврларимдан буён биламан. Ёзувчи номини олиб юртга танилгунга қадар кўзимга дурустгина бўлиб кўринарди. Лекин «Қора қушнинг қўшиғи» романини нашр эттирди-ю, ўзгарди-қолди. Унинг машҳур бир журналга берган интервьюсида ҳар қандай конформизмлар шу қадар ғашига текканидан ўзи истаган фасонда буюртма бериб либос тиктираётгани ҳақида гапирганини ўқиб қолдим. Унинг уст-бошига қараб туриб, бутун кийимларини ўзи тикса керак, дейиш мумкин эди. Эғнида қандайдир думалоқ ўмизли тугмаси йўқ оқ-кўкниш тўн, канопнинг биз «шамолга ёт» деб атайдиган янги нави бўларди, ушандан жигар ранг қилиб кенг тикилган йўл-йўлшим. Мана бу кийимлар унинг узун ва исқирт соқолига жуда ярашиб тушган эди.

Назаримда ёзувчилари кам бўлган бизнинг мамлакатимиздай бир юртда маданият министри ҳар бир ёзувчинини шахсан билиши керак эди. Лекин бундоқ қарасам, Нанга ёзувчилар жамияти раисининг номини биринчи бор эшитиб турган экан.

— У «Қора қушнинг қўшиғи» романининг автори бўлади,— дедим.

— Ҳа, ҳа,— деб жавоб берди Нанга паршонлик

билан. Лекин зоҳридан унинг нимадир бошқа нарса тўғрисида ўйлаётгани аниқ билиниб турарди. Орадан бирмунча вақт ўтиб кетгандан кейин худди меннинг гапим энди калласига етиб боргандек тўсатдан:— Сизнинг жамиятингизга композиторлар ҳам кирадими?— деб сўраб қолди.

Бироқ Жалио «йўқ» деб жавоб беришга улгурмасданоқ, у иккаламизни ҳам унутиб, яна бошқа нарса билан овора бўлиб кетди...

— Салом, Жалио,— деб қўл чўздим унга хайрихоҳлик билан. У мен билан қўл олиб кўришди — кўришди-ю, қиёфасидан мени танимаётгани аниқ билиниб турарди. Умуман, мендақаларни бир тийинга олармиди. Бу нарса менга жуда қаттиқ таъсир қилди. Узимни беқиёс ҳақоратлангандек ҳис қилдим. Шундан кейин Жалио бирданига кўзимга жуда кулгили ҳамда майдакаш бир одамдай кўриниб кетди.

— Сиз ҳали менга жавоб бермадингиз мистер, э...— тўсатдан Нанга яна Жалиога мурожаат қилиб қолди.

— Жалио, сэр,— эслатди ёзувчи.

— Раҳмат. Гап бундай, мистер Жалио, мана бу тантанада дипломатия вакиллари ҳам иштирок этишини менга нима учун айтмагандингиз?— деб сўради Нанга эшик олдида баъзиларига элчихона номерларининг белгиси қўйилган, баъзиларида эса байроқчалар ҳилпираб турган машиналарга аланглаб қараркан.

— Кечирасиз, сэр, лекин...— Жалио гап бошлаган эди, Нанга:

— Сиз ҳали шу алфозда раислик қилмоқчимисиз?— шартга гапини кесди унинг бошидан оёғигача қараб чиқаркан, ғазаб билан бармоғини нўқиб.— Қаерда туғилгансиз, насл-насабингиз ким?

Қарама-қарши фикрлар туғёнида қолдим. Агар шу онда Жалио ўзини камтарроқ тутганда, мен унга ачишим ва ички бир туйғу билан унинг тарафини олишим мумкин эди. Лекин шундай осмондан келдики, унинг таҳқирланиши, тан олишим керак, мени ҳатто хурсанд ҳам қилди.

— Сиз тарафда, балки мана шундай ажи-бужи кийиниб юришни миллий кийимимиз деб тушунишар?— шафқатсизлик билан эзишда давом этди Нанга.

— Сэр, мен нима кўнглимга хуш келса, ўшани кийинавераман!— қизишди ёзувчи.

— Мени кечиринг,— бир оз овозини пасайтириб, лекин кескин эътироз билдириб деди Нанга.— Агарда мазкур тантанангизда мен иштирок этишим лозим бўлса, бундоқ одамга ўхшаб кийиниб олишингиз керак. Ҳамма қатори бирон костюм кийинг, ёки бўлмаса эгингизга биронта миллий кўйлак илиб олинг. Нима бу бемазагарчилик?.. Одоб сақлаш керак-да, ахир!

Нанга костюм ҳақида гапираркан, калласини қимирлатиб менга ишора қилиб қўйганда жуда ноқулай аҳволга тушиб қолдим. Мен Жалионни олифтагарчилиги, ўзига бино қўйгани учун ҳар қанча ёмон кўрмай, барибир бировнинг кийиниш борасидаги дидсизлигини исботлаш учун мени ибрат қилиб кўрсатишларини ҳечам истамасдим.

Министр тўсатдан гапининг оҳангини ўзгартирди-ю, бизга, яъни ёш авлод вакилларига қарата оталарча ғамхўрлик билан буюк давлатимизнинг бўлажак раҳбарлари эканлигимизни эслатиб қўйди.

— Менга барибир, мени иззат қиласизларми-йўқми,— деди у,— лекин халқимизда: «Ўз устозларингни ҳурмат қилсанг, навбатинг келганда сени ҳам эсдан чиқаришмайди», деган мақол бор... Қани, бораверайлик-чи, кўрармиз.

Тантананинг очилиши бир оз кўнгилсизлик билан бошланганига қарамай, мистер Жалио, гарчи қовоғи очилмаган бўлса-да, ўз кириш нутқида мистер Нанга хусусида анча-мунча илқ гапларни айтди. У мистер Нангага яқин кунларда бериладиган фан доктори фахрий унвони унинг бутун дунёга маълум ва машҳур бўлган Африка миллий маданияти олдидаги буюк хизматларини муносиб тақдирлашдир, деди.

Нанга виқор билан ўрнидан турди-ю, кўйлагининг кенг енгларидан қўлларини чиқариб қўйди. У тайёрлаб берилган докладини ўқишдан олдин бир оз маъруза қилди. Раислик қилувчига ташаккур билдириб шундай бир қараб қўйдикки, мен тагин унинг кийими ҳақида бошидан тушиб расвосини чиқармасайди, деб капалагим учиб кетди. Лекин энди бу ҳақда индамади. Такаббурлик билан муғамбирона бир жилмайиб қўйди ва мистер Жалио кўргазмани очишга таклиф этиб илтифот кўрсатганидан мамнун эканлигини изҳор қилди.

— Ҳаммангизга маълумки, мистер Жалио ёзувчилар жамиятининг раиси ва у ўз асарларида Африка харак-

терини ёрқин ифодалаб бериб, бу соҳада унумли ишлар қилди. Мен шуни яхши биламанки, мистер Жалио ажойиб қўшиқ тўқиган, унинг номи... э! Э... номини нима дегандингиз?— у мистер Жалиога мурожаат қилди.

Бахтдан бўлиб бу гап даврада ҳазилга олинди-ю, ҳамма хахолаб кулиб юборди. Мен ўзимга таниш майини бир кулги овозини эшитдим, дарров бу кулги эгаси Жин эканлигини сездим. У шундоққина рўпарамда эри билан ўтирарди. Эрининг қайтиб келганидан беҳабар эдим. Секин Элсининг қулоғига, сенга гапириб бергандим-ку, бу ҳув ўша зиёфат берган аёл бўлади, деб шивирлаб қўйдим.

— Элси деганинг шуми?— у ҳам шивирлаб сўради.

— Йўқ, унинг дугонаси.

— Ҳали шунақами? Уларнинг саноғи борми ўзи?— Элси табассум қилиб қўйди.— Эҳ, буюк Оди,— у мени Одилний дейишнинг ўрнига тез-тез Оди деб турарди.

Наганинг нутқи у қулоғимдан кириб, бу қулоғимдан чиқиб кетди. Мен гоҳ Элси билан шивирлашиб ўтирдим, гоҳ бугунги висол оқшоми тўғрисида ширин хаёлларга берилдим. Гоҳида алаглаб кимнинг қандай кийинганига разм солдим. Бирдан йнғинда иштирок этаётганлардан биттаси диққатимни жалб қилиб қолди. Унинг эғнида қимматбаҳо европа газмолидан тикилган кўйлак бўлиб, маълумки, бундай газмолдан кийим кийиш шу кунларда ҳаммага расм бўлиб кетган эди. Менинг эътиборимни тортган нарса бошқа. Кўйлакни тиккан чевар газмолнинг четига босилган «100% шерсть. Англияда тайёрланган» тамғаларини кесиб ташламаган ва бундан кўйлакнинг енгига безак сифатида фойдаланган эди.

Мен халқимнинг ҳар қандай либосни тикишдаги битмас-туганмас ихтирочилик қобилиятига ҳайратда қолдим (бундан илгари ҳам кўп марта қойил бўлганман). Тоза шерстдан кўйлак кийган одам ҳадеб сирғаниб тушаётган енгларини яна қайта қайириб қўяркан (бу ҳол ҳар икки-уч минутда қайтариларди), ҳар сафар газмолнинг сифатидан гувоҳлик берувчи ёзувнинг қатлар орасида қолиб кетмаслигига эътибор қиларди. Бундай олифтагарчиликнинг ниҳояси ўлароқ, унинг кўкрагида олтин занжир ярақларди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Нанга туғма сиёсатдон эди: у нима қилмасин, нима тўғрисида гапирмасин, ўрнига қўярди. Тўғрисидам-да, одамлар ақлнинг эмас, қалби билан жигилдоннинг гапига қулоқ солар экан, ҳамма жойда ҳам Нангага ўхшаганларнинг омади келаверади. Унда камдан-кам инсонга насиб этадиган одамларни ўзига оғдириб олиш қобилияти мавжуд эди. Ҳатто у одамларга қарата кўнгилсиз, ёмон нарсаларни гапирганда ҳам ҳеч ким унга нисбатан ёмонлик соғинмасди. Эсимда, бир куни ҳам-касабаси, жамоат ишлари министри билан телефонда гаплашиб туриб, ўзимизнинг ёш мутахассисларга ишонмаслигини, булар билан ишлашдан кўра, европалликлар билан ишлаш афзалроқ эканлигини маълум қилди. Билиб турибман, у ақлга сиғмайдиган даражадаги бемаъни гап қиляпти. Лекин шундай бўлса ҳам унинг гапларидан айтарли қаттиқ хафа бўлмадим, тўғриси, бўл-лолмасдим. У ўзини менга шундай яқин олардики, ҳеч нарсани яширмасди. Афтидан, бизнинг ватанимизда Нангага ўхшаган одамларни халқ қоралай олмасди. Мабодо булар бирон-бир ноҳўя иш қилиб қўйган тақдирда ҳам одамлар уларни аяб «парво қилманглар, худо бор-ку, ўзи билади», деб қўя қолишарди.

Ёқимтойлик, жозиба инсонга ўзининг номуносиб хатти-ҳаракатлари оқибатини ёки нодонлиги орқасида қилиб қўйган шармандали қилмишларини ниқоблаш учун қудратли ҳамда ишончли қуролдир. Бўлмаса маданият министри номини олган одамнинг ўз мамлакатида жуда машҳур бўлган бир романи мутлақо билмаслигини ошкора маълум қилганда бу гапни қарсақлар билан кутиб олинишини ёки буюк мамлакатимизда яқин келажакда ўз ижод иқтидори нуқтаи назаридан Шекспир, Диккенс, Джейн Остин, Бернард Шоу, Майклу Уэсту ва Дадли Стемпу (кейинги икки ёзувчини қоғоз-

дан кўзини узиб, ўздан қўшиб айтди)ларга тенг келадиган сиймолар етишиб чиқадн деганида, бу гапни оломон яна қарсак чалиб кутиб олганини нима деб баҳолаш керак бўлади?

Министр ўз маърузасини тугатгандан кейин Жалио билан «Дейли мэтчет» газетасининг редактори унинг ширин суҳбатидан мамнун бўлишганини билдириш учун олдига келишди-да, нутқининг текстини сўрай бошлашди. Нанга папкасидан машинкада икки нусха кўчирилган доклад текстини олди ва машҳур инглиз ёзувчиларни қаторига ўзи юқорнда эслатиб ўтган икки ёзувчининг номини қўли билан қўшиб қўйди.

Редактор менга таниш эди. У бундан бир неча кун муқаддам иш билан министрнинг олдига кирганди. Бу сўхтаси совуқ одам ҳадеб министрга тилёғмалик қиларкан, кўзимга менинг бу ердалигимдан норозидай, чиқиб кетишимни хоҳлаётгандай кўринди. Мен ҳам унинг кўнглидаги кўксига чиқа қолсин, деб Нанганинг имосини кутардим. Лекин у бундай қилмади. Қайтанга зоҳирдан менинг хонадан чиқиб кетишимни эмас, суҳбатда иштирок этишимни қатъий равишда хоҳлаётгандай бир маънони уқиш мумкин эди. Шундан кейин мен ҳам қоққан қознқдек сур бўлиб ўтиравардим. Меҳмон бўлса ташрифининг сабабини баён қилгунча (барибир нима мақсадда келганини билолмадим) анча вақт Нанганинг у ёғидан кириб, бу ёғидан чиқиб атрофида парвона бўлди. Менинг тушунишимча, унинг ихтиёрида бир қанча материаллар бўлиб, буларни министрнинг розилигисиз эълон қилишмаётган экан. Лекин министр бу материалларга у қадар жиддий маъно бергани йўқ. Министр ўзининг кутилмаган шилқим меҳмонидан безор бўлган, ундан қутулишни кўнгли нақадар тусаётган бўлса ҳам, лекин ҳайдаб чиқаришга журъат қилолмаётган эди. Газетчи бўлса, тиним билмай бижирлайверганидан лабининг бир чеккасида кўпик пайдо бўлди, бу эса, кишининг кўнглини беҳузур қила бошлади. У икки шиша пивони ичди, беҳисоб сигареталарни чекди ва кейин Пангага ижарада турган уйининг хўжайинидан қарз бўлиб қолгани учун ораларида келишмовчилик чиққанидан гапирди-ю, ундан беш фунтни шилиб, қорасини учирди. Гапига қараганда, жанжалнинг боши қарзда ҳам эмас, балки қабилачиликда эмиш! Чунки у билан уй хўжайини бошқа-бошқа қабиладан экан, шунинг учун қабила-

вий айирма, тўғриси, қабилалар орасидаги нифоқ мана энди ўз кучини кўрсатганмиш.

— Мана, министр бўлишнинг оқибатини кўряпсанми?— деди Нанга меҳмон кетиши билан. Менга таъсир қилган нарса унинг овозидаги ҳорғинлик эди. Шу он унга раҳмим келди. Унинг шу қадар руҳи тушиб кетдики, бундай ҳолатда ҳечам кўрмаган эдим.— Агар қуруқ жўнатсам борми,— давом этди Нанга,— газетада бўлмагур нарсалар билан пўстагимни қоқадн. Бизда матбуот эркинлиги деб худди мана шуни айтадилар. Менимча, бу матбуот эркинлиги эмас, балки гуноҳсиз одамларни дўқ-пўписи билан кўрқитиб олиш эркинлиги. Ҳеч ақлим етмайди. Ҳукуматимиз газетчиларнинг танобини тортиб қўйишдан нега кўрқаркин-а? Мен уларни танқид қилмасин демоқчи эмасман, йўқ, ҳаммада ҳам камчилик бўлади, бенуқсон парвардигор, лекин танқид амалий ишимизга фойдали бўлиши керак.

Шундай қилиб, шу газетчи Нанганинг олдига келиб: «Сэр, жуда зўр! Сизнинг нутқингизни мен ваъда қилган жамоат ишлари министрининг мақоласи ўрнига газетамизнинг биринчи бетнда чиқартираман», деб хитоб қилди. Мен бўлсам ўзимча: «Ҳа, шўрлик газетчи, Нанганинг ихтиёрида бўлганингда мақолангнинг ҳам, ўзингнинг ҳам ҳолингга маймунлар йиғлашини кўриб кўярдинг», деб қўйдим.

Уйга қайтганимизда соат ҳам саккизлар атрофида бўлса керак, ҳамма ёққа қоронғилик чўккан. Машина ўрндан жилди-ю, Элсининг тиззасидан қўлини тимирскилаб топдим, топдим, қўлимиз бир-бирига чирмашиб кетди. Иккинчи қўлимни эса, Элсининг елкасидан ўтказиб қучоқлаб олдим.

— Гапгаям тўн кийдирвордингиз-да, офарин, тагин яхшироқ тайёрланишга вақтингиз бўлмаганди,— деб қўйдим ишдамай кетгандан кўра, гапириб қўяй, деган ўйда, ўзим бўлсам висол дақиқаларига чидамсизликдан қалтирардим. Мен Элсини хаёлан ўз хонамда кўрдим, тўғрироғи, кийинаётганда қоронғилик бағрида арвоҳдек гира-шпра оқаришиб кўринадиган Жиндан фарқли ўлароқ, унинг тун қоронғилигига сингиб кетишини тасаввур қилдим.

— Агар куй кўнглига маъқул келиб қолса, кампир ҳам шох ташлаб юборади,— жавоб берди Нанга бизнинг шевада.

Мен жўрттага хахолаб кулиб юбордим-да, мақолнинг мазмунини Элсига таржима қилиб бердим. Чунки у бошқа шевада гаплашарди. Биз яна ҳам бир-биримизга яқин сурилиб ўтирдик. Энди қўлимни унинг кўкракларига босиб, маҳкам қучоқлаб олдим.

Уйга етиб келгандан кейин Элси кийимларини алмаштириб олиш учун юқори қаватга чиқиб кетди, Нанга билан мен эса виски ичгани меҳмонхонага кирдик.

Шуни айтиш керакки, касалхонадан уйга келганимизда Нанга Элсининг лаш-лушларини хотинининг хонасига олиб киришларини буюрди. Буни эшитиб юрагимга гўлгула тушди. Лекин у ўзини хушмуомала ҳамда назокатли қилиб кўрсатмоқчи бўляпти, деб ўзимга таскин бердим, хотиржам бўлдим. Кейин министрлар кабинетида мажлисим бор, тун бўйи чўзилиши мумкин, деган гапларини эслаб юрагимдаги унга бўлган меҳрим яна жўшиб кетди.

Менинг хонам биринчи қаватда, Элсиники эса, шундоққина тепамда — иккинчи қаватда эди. Шундай қарорга келдим: ҳамма ёқ тинчлансин, кейин секин-аста зинадан юқорига кўтариламану, эшикни тақиллатиб ичкарига кираман, Элси мени кутиб туради. Кейин уни етаклаб ўз хонамга олиб тушаман, биз бу ишларни гўё хўжайинга билдирмаётгандек қилиб амалга оширамиз.

Кечки таом жуда ажойиб бўлди — гуруч, бананлару қовурилган балиқлар. Ўзининг сариқ кўйлагига минг хил товланиб, ақлни лол қилиб қўядиган даражада очилиб кетган Элси ёзувчилар жамиятининг раиси ва унинг бефўшов кийими хусусида гап очди. Мен ёлғондакам унинг ёнини олишга ҳаракат қилиб кўрдим.

— Ёзувчилар билан рассомларда ўзига хос бир дарвешлик бўлади.

— Ҳар ҳолда, у менинг насиҳатларимга қулоқ солса керак, деб ўйлайман,— деди Нанга,— ўзи яхши тарбия кўрган ёшлардан.

Унинг бу гапи мени ҳайрон қолдирди. Жалионинг кириш нутқида Нангани ялтоқилик билан кўкларга кўтаргани иш берибди-да. Боз устига, элчилардан биттаси Жалионинг китобидан бир нусха узатаркан, тавозе, ҳурмат ва эҳтиром билан автограф ёзиб беришни илтимос қилгани Нанганинг назаридан қочиб қутулмаган эди. Худди шу нарса ўз таъсирини ўтказган бўлиши ҳам эҳ-

тимолдан узоқ эмас. Эсимда, мен ўша дақиқада Нангага қараб унинг чеҳрасида қандайдир ҳайратланиш, қатъиятсизлик ифодаси зоҳир бўлганини уқиб олган эдим. Лекин мана бу ҳолат яқингинада эзиб ташланган Жалионинг дабдурустдан «яхши тарбия кўрган ёшлардан» бўлиб қоллишига асос бўлади, деб етти ухлаб тушимга ҳам кирмасди.

«Яхши тарбия кўрган» сўзига Нанга гапирган маъно мени қанчалик ҳайратга солган бўлса, мана шу сўзнинг ўзи ҳам шунчалик ҳайратга солди. Жалио яхши тарбия кўрган одаммиди, йўқми, унисини билмайману, лекин мазкур ўринда Нанганинг уни шундай таъбирлаши жуда ўринсиз эди. Нанганинг ўзи гапираётган гапидан келиб чиқадиган ҳар хил маъноларга эътибор қилмасдан фикрнинг инглиз тилида амал-тақал қилиб тушунтира олиш қобилиятига эга бўлган «бахтли» одамлар тонфасидан эди. Бир куни менга, Анатадан пойтахтга келаётсам машъум бир ҳодиса рўй берди, деб қолди. Мен, биронта одам ҳалок бўлибди-да, деган хаёлга бордим. Лекин унинг саргузаштини охиригача эшитиб бўлиб, бундоқ қарасам, «машъум» деб «жиддий» бир гапни айтмоқчи бўлган экан.

Кечки овқатни еб бўлганимдан кейин Элси билан Нанга ҳам кўп ўтиришмаса керак, деган ўйда ўз хоҳамга кириб кетдим. Элси ниятимни тушунди. Бир оздан кейин меҳмонхонага кўз ташлагандим, Элси кўринмади. Лекин Нанга доклады солинган папкага тикилганча ўринда қимирламай ўтирарди. Ҳар икки-уч минутда келиб эшик тирқишидан мўралаб қўя бошладим. Лекин у хонасига кириб кетишни хаёлига ҳам келтирмасди. Ухлаб қолмадимикин? Йўқ, варақларга кўз югуртириб ўтирибди. Жаҳлим чиқа бошлади. Нима, ўша лаънати папкасини хонасига олиб кириб кетолмайдими? Лекин ҳаммасидан ҳам жаҳлимни чиқарган нарса шартта меҳмонхонани кесиб ўтиб, Элсининг хонасига чиқиб кетиш учун журъатимнинг етишмагани бўлса керак. Балки у шундай қилишимни ўйлагандир. Лекин шунини маълум қилиб қўйишим керакки, мана бундай вазиятларга тушиб қолган кезларимда журъатсизлик қилиб ҳеч қачон дол қолган эмасман. Бунинг устига Нанга бошданок мени ўзининг назоқати, хушмуомалалиги билан мафтун қилиб, ипсиз боғлаб қўйган эди. Шундай бўлгандан кейин қатъиятсизлигим, юраксизлигим қанчалик авж олган сарн Эл-

сини бегона бир одам кўз ўнгида қандайдир бузуқ аёл сифатида намоёиш қилмасликдек истагим ҳам шунчалик вужудимни қамраб бораётган эди. Мен дам ўтирар, дам шалвар билан оёқ яланг хона бўйлаб у ёқ-бу ёққа бориб кела бошлардим.

Орадан бир соатлар чамаси вақт ўтгандан кейин Нанга чироқни ўчирди-ю, хонасига кириб кетди. Мен унинг тўшакка кириб олиши, ундан ташқари, тараглашиб кетган асабларимни бир оз жойига келтириш ҳамда мана шундай висол дамларидан олдин бўладиган одатдаги ҳаяжонимни босиб олиш учун яна ўн минут кутдим, кейин секин-аста ўғри қадам билан панжарани ушлаб-ушлаб зинадан юқори кўтарила бошладим. Зина саҳни майдончасига чиқиб кўзим қоронғига ўргангандан кейин Элси ётгай хонанинг эшигини осонлик билан топдим. Энди эшикнинг тутқичидан ушлаган ҳам эдимки, тўсатдан қулоғимга ичкаридан бир товуш чалинди. Турган еримда қотиб қолдим. Кейин кулги овозини эшитдим, шарт ўғирлиб пастга тушдим. Лекин тезда хонамга кириб кета қолмадим, меҳмонхонада анчагача серрайиб туриб қолдим. Ўша дақиқаларда хаёлимга нималар келиб, нималар кетди, айтишим қийин, бор нарса калламда айқаш-уйқаш бўлиб кетган эди. Лекин бирон-бир қарорга келишга ўзим ҳам шошқалоқман-да, Нанга ётиш олдидан тунигиз хайрли бўлсин, дейиш учун кирган бўлса керагу, гаплашиб ўтириб қолгандир, деганим эсимда. Мен яна бирмунча вақт сабр қилишга, кейин тўппа-тўғри чиқиб бориб Элсининг эшигини тақиллатишга қарор қилдим. Шундай қилиб, яна хонамга кирдим. Включатель вазифасини бажарувчи кумуш шнурни тортиб столчанинг устида турган тунги чироқни ёқдим ва соатимни стулга қўйдим. Соат ўн бирга яқинлашиб қолибди. Вақт ҳам алламаҳал бўлганини сезмай қолибман, худди бир нарса чаққандай шахт билан ирғиб турдим, меҳмонхонага югуриб кирдим. Эндигина чопиб зинага чиқиб кетмоқчи бўлиб турган эдим, бирдан эҳтирослар оғушида менинг номимни атаб нозланаётган Элсининг бўғиқ овозини эшитиб қолдим.

Ҳозир бўлиб ўтган ҳодисаларга назар ташлар эканман, ўша дақиқада қандай қилиб ўзимни тутиб қолганимга, бирон кор-ҳол қилиб қўймаганимга ҳайрон бўлман. Вужудим тош бўлиб кетди, ғазабдан кўкрак қафасларим кенгайиб, ҳансираб нафас ола бошладим.

Лекин руҳимда олов бўлиб ёнган ғазаб бирдан сўнди-ю, юрагим бўшаб қолди. Қалламга Элси мени ёрдамга чақирмаётганмикин, деган фикр келди, яна зинадан кўтарила бошладим. Энди эшикнинг олдига борганда бутун вужудимни улардан жирканиш, нафрат ҳисси чулғаб олди-да, бор-э, деб орқамга қайтиб пастга тушдим.

Келиб калламни чангаллаганча фикримни бир ерга жамлаб олиш учун каравотга ўтирдим. Лекин чакка томирларим темирчиннинг болғаси сандонга урилгандай бир маромда гурсиллаб урар, фикрларим сочилган учқунлар мисол ёниб ўчарди. Ниҳоят, шу аснода бир қарорга келишим кераклигини, қарорга келганда ҳам жиддий бир қарорга келишим лозимлигини англаб етдим. Жон ҳолатда ўрнимдан туриб нарсаларимни йиғиштира бошладим. Қилаётган ишимнинг оқибати нима бўлишини ўзим ҳам билмасдим, лекин бу воқеа менга шу қадар қаттиқ таъсир қилган эдики, у ёғини ўйламасдим. Шкафни очиб, кийим-кечакларимни олдим-да, яхшилаб чамадонга тахлай бошладим, кейин ваннахонага бориб у ердаги лаш-лушларимни ҳам олиб келиб чамадонга солдим. Мана бу нарсаларнинг барини саранжом қилиб бўлгунимча анча вақт кетган бўлиши керак. Бу пайт ичида ҳеч нарсани ўйламаётгандек бўлардим, фақат пастки лабимни қонатворгудек тишлаб қўярдим ва ўзимдан ўзим гоҳ-гоҳида: «Вой худойим-ей!» деб ёки бўлмаса шунга ўхшаган биронта сўзни гапириб юборардим. Юкларимни чамадонга тахлаб бўлиб креслога оғир чўқдим. Кейин ўрнимдан туриб, юқоридагилар нима қилаётган экан, деб қулоқ солиб кўриш учун меҳмонхонага чиқдим. Энди у ерда фақат сукунату зулмат ҳукмрон эди. Узимча: «Ҳа, шайтон ургурлар!» деб қўйдим-да, Элсини кутиб ўтириш учун хонамга кириб кетдим. Мен Элси хижолатдан бошлари ҳам, кўзларидан ёшини оқизганча хонамга кириб келишига ишончим комил эди. Узимча уни остона ҳатлаб ичкари киритмайман, бўлди, кавушнинг тўғри, сен билан ҳисоб-китобимиз тамом дейман, деб қўйдим. Шу алфозда кута-кута кўзим ийилибди. Бир маҳал уриб ташлангандай оғир, руҳини эзадиган ҳар хил туйғулар гирдобида сачраб туриб кўзим очилиб кетди. Даъфатан нима ҳодиса рўй берганини англолмай қолдим. Бу ҳолат кўпга чўзилмади. Салдан кейин бутун таҳқирланганларим эсимга тушди ва у янги куч билан босиб келиб бутун борлигимни эза бошлади. Соат мил-

лари бешга қараб кетяпти. Элсидан ҳалига довр дарак йўқ. Кўзларимдан ёш думалаб туша бошлади. Анчадан буён бундай ҳолга тушмагандим. Шалварни ечиб, кийимларимни кийдим-да, овлоқ йўл билан уйдан чиқиб кетдим.

Бруғ кўчалар бўйлаб тентираб шаҳарни узоқ кездим. Эрталабки туман майда томчиларини сочларимга қўндириб, ловуллаб ёнаётган пешанамни совутди ва шу билан менинг қалбимда туғён урган газабимни ҳам шаштидан қайтарди. Бурнимдан сув оқа бошлади. Қарасам, рўмолчамни олиш ёддан кўтарилган экан, бармоқларим билан бурнимни артиб қўйдим. Оз-оздан ақлим тиниқлашиб, каллам ишлай бошлади-ю, ўзимга келдим. Шаҳар уйғонди. Йўлимда нажоскаш учраб қолди. Бошида лиқ тўла нажос қути. Фижим фетр шляпасини пешанасигача бостириб кийган, бурнини эса гангстерчасига қора рўмол билан ўраб олганди. Тротуарларда, ҳашаматли магазинларнинг соявонлари тагида гадоилар чўзилиб ухлаб ётишибди. Ахлат яшигининг ёнида бир жинни ўтирибди. У бунинг ўзининг мулкни ҳисоблайди ва шунинг учун уни эрталабгача сергак қўриқлаб чиқади. Биринчи автобуслар ҳали бўм-бўш, улар олдимдан ғиз-ғиз ўтиб кетаверишди. Соат олтига яқин кўча чироқларини ўчиришди. Мен эрталабки тоза ҳавонинг ўпкамага қандай шимаётган бўлсам, мана шу таассуротларни ҳам миямга шундай ўрнаштириб олаётгандим. Бир қарашда бу қизиқ туюлиши мумкин. Бир одам бошимда фил кўтариб кетаётиб, бир оёғим билан чўпда турган чигирткани пайпаслаб кўрдим, деган экан. Бунинг гапи ҳам мана шу одамнинг қилиғи қабилидаги гап эмасмикин, чунки юракни шундай оғир тош босиб ётганда, шаҳардаги майда-чуйдалар кўнгилга сиғармиди, дейишлари мумкин. Лекин одам боласи мана шу нарсага қобил бўлиб яралган экан. Биронта фикр,— у ҳар қандай муҳим бўлишидан қатъий назар,— киши қалбидан ҳеч қачон бошқасини сиқиб чиқаролмайди.

Уйга қайтарканман, Нангага айтишим керак бўлган гапларни ичимда пухталаб келдим. Элси бўлса, менинг назаримда шундай таассурот қолдирдики, у қўлдан-қўлга ўтиб юрувчи оддий бир эрмак экан, у ҳақда қанча оз гапирилса, шунча соз.

Мен Нанганинг данғиллама уйи жойлашган кўчага бурилдим, дарвозанинг олдида Нангани кўрдим, афти-

дан, мени кутиб турарди. Бошқа тарафга ўгирилиб тургани учун мени дарров кўра қолмади. Аввал орқамга қайтмоқчи ҳам бўлдим. Лекин ўзимни қўлга олдим, бунинг устига Нанга ҳам мени кўриб қолди-да, олдимга пешвоз чиқди.

— Одилий, қаерларга гум бўлиб кетдинг?— сўради у.— Биз... мен сени қачонлардан буён излаб юрибман. Тагин сал келмаганинда полицияга қўнғироқ қилмоқчи бўлиб турувдим.

— Мен сиз билан гаплашишни истамайман, — дедим.

— Нима гап? Дард устига чипқон дегандек! Сенга бир гап бўлдимми ўзи, Одилий?

— Айтдим-ку, мен сиз билан гаплашишни истамайман деб, — дедим совуққина қилиб.

— Бу ёғи ғалати бўлди-ку. Битта қиз деб шунчаликка боряпсанми? Орамизда ҳеч нарса йўқ, деб ўзинг иқрор бўлгандинг-ку, ахир. Тагин бирон англашилмовчилик бўлиб юрмасин, деб сўрагандим... Кеча сен қаттиқ чарчабсану, бу ёғини ўзимизга қўйиб ухлаб қопсан, деб ўйлаб ўтирибман.

— Менга қаранг, мистер Нанга, жилла қурса ўзингизни ўзингиз ҳурмат қилинг. Агар номиниз газетага тушмасин, десангиз, менинг бардошимни синовдан ўтказманг...

Бу гап ўзимга ҳам хунук эшитилиб кетди. Нанга бўлса, довдираб қолган эди, айниқса мен «мистер» деб атаганимдан кейин ўзини йўқотиб қўяёзди.

— Бу сафар сизнинг овингиз юрди, — гапимда давом этдим.— Шуни билиб қўйингки, ким кейин кулса, унинг кулгиси ҳам шодон, ҳам завқли бўлади. Мен бу «марҳаматингизни» ҳеч қачон унутмайман.

Уйга кириб келганимда Элсига кўзим тушди. У эшикнинг олдида қўлларини кўкрагига чалмаштирганча турарди. Мени кўрди-ю, ўзини панага олди.

Ҷамадонимни олиб чиқдим. Нанга олдимга келиб, ярашган кўйи қўлини елкамга қўйди.

— Қўлингизни теккизманг!— ўзимни четга тортдим худди моховдан жиркангандай. У орқага тисарилди, юзидаги табассум қотиб қолди. Мен ўз ниятимга етган эдим.

— Болалик қилма, Одилий, — деди меҳрибонлик билан.— Умуман, у сенинг хотининг эмас-ку. Нега жинилик қиляпсан? Элси ҳам орамизда ҳеч нима йўқ деди,

ундан ташқари бу гапни ўзинг ҳам айтганинг. Майли, нима бўлмасин, бу нарса сенга қаттиқ ботган экан, қилиб қўйган ишимдан афсус қиламан, бутун айбни ўз бўйнимга олиб, чин қўнгилдан сендан кечирим сурайман. Қиз-а! Шу бугуноқ сенинг олдинга беш-олтитасини етаклаб келаман, хоҳлайсанми? Ўзинг бўлди демагунингча айшингни сураверасан. Ха-ха-ха!

— Қанақа мамлакатда яшаямиз ўзи?!— дедим.— Тағин бу одам маданият министримиш. Худо, ўзинг раҳм қил!

Мен тупуриб юбордим. Бу тупуришим аслида рамзий маънода эди-ю, лекин нима бўлмасин, барибир тупук тупук-да.

— Менга қара, Одилий,— деди Нанга қутуриб кетган қоплондай ўкириб.— Мен аллақандай бир қиз деб сенга ўхшаган мишиқидан қўпол гап эшитиб ўтиришга тоқат қилолмайман. Тағин бир оғиз ҳақорат қилиб кўр-чи, кунингни кўрсатиб қўяман. Ношукур банда! Мана ҳозирги замонанинг ёшлари! Буни қара-я! Бўпти, сен билан пачакилашиб ўтиргандан... Лекин яна бир марта ҳақорат қиларкансан...

— Қўлингиз калталиқ қилади, — дедим мен, — сиз саводсиз чол...— мен қўлимни силкитдим, чамадонимнинг қирраси билан унинг бир кўз шахсий соқчиси Догони туртиб ўтиб, дарвоза томон йўналдим. Дого бизнинг даҳанани жангимизни эшитиб, қўшни уйдан белида пешбанди, нима гаплигини билиш учун югуриб келган эди.

— Хўжайини, нега бу жўжахўроз бемаҳал қичқириб қолди?— сўради Дого.

— Э! Бу аблаҳга эътибор қилма!— жавоб берди Нанга.

— Ҳечам-да! У менинг хўжайинимни ҳақоратлаб кета оларканман, деб хомтама бўлмасин! Ҳо биродар, қани, шошма-чи!— деб қичқирди у ва орқамдан югуриб кела бошлади. Унинг овозида таҳдид оҳанги бор эди.

Мен бу вақтда дарвозадан чиқиб бўлган эдим. Унинг товушини эшитиб, ўгирилдим, лекин шулар билан пачакилашиб ўтираманми, деб тўхтамай кетавердим.

— Дого, тегма унга. У сенсиз ҳам ўз бошига ўзи етади. Айб уни бу ерга чақириб олиб келган ўзимда. Яхшиликни билмаган ҳайвон.

Мен аллақачон дарвозадан ташкарнига чиқиб кетган бўлсам ҳам Нанга, ҳар бир сўзимни эшитиб қолсин дегандай бақириб-бақириб гапирарди.

Мен такси ёллаб Максвел деган дўстимнинг уйига йўл олдим. Максвел Куламо билан синфдош эдик, у ҳозир адвокат бўлиб ишлайди. Биз уни ўша пайтларда Кулмакс ёки бўлмаса боқибегам Макс деб атардик. Бу лақабни яқин оғайнилари ҳали ҳам тарк этмаган. У мактабимизнинг шонри эди. Футбол командамизнинг ғалабасига бағишлаб Макс ёзган шеърнинг охириги бир байтнинг ҳалига довур ёддан биламан:

Яшасин бизнинг ботир ҳужумчи
(Ёзди буни боқибегам Макс, шеър тўқувчи).

Мен кириб келганимда Максвел нонушта қилиб ўтирарди. Судга жўнашга тайёр бўлиб турган экан. Ясантусани тайёр: эғнида қора камзул, йўл-йўл шим. Нангага гапириб олиб аламдан чиққаним, таксида узоқ юрганим иккаласи бир бўлиб анча юрагим бўшаган эди. Энди юзимга қараган одам зоҳиримдан ҳеч қандай ғамкойишнинг аксини сезолмасди.

— Тушимми, ўнгимми?!— ҳайқириб юборди Макс қўлимни олиб қаттиқ сиқаркан.— Эпчилвой! Сенмисан? Қайси шамол учирди?— «Эпчилвой» меннинг мактабдаги лақабим.

— Боқибегам Макс, шеър тўқувчи!— мен ҳам ўз навбатимда қистириб қўйдим.

Биз хахолашиб узоқ кулишдик. Ҳатто кўзларимдан ёш чиқиб кетди. Тун бўйи томоғимга тикилиб бўғиб чиққан, лекин қуйилмаган ёшлар энди кўринди. Макснинг ҳеч нимадан хабари йўк, мени пойтахтга ҳозиргина келиб турибди, деб ўйларди Шаҳарга келганимга бир неча кун бўлганини, учрашиш учун ҳеч фурсат тополмаганимни айбдорларча маълум қилдим. У меннинг гапларимни, уйимда телефон йўқлиги учун қўнғироқ қилолмабди-да, деган маънода тушунди ва бу нарса унга ўз мижозлари кўзида ёмон таассурот қолдиргандай куринди.

— Мана, икки ой бўлдики, ҳар кун телефон қуриб беришларини кутиб ўтирибман,— деди у узини оқламоқчи бўлгандай.— кўрдингми, сендан угина, мендан бугина-да. Оғзини мойламаганим, ишим улда-жўлда, таниш-

панш йўқ мундоқ... Демак, сен келиб-келиб мияси йўқ саволсиз, бунинг устига сотқин бир муттаҳамнинг уйига тушибсан-да. Кечир ёмон гапларим учун.

— Иложим йўқ эди,— дедим,— ўзинг биласан-ку, у меннинг ўқитувчим бўлган.

Мен Макснинг хизматкори олдимга қўйиб кетган какаога нон тиқиб иштаҳа билан ура бошладим. Энди Нанга билан Элси мен учун узоқ-узоқларда қолиб кетган эдики, улар ҳақида фақат тасодифий танишлар хусусида қандай гапириладиган бўлса, худди шундай оҳангда гапирардим. Мен Нанганикида дўппи тор келиб қолгандан кейин бошини қаёққа тиқишни билолмай, меникига излаб келган экан-да, деб ўйламасин учун Максга Нанганинг кирдикорлари ҳақида лом-мим деб оғиз очмадим.

Макснинг уйда ярим соат бўлар-бўлмас юрагимни босиб ётган оғир тош қулаб тушгандай бўлди. Мен нима жин уриб Нанга билан ош-қатиқ бўлиб қолганимни ўйлаб ўйимга етолмасдим.

САККИЗИНЧИ БОБ

Соат тўққизлар атрофида Макс судга кетди-ю, ана шундан кейин уйда якка ўзим қолиб, нақадар қаттиқ таҳқирланганимни чуқур идрок этдим. Энди жаҳлдан тушган, бутун ғазабим тарқаб кетган эди, фақат бир нарса — бир фактгина кўз олдимда яққол ўрта қўлдек ўграйиб турарди. Бу ҳам бўлса, биров меннинг маъшуқамни тортиб олгани ва у билан кўз олдимда бир тўшакка киргани-ю, меннинг эса, бундай ҳолга йўл қўйиб қўйганим, тўғрироғи, йўл қўйишга мажбур бўлганлигим эди. Нима учун бундай бўлди? Ҳа, у фақат ҳаром-ҳарнш йўллар билан топилган мол-давлатидан кеккайган министр бўлгани, халқнинг пулига қурилган дабдабали уй-жойга эга экани, бир кўз соқчининг қўриқчилигида «кадиллак» миниб юра олгани учунгина мана шундай бўлди, холос. Меннинг маъшуқам билан бирга бўлгани бўлган, тағин унинг ўзини оқлаш учун, сен жуда ҳорғин кўришган эдинг, деганига ўлгинг келади. Ўзларининг ёши элликдан ошиб қолган, боласи ўқишни битираётган бўлса, хотинларининг эса юришлари алламбало, исқирт бўлса-ю, тағин бу кишим ҳорғин ёки ҳорғин эмаслигимни муҳокама қилиб ўтирса-я! Мен бўлсам шу топда ҳамма нарсани йнғиштириб қўйиб, Элси бугун касалхонага қайтиб келармикин ёки Нанга билан яна бир кун қолармикин, деб фол очиб ўтирибман. Ҳатто бир зум хаёлимга ҳозир бориб номимни атамай касалхонага қўнғироқ қилсаммикин деган шармандали фикр ҳам келди, лекин уни тезда калламдан қувиб чиқардим.

Шундай бўлса ҳам (бўлиб ўтган кейинги ишлардан хулоса чиқариб айтганда) бу майда ҳам ожиз фикрлар меннинг қалбимдаги қатъий қарорнинг пишиб етилишида маълум даражада тутун парда родини ўйнади, тўғаноқ бўлди. Бу нарса коллежда ўқиб юрган пайтларимдаги

бир ўқитувчининг назариясини эсга туширади. У донимтиҳон топшираётганда, аввало, саволларнинг ҳаммасини бир бошдан ўқиб чиқиш ва жавоб беришга келганда энг енгилларидан бошлаш керак, деб ўқтирарди. Ана шунда, деб гапини маъқулларди у, оғзинг гапда бўлади-ю, бутун диққат-эътиборнинг бошқа саволларда бўлади ва бунда гапирадиган гапларнинг эсингга тушириб жамлаб олаверасан. Мен унинг бу усулини битириш имтиҳонларида синаб кўрдим, натижаси у қадар яхши бўлмади, бироқ шундай қилмаганимда бундан бешбаттар бўлишига шубҳам йўқ эди. Мана энди, Нанга мени шундай бир кулнч ҳолга солиб қўйдикки, ақлим тиниқлашиб, идроким ҳам беихтиёр (тағин нима дейиш мумкин) ишлаб кетганга ўхшаб қолди. Тузоққа тушиб қолиб, ўзини дуч келган тарафга уриб ётган бечора бир қуш мисол талпинаётган фикрларим бирдан қутулиш йўлини топгандай тиниқлашиб кетди. Мен шунини идрок қилдимки, гап бу ерда мутлақо Элсида ҳам эмас. Гап шундаки, Нанга менга нисбатан инсон зоти, ҳатто қулдор қулига нисбатан ҳам қила олмайдиган бир пасткашликни амалга оширди. Энди йиғитлик ғурурим унинг қилган бу таҳқирлари учун қасос олишга чорларди. Аннқроқ қилиб айтганда, менинг ундан оладиган қасосим кўз олдимда, жумладан, мана шундай бўлиб гавдаланарди: Анатага қайтиб бораман ва у ерда Нанга ўзинга «кўчалик хотин» қилиб олмоқчи булган қиз билан танишаман-да, уни ўзимга оғдираман. Кутилмаганда келиб қолган бу фикр бир лаҳзада бутун вужудимни нур каби ёритиб юборгандай бўлди.

Куш кеч бўлиб, Макс ишдан қайтиб келганда ўзимдан ўзим хурсанд, қайсидир бир куйни хиргойи қилиб юрардим. У кела солиб оғайнимга овқат қилиб бермабсан, деб хизматкор белага ёпишиб кетди. Мен боланинг ёнига тушиб, ҳаракат қилган эди (гарчи, ёлғон бўлса ҳам), сабр қил, хўжайиннинг келсин, бирга овқатланармиз деб қўймадим, дедим.

Овқат устида Максга Элси, Нанга билан ораларимизда бўлиб ўтган машмашанинг баъзи бир ўринларини тушириб қолдирган ҳолда, уларнинг мени қанчалик таҳқирлаганларини, ўзимнинг эндиликда фақатгина улардан ўч олиш иштиёқи билан ёнаётганлигимни — барини бамайлихотир гапириб бердим.

— Агар сен қизга тумор тақиб қўйганингда қари

тулки овсиз қоларди,— деди Макс гапларимни обдан эшитиб бўлгандан кейин.

— Биттаси шундай қилганда қари тулки барибир овини ямламай ютганини эшитганим бор,— дедим.

— Шунақа,— деди Макс ғамгин қиёфада,— буларнинг фикри-ёди хотинлар, «кадиллак»у томорқа ортиришда. Фозилу фузалолар бутун сиёсатни Нангага ўхшаш ўта жоҳил, нодон нусхалар қўлига бериб қўйгандан кейин, улардан бошқа нима ҳам кутиб бўларди.

Макснинг уйи эрталабдан кўзимга жуда сокин, тинчгина кўринган эди. Лекин адашган эканман. Эҳтимол, Нанга билан шунча вақт мулоқотда бўлиб, ундаги одамларни ўз атрофига тўплай олиш қобилияти менга ҳам юққандиру, ўзим ҳам қандайдир бир ачитқига айлланиб қолган ва буни энди сезиб тургандирман.

Шунақамни, бошқамни, ишқилиб, мен худди шу куни кечқурун мамлакатимизда янги сиёсий партия туғилаётганлигини билиб олдим, билдимгина эмас, балки уни таъсис этувчилардан бирига айландим. Қарасам, Макс ва унинг дўстлари ҳеч нарсага қобилиятсиз сотқин сиёсатдонлар жон олиб, жон бериб эришган озодлигимизни сунистеъмол қилишаётганини алам билан кузатиб юришган ва охир-пировардида бир ёқадан бош чиқаришиб Олдин халқ иттифоқини тузишга қарор қилишган экан.

Уша куни кечқурун Макснинг уйига саккизта одам йиғилди. Буларнинг ҳаммаси,— битта европаликни қўшмаганда,— менинг ҳамюртларим эди. Уларнинг бири врач, бири адвокат, бири муаллим, бири журналист — мухбир, бири касаба союз арбоби. Ундан ташқари, касби юрист бўлган кўҳликкина бир аёл ҳам бор эди. Кейин билсам, у Макснинг қайлиғи бўлиб, улар Лондондаги Олий иқтисодий мактабда таҳсил кўришиб юрган кезларни танишишган экан.

Макс мени «тамоман ишонса бўладиган ўртоқ» деб таништираркан, мендан ижозат олмай туриб, куни кеча бир министр (унинг номини айтмасликка писанда қилди) қайлиғимни тортиб олганини ҳам қистириб ўтди.

Мижозимни яхши биламанки, бундай ҳолатга тушиб қолганимда кулиб қараб туrolмайман. Шунинг учун шоша-пиша тилга олинган қиз қайлиғим эмас, тасоди-

фий танишиб қолган эдим, буни Нанга ҳам биларди, деб юбордим.

— Демак, ўша министр Нанга экан-да,— сўради европалик.

— Бундай ишларга ундан бошқа кимнинг ҳам лаёқати бор эди,— деди кимдир гурр кўтарилган кулги ичида.

Оқ танли, афтидан, қайсидир Шарқий Европа давлатларининг биридан эди. У мен билан суҳбатда Макснинг фақатгина дўсти эканлигини қистириб кетишни ҳам унутмади. Қолганлар янги партиянинг ташкилий жиҳатларини қайд қилш билан боғлиқ бўлган масалаларни муҳокама қиларкан, биз иккаламиз овозимизни пасайтирган ҳолда гаплашиб ўтириб дунёнинг у ёғидан кириб, бу ёғидан чиқдик. Менга унинг нима ҳамда гапиргани эмас, ҳатто нимани қандай гапиргани ҳам мароқли эди. Сўз орасида унинг оғзидан қандайдир ғалати иборалар чиқиб кетарди. Масалан, Макс ва менга ўхшаган ақлий меҳнат кишиларини кўришдан мамнун эканлигини айтаркан, бундай одамлар билан дўст бўлсам панд емайман, «Фил суюғидан ясалган минорани» тарк этиб, ўзимни актив сиёсий курашга отаман, дейди. У гапини тез-тез «буптими» деган савол ифодасида тугайдиган сўз билан якунларди.

Оддий халқ иттифоқи партиясини тузиш гоёси бирдан бутун вужудимни чулғаб олди. Бундай партия менинг Нанга билан бўладиган жангимда камоннинг запас ўқи вазифасини бажариши мумкин эди. Лекин шундай бўлса ҳам ҳозир ўзимни мени бирон нарсага оғдириб олиш осон эмас, деган қиёфада тутишга ҳаракат қилардим. Бунинг устига Макснинг шарофати билан даврада беихтиёр менинг хусусимда пайдо бўлиб қолган жуда ландавур одам экан шекилли, уни ҳар қанча пийпаласак ҳам бўлаверди, деганга ўхшаш бир кайфиятни кўтариб юборишим керак эди. Шунинг учун калтагина, лекин қизгин, назаримда, уларнинг ишларига бир оз шубҳаомиз нутқ ирод қилдим.

— Жентльменлар ва хоним, мен онгли равишда аввал жентльменларга, кейин эса хонимга мурожаат қиляпман. Чунки биз аллақерларда эмас, Африкадамик. Гап бундай, жентльменлар ва хоним, мени шу қадар ишонч билан ўз сафларингизга қўшиб олганларингиз учун миннатдорман. Сизларнинг ишончларингизни дои-

мо оқлашга ҳаракат қиламан. Ҳозир подадан олдин чанг чиқариб, кўнглингизни совутишни мутлақо истамайману, лекин шундай бўлса ҳам бир мулоҳазам бор эди.

Назаримда, Оддий халқ интифоқи номи билан юртиладиган бир партиянинг фақатгина маълумотли одамлардан иборат бўлиб қолиши менга бир оз ғалати туюл-япти...

Дарров гапимни бўлишди. Ҳамма жим бўлгандан кейин сўзни Макс олди:

— Сен андак бошқача тушунибсан, Оддий,— деди у.— Биз, бу ерда йиғилганлар партиянинг илгор кучларимиз, холос, партия бўлса энди тузиляпти. Партиянинг ташкилий жиҳати тугагандан кейин ўз сафимизга ишончли ишчилар, фермерлар, темирчилару дурадгорларни жалб қиламиз.

— Шунингдек, албатта, ишсизларни ҳам,— қўшимча қилди юрист қиз, гўзаллик билан оқиллик мужассам бўлганда инсонга бахш этадиган ўзига хос ғурур билан. Лекин бундай ғурур юрагимни пўкилатиб қўйган эди.— Бундан ташқари мен дўстимизнинг фикрини бир нарсага жалб қилмоқчи эдим. Тарихда буюк революцияларнинг барини оддий халқ эмас, ақлий меҳнат кишилари бошлаб берганлар. Қарл Маркс ҳам оддий одам эмас эди, ҳатто рус ҳам бўлмаган.

Касаба союзлар арбоби қизнинг гапига қарсак чалиб юборди ва ўтирган жойида:

— Тўғри! Ҳақ гап!— деб қичқирди.

Бошқалар ҳам Макснинг қайлиғи фикрини маъқуллаб, ўз нуқтаи назарларини баён қилишди.

Ўзимча «биланларинини қилинглар» дедиму, бу ишларни амалга ошириш учун пулни қаердан топамиз демоқчи бўлиб, яна узимни тутдим.

— Шундай булса ҳам,— деди Макс худди ҳақиқий раислардек,— Оддийни мана бу мулоҳазалари учун мутлақо айблаб ўтирмайман Чунки у гапнинг пўскалласини айтади-қўяди. Уни мактабда нима деб аташларини биласизларми? «Эпчилвой» дейишарди.

Ҳамма кулиб юборди.

— Мен ҳам ўз навбатида шунини маълум қилиб қўйишим керакки, уни боқибегам Макс деб аташарди,— бўш келмадим мен ҳам.— Дунёни сув олса тўпига чиқмайдиган тепса-тебранмас эди.

— Ҳалиям ўша-ўша, — деди қиз Максга кўз қисиб қўйиб.

— Сал тилингизни калтароқ қилсангиз бўларди! — хазил билан таҳдид қилди унга Макс. — Шундай қилиб, хоним ва жентльменлар ёки дўстимизнинг гапи билан айтганда, жентльменлар ва хоним...

— Макс, сени шошмай тур, бу гапинг учун таъзинингни бераман ҳали! — деди қиз ҳам ўзини ёлғондакам жаҳли чиққанга солиб.

— Мана шу ортиқча иззат-иқром билан боғлиқ бўлган даҳмазалардан воз кеча қолайлик, бўптими? Келинлар, бир-биримизни оддий қилиб «ўртоқ» деб атай қолайлик, бўптими? — деди асабий кулиб европалик. Менинг тушунишимча, бошқаларга қараганда бу нарса унинг учун энг жиддий масала эди.

— Жуда тўғри! — унинг гапини маъқуллади касаба союзлар арбоби.

— Тўғриликка тўғрику-я, лекин сенларга кўп марта айтдимки, бизларни коммунистлар деб аташларига баҳона топиб беришимизни мутлақо истамайман, — деди Макс қуруққина қилиб. — Бунга имкон бермаслигимиз керак. Бу нарса юлдуз кўрмасдан жон беришимизга олиб боради. Рақибларимиз бизга қўлини бигиз қилиб кўрсатишади. «Мана бу телбаларга бир қараб қўйинглар. Улар ҳамма нарса, ҳатто хотинлар ҳам ўртада бўлишни хоҳлашади», дейишади. Унда бари тугади деявер, бу беш қўлдай аниқ-ку.

— Билмадим, билмадим, — деди касаба союзлар арбоби, — менимча, ҳамма бало шундаки, ўлгудек қўрқоқ бўлиб қолганмиз. Ўзимизни бетараф деб эълон қилгандик. Ундан кейин «Коммунист» сўзини эшитдигу, дағ-дағ қалтирай бошладик, иштонимизни ҳўллаб қўйишга бир баҳя қолди. Мени кечиринг, — деб қўйди у орамиздаги яккаю ягона хонимга мурожаат қилиб. — Шу йил январда Россияда бўлгандим. Яқинда мени чақиришиб, у ёқларга нима сабабдан бординг, деб сўраб қолишди. Мен ҳадеб бир тарафга қарайверса ҳам бўлмайди, бўйин қотиб қолади, деб жавоб бердим.

Ҳамма хахолаб кулиб юборди. Европаликнинг кулгиси ҳамманикидан ҳам баланд чиқди.

— Тушунаман, Жо, лекин... — Макс гап бошлаган эди, Жо сўздан тўхтамади.

— Йўқ, Макс, кечирасану, бундақаси кетмайди, —

‘деди у давом этиб, — мен жиддий гапиряпман. Умуман олганда, эркин гражданмизми, ё йўқми?

— Йўқ, — деди Макс, яна ҳаммамиз бараварига кулиб юбордик. Афтидан, бу гапдан кейин Жо ҳам шаштидан тушди шекилли, бизга қўшилишиб у ҳам кулди.

Макснинг ўзини ниҳоятда хотиржам тутиши мени лол қилиб қўйган эди. У вазиятни аъло даражада баҳолой олар, ўз ишига эътиқодни ҳис-туйғулари, идроки билан ақл бовар қилмас даражада уйғун келарди.

Эсимда, бир кунни туриб «навбатдаги сайловда биз галаба қилолмаймиз», деб қолди. Аслини олганда, бу нарса у башорат қилмаган тақдирда ҳам кўриниб турган эди. Лекин ёмғирдан кейин бодраб чиққан қўзиқоринларга ухшаб турган жуда кўп партияларни кўрдикки, улар яқинда бўладиган сайловларда бутун мамлакат бўйлаб галаба қозонамиз, деб бор овоз билан лоф уришарди-да, ундан кейин жазирама офтобга учраган қўзиқоринлар қандай йўсинда қуриб тўзиб кетса, улар ҳам худди мана шундай тарқаб кетишарди.

— Бизнинг дастлабки вазифамиз, — деди Макс, — гарчи жуда кучсиз бўлса-да, биринчи зарбани бериш. Бу нарса эртами, кечми, портлашга олиб келади. Портлаш бўлади. Бу қачон ва қаерда юз беришини аниқ билмайман — лекин портлаш бўлиши турган гап. Бундай тургун ҳолат, бундай тубанликка муккасидан кетишликнинг умри қисқа бўлади.

— Бу нарсаларга маблағни қаердан олмоқчисизлар?

— Унча-мунча ҳозироқ бор, — кулиб қўйди Макс, — ҳар ҳолда, сайлов олди кампаниясига етади. Сайловчиларни сотиб олиш билан ХБП ва ЮИП лар шуғулланаверишсин. Биз бўлсак, уларнинг каптархонасига бир нечтагина мушукни киритиб юборамиз-да, у ерда нима синоатлар рўй беришини ташқаридан томоша қилиб турамыз. Ҳозирги кунларда мен юқоридаги «доҳий»ларимизнинг сотқинликларини фош этувчи ҳужжатли далиллар тўплайман. У ерда бўлаётган хатти-ҳаракатларни кўз кўриб, ақл ишонмайди.

— Жуда тўғри.

Етиш олдидан Максдан тегишиб, ҳали ҳам шеър машқ қилаётгани, қилмаётгани хусусида сўрадим. Макс қоғозларни титкилаб, бундан етти йил муқаддам мустақилликка эришиб бутун вужудимиз завқ-шавққа тўлган кунлари бир халқ куйига солиб ёзган шеър

рини топди. Энди у мазкур қўшиқни деярли мотам кунлариди айтиладиган марсиядек қилиб ижро этди. Сизга ёлгон, худога чин, эшитиб туриб кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди. Ҳа, мен йиғлаган эдим, юлдуз кўрмай жон берган орзу-умидларимизга кўз ёши тўкар эдим. Хоҳланг бунни кўнгил бўшликка йўнинг, хоҳланг бошқага, ўзингиз биласиз, ўзимни тутиб туrolмадим.

Мана, ҳозир ушбу сатрларни қоғозга туширарканман, Макснинг «Она-Ер шаънига рақс» номли ўша шеъри олдимда турибди. Мен бу ерда унинг ҳаммасини келтиришим ҳам мумкин. Лекин барибир ўша оқшом Макс оёғи билан ерни тепиб усул бериб ўз қўшиғини куйлаганда бутун вужудимни чулғаб олган фожией ҳистуйғуларни ва шу аснода бундан етти йил муқаддам ёруғ кунларни орзиқиб кутган, руҳимиз кўтарилиб, ўзимизни қўярга жой тополмай қолган дақиқалар хотирамда қандай қилиб жонланганини сўз билан ифода-лаб беролмайман. Энди, ўша етти йил қандайдир узоқ ўтмишдек туюлади менга.

Неча аср гурбатда кездим сарсон,
дарбадар,
Азиз, мушфиқ, онажон,
бугун қайтгум ёнингга.
Ваҳшийлар вайрон этган
хонан хуршидингини
Тиклагайман,
анвойи қилиб беагайман мен.

Мен шеърнинг охири бандини қайта-қайта ўқидим. Бечора онаизор занжи! Уғлим катта бўлади, улғайгандан кейин бағримга киради, шунча тортган азоб-уқубатларимни юрагимдан чиқариб, кўрмагандек қилиб юборади, деб орзу қилганди-я. Бечоранинг шунча кўз тиккан орзу-умидлари ушалишини интиқиб кутган ўғилчи, пировард Нанга бўлиб чиқди.

— Бечора занжи она!— дедим.

— Ҳа, бечора занжи она!— деб юборди Макс ҳам деразанинг олдида менга орқасини ўгириб тураркан.

Мана шу кўйи анча турди, бир маҳал ўгирилиб, ҳали ҳам таврот ёдингдами, йўқми, деб сўради.

— Сал-пал. Нимаиди?

— Биласанми, шу нарса калламга ўрнашиб қолган, ҳеч қувиб чиқаролмайман. Ахир ўзинг биласан-ку, ме-

нинг дадам англикан¹ руҳонийси... «Бечора занжи она», деганингда бирдан мана бу сўзлар эсимга тушиб кетди:

Рама² қасабасидан келмокда нидо,
Илғи-ю нидо келар, пола-ю фиғон.
Роҳил кўз ёш тўкади, болалари деб
Юпанишни истамас, чунки йўқ улар³.

Бу дадамнинг энг яхши кўрган шеърларидан. Лекин шунинг айтиб қўйишим керакки, дадам оқ танлиларни қувиб юборишимизни ҳал-и ҳам жоиз эмас деб ўйлайди.

— Балки у ҳақдир,— дедим.

— Ҳечам-да,— эътироз билдирди Макс,— дадам мустақилликдан шахсан ўзи тирноқчаям манфаат кўрмагани учун ҳам шундай деб ҳисоблайди. Чунки оқ танлилар кетгани билан биронта лавозимни эгаллаб ололмади. Унинг епархиясида биттагина епископ бор, у ҳам бўлса африкалик.

— Сен дадангга нисбатан адолатсизлик қиляпсан,— дедим кулги аралаш.

— Унинг мен тўғримидаги гапларини эшитганингда борми! Юнис иккаламиз охири марта унинг ҳузурда бўлганимизда туриб: «Афтидан, сенинг орзу-умидинг менга қараганда ўғлингдан кўпроққа ўхшайди», деб қўйди. Кўрдингми, биз иккаламиз мана шундай киноя, пичинг билан фикр алмашамиз.

— Сен отадан бир ўғилмисан?

— Ҳа.

Унга ҳавасим келиб кетди.

— Гап бундай, Одиллий,— деди у бир оздан кейин.— Мен ҳар қандай «тақдири илоҳий» ва шунга ўхшаганларга ишонмайман. Сен ҳам пичоқ бориб суякка қадалгандан кейин келдинг. Узинг кўриб турибсан, биз мамлакатимизнинг ҳар бир районига қобилиятли ҳамда ташкилотчи ўртоқни юборишга тайёрланмоқдамиз. Энди сен ҳам бизнинг қаторимиздасан. Биз эса, мамлакатимизнинг жануби-шарқий томонига кимни юборсак экан, деб бош қотириб ўтирмаймиз...

— Макс, қўлимдан нима келса бажону дил бажаришга тайёрман,— деб жавоб бердим.

¹ Англикан — христиан динининг бир мазҳаби.

² Рама — қадимги Иудее шаҳарчаси.

³ Евангелле (Иерем. 31, 15). Муҳаммад Али таржимаси.

Максдан кўп нарсаларни биллиб олдим. Лекин билганларимнинг ичиди мени ҳайратга солгани шу бўлдики, министрлардан биттаси янги ташкил бўлаётган партияни махфий равишда қўллаб-қувватлаётган экан.

— Агар ҳукуматдан норози экан, нима қилади у ерда ишлаб?— деб сўрадим соддадиллик билан.— Нега истеъфога чиқиб кетмайди?

— Истеъфога дейсанми?— Макс кулиб юборди.— Нима, қаерда яшаётганимизни унутиб қўйдингми? Одиллий, сен Англияда эмассан-ку. Бунақа бемаъни гапларни оғизга олма.

— Бунинг нимаси бемаънилик бўпти?— эътироз билдирдим қизишиб (ортиқчароқ қизишиб кетган бўлсам ҳам ажаб эмас).

Англияда яшамаётганлигимизни, бизда қулай шароит вужудга келгандагина истеъфога чиқиш ёки нуқтан наварини ўзгартриш мумкин эканлигини жуда яхши билардим ва буни менга эслатиб ўтиришнинг ҳечам ҳоҷати йўқ эди. Бундан ўн йил муқаддам ХБПнинг қайта сайланган ўн парламент аъзоси бир ёқадан бош чиқаришиб ЮИПга ўтишганда ва у ерда мутлақ кўпчилиكنи ташкил қилишиб, мустаҳкам ўрнашиб олишганда худди шу усулдан фойдаланишганди. Эвазига министрлик лавозимларини эгаллашган, узунқулоқ гапларга қараганда бебилски пул ҳам олишган экан. Булар бари ҳаммага беш қўлдай маълум, лекин мен сиёсат майдонига эндигина чиқаётган ниҳол партиямиз ўз рақибларининг беҳаё фалсафасидан тариқчаям доғ юқмаган ҳолда бўй кўрсатишини хоҳлардим.

— Одиллий, сен ўйлаган нарсаларни биллиб турибман,— деди Макс ҳомийлик қилган бир қиёфада.— Дастлаб бунга мен ҳам сенга ўхшаган муносабатда бўлдим. Лекин содир бўлаётган ҳодисаларга ақл кўзи билан қараш керак. Масалан, мана, Нангани олиб кўр. Маошн гўрт мишг фунт, шу ҳуда-беҳуда... Узингдан қолар гап йўқ, нима ҳақда гапирётганимни тушунаётган бўлсанг керак. Муаллим бўлиб юрган кезларида қанча ишларди? Ойига саккиз фунт, ундан кўп эмас. Наҳотки, сен мана шундай одам бирон мулоҳазага борса-ю, принцип орасидан истеъфога чиқади, деб ўйласанг? Шуюм гап бўлди-ю!

— У одамда умуман принцип ҳақида тасаввур бўлса,— қўшиб қўйдим баландпарвозлик билан,

— Ҳа, отанга балли... Мен бу билан мутлақо ҳукуматдаги дустимизни Нанга қабилдаги одам ёки у билан ош-қатиқ демоқчи эмасман. Йўқ. У ҳақиқий ватанпарвар. Агар лозим топса, ҳеч иккиланиб ўтирмасдан истеъфога чиққан бўларди. Лекин унинг гапига қараганда халойиқ мавжуд тартибдан норози бўлгани билан ўзини-ўзи ўлдиравермайди-ку.

— Ҳа, энди бу бошқа гап,— дедим.

— Бўпти. Лекин ҳукуматда ўз одаминг бўлиши биз учун жуда қўл келадиган нарса, менга ишонаверишинг мумкин. У бўлаётган ҳар бир ҳодисадан мени хабардор қилиб туради.

— Шу нуқтан назардан, эҳтимол, сен ҳақдирсан. Халқда, тушликка нима тановул қилишингни билгинг хелса, ёмакхонани ҳидлаб кўр, деган гап бор.

— Мутлақо тўғри.

ТУҒҚИЗИНЧИ БОБ

Макс билан унинг қайлиғи Юниснинг рождество байрамни пайтахтда ўтказиб кета қол, деб кўп қисташларига қарамай, 23 декабрь кунн Анатага қайтиб келдим. Мен миниб олган юк машинаси шундоққина йўл четида жойлашган, мактабдагилар у-бу нарса харид қилиб турадиган Вайя деб номланган бозорчанинг олдига ташлаб кетди. Машинадан тушиб Жошианинг дўкони ёнида одамларнинг қандайдир ғайри табиий равишда йиғилишиб туришганини кўриб қолдим. Бозордагиларнинг бари кўчиб чиқишган. Ҳар кимнинг жаҳл аралаш бақириб-чақириншларидан дафъатан нима ҳодиса рўй берганини аниқлаб олиш қийин эди. Лекин шундай бўлса ҳам йиғилганларнинг ғазабли хатти-ҳаракати, бир-бирига ниманидир уқтиришларидан шундай хулосага келиш мумкин эдики, бу ерда қандайдир кўнгилсиз ҳодиса рўй берган. Мен бир кампирнинг боши узра бир нимани айлантириб туриб, худди Жошианинг дўкони томон улоқтиргандай бўлганини кўриб қолдим. Бу нарса, ўз-ўзидан маълумки, таҳдид аломати эди.

Қишлоқ аҳолисидан биттаси (исмини билмайман) мени сезиб қолди-ю, келиб кўришди.

— Муаллим, қайтиб келдингизми?— сўради у.— Чамадонингизни менга бера қолинг, олиб бориб берай. Уй ичингиз тинчми?

Мен у билан қўл бериб сўрашдим-да, уй ичимиз билан соғ-саломат юрганимизни баён қилдим. Кейин бу ерда нима ҳодиса рўй бергани билан қизиқдим.

— Ҳа, ҳаммаси Жошианинг касрига,— деди у чамадонимни олиб бошига қўяркан,— мен доим оқ танлиларнинг пули ҳеч қачон яхшиликка олиб бормади, хосияти йўқ, деганим-деган эди. Азогени танийсизми?

— Кўр гадойми?

— Ҳа-да. Унга раҳми келмаган худонинг бандаси йўқ. Жошиа унинг ҳассасидан ўзига тумор ясаб олмоқчи бўлибди. Бизларни шилаётгани камлик қилиб қолибди.

Шу он бизга қарама-қарши келаётган одам, ҳамроҳимнинг таниши чиқиб қолди-ю, сўрашиб тўхтаб қолди. Кейин иккаласи инсон зоти шу қадар паст кетидан ажабланиб калласини сарак-сарак қилиб қўйди.

— Ҳеч нимага тушунмаяпман,— дедим яна йўлга тушганимиздан кейин.

— Жошиа Азогени дўконига чақириб кириб гуруч овқат, хурмо шароби билан сийлай бошлабди. Азоге ейиш-ичиш билан банд бўлганда, Жошиа секин ўрнидан турибди-ю, унинг ҳассасини олиб, ўрнига бошқасини қўйиб қўйибди, шу қадар пасткашликни ҳеч кўз кўриб, қулоқ эшитганми? Ўзича, Азоге сезмайди, деб ўйлабди. Кўр ўз ҳассасини билмас эканми? Азоге еб-ичиб бўлгандан кейин кетмоқчи бўлиб ҳассасини ушлаб кўрсаки, бошқа. Ана шундан кейин дўконни бошига кўтариб дод солаверибди.

— Тушунмаяпман, Жошиага унинг ҳассаси нима учун зарур бўла қолибди?

— Қизиқ саволларни берасиз-а, муаллим! Унинг ҳассасидан туморлар ясамоқчи бўлган.

— Бу жудаям дахшат-ку!— дедим барибир ҳеч вақони тушунмасам ҳам ва буни зоҳиримда билдирмасликка тирнша бошладим.

— Шунинг учун айтаман-да, пул ўлсин, бахт ваъда қилади-ю, ўрнига жабру жафо суқиштирадн, деб.

Уйга етиб келдик. Мен унга бир шиллинг узатган эдим, суюниб ташаккур билдирди-да, беш-олти оғиз у қадар муҳим бўлмаган гаплардан вайсаб яна дўкон томонга қараб кетди. Менинг ҳам унинг кетидан боргим келди-ю, биринчидан, қаттиқ чарчагандим, иккинчидан, баъзи бир ишларни амалга оширишни калламда пишириб қўйгандим. Яъни бир оз дам олгандан кейин ювиниб-тараниб миссис Нангани бориб кўрмоқчи эдим. Бироқ дўконнинг олдидаги тўполон зўрайгандан зўрайиб борарди. Мен ўзимни тутиб туролмай, нима гаплигини аниқ билиш мақсадида дўконга қараб йўл олдим.

Афтидан, Жошиа дўконини ичкарасидан қулфлаб олганча, ўзию касб-корини бирга қўшиб лаънатлаёт-

ган анаталикларнинг сўзларини қўрққанидан зир титраб эшитиб ўтирарди. Азоге бўлса дўконда нималар содир бўлганини одамларга қайта-қайта сўзлаб берарди. Мен тўда-тўда бўлиб турган одамлардан дам унисининг, дам бунисининг олдига бориб суҳбатларини тингладим.

— Бу аблаҳга бизлардан ўмараётган жарақ-жарақ пуллари озлик қилиб қолибди,— дерди қандайдир бир кампир.— Тағин бизни аврамоқчи бўлибди-да, биз у кишининг нарсасини орқа-ўнгига қарамасдан олаверсак-а. Ўз ота-онасини лақиллатади, мени аҳмоқ қилиб бўпти,— кампир шундай деб ўнг қўлини боши узра бир айлантирди-да, жирканганча дўкондорга қарата лаънат тошини улоқтирди.

— Мени худо кечирсин, бир хил одамларнинг қорни қурйдим дарё бўлади,— деди менга таниш вино сотувчи, менимча, Жошиа пиво шишаларига қуйиб чакана харид қиладиган хурмо виноларини худди мана шу киши етказиб бериб турарди.

Лекин шу ерда гапнинг энг ўғил боласини, ёши ўтиб қолган, бунинг устига ўзи художўй дурадгор Тимоти гапирди:

— Фар бўл, ўғри бўл, инсофи билан бўл-да, занта-лоқ. Шундай қилгинки, ўзинггаям бўлсин, ўзгагаям, лекин эгаси сезмасин.— У бу гапни бир неча бор қайтарди ва ниҳоят шундай деб қўшиб қўйди:— Энди дўконнингги елкамининг чуқури кўрсин. Жошиа инсофни йўқотиб қўйган эди, мана энди, тумшугидан илинди.

Бу сўзлар мени ўйлатиб қўйди. Шунини яхши биламанки, бундай гаплар халқимизнинг тилида энг оғир жазо ўрнига ўтади. Гап умуман бировнинг бировлар ҳисобига бойиб кетиши устида бормаяпти, иложини қилса ҳамёнини қанчалик тўлдирса тўлдираверсин, бунини туя кўрдингми, йўқ, қабилда энг ичида амалга оширса булгани. Лекин бу ерда бир одам беш қўлини оғзига тикиб нақадар ҳаддидан ошиб кетибди-ю, эгаси унинг сирини ошкор қиляпти. Мен эгаси деганда бутун халқни тушундим.

Жошианинг бир ҳафта ичида бозори касод бўлди-қўйди. Маҳаллий аҳолидан бирон кимса унинг дўконига яқин йўламади. Ҳатто халқ бу ҳақда янги кўчиб келганларни ҳамда бозорчанинг олдида қисқа муддат тўхтаб ўтадиган автобуслардаги йўловчиларни ҳам огоҳланти-

риб қўйишга улгурарди. Орадан бир ой ўтгандан кейин Жошна савдодан синди-ю, ўз дўкони билан бир умрга видолашди. Ўзи бўлса бирмунча муддат қишлоқдан чиқиб кетди.

Энди яна менинг саргузаштларимга қайтайлик. Уша куни кечқурун велосипед устахонасига кириб, ижарага битта велосипед олдим-да, миссис Пангани кўргани бордим. Мен уни Нанга билан орамиздаги бўлиб ўтган машмаша қишлоққа тарқалмасдан бурун кўриб келишим керак эди. Бўлмаса, Нанга ўзинга хотинликка танлаб юрган Эднани излаб топиш имкониятидан маҳрум бўлиб қолардим. Нангадан ҳар қандай аблаҳликни кутиш мумкин бўлса-да, лекин орамиздаги машмашани тарқатиши, албатта, амри маҳол эди. Бироқ шаҳарда қилдан фил ясаб ҳар хил ғийбатларни эрмакка тарқатувчилар ҳам йўқ эмасди.

Миссис Нанга мени кўриши билан ҳайратдан доғ қотиб қолди. Лекин ишончли баҳона топиб қўйган эдим. Бирдан режаларим ўзгариб қолди, дея ҳар хил ёлгон-яшиқни тўқиб ташладим. Болалари югуриб чиқиб мен билан сўрашди. Кўриниб турибди, уларнинг пойтахтдагиларга хос бўлган бутун дабдаба-асъасасидан ном-нишон қолмабди. Силлиқ, равон ҳисобланмиш инглиз тили бу ерда қандайдир ғариб жарангларди.

— Бор, Одилийга бирон-бир ичимлик олиб чиқ,— деди миссис Нанга катта ўғлига.

Бола менга бир шиша муздай пиво олиб чиқди. Велосипедда тинка-мадори қуриб, томоғи қақраб кетган одамга бу айни муддао эди. Стаканни тўлдириб бир кўтаришда бўшатдим. Кейин қолганини майда қултумлар билан тамшаниб-тамшаниб ичарканман, ҳеч бир шубҳага ўрин қолдирмасдан суҳбат мавзунини қандай қилиб Эднага буриб юборсам экан, деб ўйлай бошладим.

— Пойтахтга қачон қайтмоқчисиз?— деб сўрадим.— Сиз ва болаларингизсиз уй бўм-бўш, худди ютаман дейди.

— Биродар, шаҳарни эслатманг. Мен бу ерда яхшилаб ҳордиқ чиқариб олишим керак... Эднинг отаси бўлса, келаси ойнанинг охирига довур юраверинглар, кейин борсангиз ҳам бўлаверади, деяпти. Бунгача у Америкага кетиб қолади, яна билмадим...

— Мен бўлсам, сиз ҳам бирга бораркансиз, деб ўйлабман.

— Мен-а?— у кулиб юборди.

— Ҳа-да. Нега энди бормас экансиз?

— Америкага бориш отлиққа йўғу, бизга ўхшаган яёвларга йўл бўлсин, биродар. Икки калимани бир-бирига қўшиб гапиролмайдиган аёлнинг Америкага боролганини ҳеч эшитганингиз борми?

«Жуда зўр!»— деб қўйдим ичимда. Тилимнинг учига келиб турган нарсани қандай қилиб айтсам экан, деб турган эдим, миссис Нангнинг ўзи ёрдамга келди.

— Яқинда Эднани тушириб оламиз, ўша бора-версин. Мендай ўқимаган кампирга нима бор у ерларда.

— Эдна? Бу ким?

— Сиз ҳали Эднани билмайсизми? Бу кундошим бўлади.

— Э-эй, анув қиз... Бўлмаган гап, сизнинг маълумотингиз ундаи кўра баландроқ.

— Йўғ-э, қўйсангиз-чи, менинг маълумотим қаёқда-ю, уники қаёқда. Мен ҳозирги мактабларда ўқиган эмасман,— эътироз билдирди миссис Нанга.

— Тўғри, лекин сизнинг олти класс маълумотингиз ҳозирги Кембриж берадиган маълумотдан юқорироқ туради.

— Сиз мени гўё ўтган асрда таҳсил олгандай қилиб гапиряпсиз,— деди миссис Нанга бир оз кўнгли олғиниб.

— Йўқ, йўқ, нималар деяпсиз!— хитоб қилдим.— Демокчиманки, бизнинг илм олиш савиямиз йилдан-йилга пасайиб кетяпти. Урта мактабни ўтган йили битириб чиққанларнинг билими бу йилги битириб чиқувчиларникидан чандон юқори.

Нафсиламрини айтганда, боя миссис Нанга менга хафа бўлгандай кўринганди. Лекин у ўзича бошқа нарсаларни ўйлаётган экан.

— Мен ўрта мактабга кириш имтиҳонларини топширгандим,— деди у маъюсланиб.— Лекин Эддининг отаси билан унинг қариндош-уруғлари турмушга чиқасан, деб икки оёғини тираб туриб олишди. Устига-устак, менинг ота-оналарим ҳам у ёғимдан кириб, бу ёғимдан чиқаверишди. Еш қизга бунча куп ўқишнинг нима ҳожати бор, деб миямни қоқиб қўлимга беришди. Мен бўлсам соддалик қилиб кўниб ўтирибман. Ҳа, жудаям

ёш эдим, сўзимни ўтказолмадим. Энди бўлса мен тушган тузоққа Эдна тушиб ўтирибди. Эндигина коллежни битирган, бир йилгина мактабда ишлаб турмушнинг паст-баландини тушуниб олишга ҳам улгурмади. Э, менга нима? Бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар. Бор экан, борида эрга тегиб, эрининг пулларини созуриб қолсин беш кунлик дунёда,— миссис Нанга алам билан қаҳқаҳлаб кулиб юборди.

Мен бу гаплар унинг ўн беш ёшли ўғли Эддиннинг кўз олдида бўлаётгани учун ҳам ҳаддан ташқари ноқулай аҳволга тушиб қолдим.

— Қиз сизларникига яқин кунларда кўчиб келади-ми?— сўрадим.

— Билмадим. Менга нима! Менга қолса эртагаёқ кўчиб келса ҳам розиман — жой етарли. Келиб, ярим кечага довура меҳмонлар билан менинг ўрнимга гаплашиб ўтирсин, ўзининг маълумотини намойиш этсин. Жон кошки! Папирос тутунга кўмилиб, оқ танлиларнинг сассиқ ҳидига буланиб ўтираверсин.

Мен беихтиёр кулиб юбордим.

— Унга тағин бирон йилча кутгин, ишлаб бундоқ ҳаётнинг оғир-енгилини ўргангин, деб маслаҳат берсангиз бўлмайдими?— деб сўрадим.— Менинг ишончим комилки, сизнинг сўзингизни олади, ахир у ҳали қизалоқ-ку.

— Нима, онасининг қорнидан кечагина тушибди, дейсизми? Шундай деб уйлайсизми? Оғзинга кўкрак тутиб қўя қолайлик бўлмаса!— аёл бармоқлари билан кўкрагига ниқтаб қўйди.— Йўқ, биродар. Мен унинг бахтига чанг солмайман. Мени узатишганда ундан ҳам ёш эдим. Онаси тузалиб кетсин аввал, ана ундан кейин келсин-да, эримнинг бойлигини елга созураверсин. Қаердан хушбўй ҳид таралишини ҳамманинг ҳам димоғи сезади. Ахир бир вақтлар онлада пул йўқ, бир бурда нонга кесак фириллаб, очликдан майишиб юрган пайтлар ҳам бўлганди-ку. Энди у кунларни ким эслайди дейсиз...

Миссис Нанга этагига кўзини артиб, буринини қоқди.

— У қаерда туради? У билан эртагаёқ ўзим гаплашаман. Ҳа, гаплашишим шарт!

Мен Эдди ҳам шу ерда эканлигини унутганим йўқ. Лекин ўз имкониятларимни салмоқлаб кўриб таваккал қилиб шундай дедим. Туғрироғи, боланинг чиройли

юзларидан бироқ маънони уқиб олиш кийин бўлса ҳам унинг бутун вужуди билан онасининг тарафидалиги биллиб турарди. Ҳатто онаси гапириб туриб йиғлаб юборай деганда ҳам индамай ўтираварди.

— Узингиз биласиз,— деди миссис Нанга бефарқ бир қиёфада,— лекин кейин мени юборган эди, деб гапириб юрманг. Мен ўз обрўйимни яхши биламан, шунинг учун чиранмайман, лекин шу билан бирга мени таҳқирлашларига ҳам йўл қўймайман.

Эдди хусусида адашмаган эканман. У қишлоқнинг бир чеккасида истиқомат қилувчи Эдналарнинг уйига борадиган йўлни мамнунлик билан кўрсатиб берди. Ҳатто шофёримиз машинада обориб қўя қолсин, деб таклиф ҳам қилди. Шундан билиш мумкинки, унинг кўриниши балоғатга етгандек бўлгани билан ўзи ҳали ёш гўдак эди.

Мен Эднанинг дадаси Одонинг қизил тупроқ лойдан ясалган, томи хурмо япроқлари билан ёпилган кўримсизгина кулбасини топгунча анча ҳалак бўлдим. Қира-веринидаги хонада уй эгасининг ўзи ўтириб арқон эшарди. Узун-узун ходаларга тортилган мана бундай арқонларга батат боғлаб қўйиб қуритилади. Унинг ёнида уч ўрам тола ётар, шундан биттасининг ярми ишлатилиб бўлинган. Тайёр бўлиб қолган арқоннинг тугунаги ерда, оёқларининг орасида ётар, ўзи бўлса, унинг иккинчи учини эшарди. Мен кириб борган пайтимда ишнинг зўридан башараси буришиб, тишларини маҳкам сиқиб олган бир ҳолда охириги тугунакни бураб тортарди. Унинг мешдек қорни эса белбоғининг устидан пастга осилиб тушган. Ўзи гавдали, ёши ҳам ўрта яшар, лекин сочларига оқ оралаб қолган, чақчайган кўзлари эса қизариб кетган эди.

Биз қўл бериб кўришдик, мен бориб унинг рўпарасидаги стулга ўтирдим. Мезбон ишнини тўхтатмаган ҳолда бир неча марта:

— Хуш келибсиз!— деб қўйди. Кейин боғлаётганда қўлидан чиқиб ечилиб кетган тугунни қайта боғларкан, шундай деди:— Афсуски, сизни меҳмон қиладиган ҳеч нарсам йўқ. Аксига олиб кола ҳам бугун тамом бўлган эди.

— Зарари йўқ, ташвишланманг,— дедим, анча жим-

ликдан кейин яна қўшиб қўйдим:— Сиз мени танимаётибсиз шекилли. Мен шу ердаги мактабнинг муаллими бўламан.

— Э-э, шунақами, юзингиз таниш кўриняпти ҳартугул,— деди у менга тикилиб.

Биз бошқатдан қўл олиб кўришдик. У яна: «Хуш келибсиз!»— деди-ю, меҳмон қилиш учун ҳеч вақоси қолмаганини айтиб кечирим сўради. Мен бўлсам яна ташвиш чекманг, ахир рўзғор бўлгандан кейин ҳамма нарса доимо тайёр туравермайди-ку, деб кўнглини кўтарган бўлдим.

— Хотиним касалхонада ётгандан буён рўзғордан путур кетди, уйга қарайдиган ҳеч ким қолмади,— зорланди у.

— Ишқилиб, тузалиб кетсин.

— Умидимиз энди ёлғиз худодан.

Мен одоб юзасидан бир оз ўтгандан кейингина Эдна уйдади, деб сўрадим.

— Онасига овқат пиширяпти,— деб жавоб берди у совуққина қилиб.

— Дўстим мистер Нанга унга баъзи гапларни айтиб қўйишимни тайинлаган эди.

— Сиз кўёвимнинг дўстимсиз ҳали? Нега дарров айта қолмадингиз бунга? Демак, сиз пойтахтдан келибсиз-да?

— Кечагина келдим.

— Ростдан-а? Хўш, кўёвимнинг аҳволлари қалай?

— Жуда яхши.

У ўтирган жойидан қимирламасдан ички хоналарнинг эшикларига ўгирилди-да, Эднани чақирди. Ичкаридан узоқдан келаётган най товушига ўхшаб Эднанинг овози келди.

— Бу ёққа чиқ, меҳмон билан сўраш,— деб қичқирди отаси.

Эднанинг чиқиб келишини кутиб турарканмиз, у мендан кўзини узмади. Мен бўлсам ўзимни жудаям бамайлихотир, эркин тутишга тиришардим. Ҳатто ўтирган жойимда дераза тарафга ўгирилиб, лабларимни шундай чўччайтирдимки, кўрган одам бирон-бир куйни ҳуштакда чалаётган бўлса керак, деб уйлайди.

— Хотинингиз анчадан буён касалхонадами?— сўрадим.

— Учинчи ҳафта кетяпти. Ёмғир ёққунга қадар зўр-базўр чидаб юрди.

— Худо шифосини берсин.

— Ҳа, ҳаммаси парвардигорнинг продасига боғлиқ.

Эшикдан Эдна кўринди. Афтидан, эндигина юзини чайган шекилли, юбкасининг этагига артиниб келарди. Мени кўрди-ю, шошиб-пишиб этагини қўйворди. Томоғимга бир нарса келиб тиқилгандай бўлди. Эдна юбкасининг устидан кенг блуза кийиб олган, бошида эса эскигина шоҳи рўмол. У бизнинг олдимизга кириб келганда ўзимни йўқотиб қўйдим. Эркакларга хос салобат билан жойимда ўтирган ҳолда кўришиш учун қўлимни чўзиш ўрнига (бунинг устига ёшим ҳам ундан катта бўлса) қизни кўрганда жилпанглаб қоладиган баъзи бир инглиз йигитларига ўхшаб ўрнимдан сакраб туриб кетдим. Қиз мени қаерда кўрганини эслашга ҳаракат қиларкан, пешанасини тирштириб қўйди.

— Мен шу ердаги мактабнинг муаллими бўламан,— дедим ҳаяжондан овозим хириллаб.— Биз сиз билан учрашгандик. Эсингиздами, мистер Нанга ваъз қилганда...

— Ҳа-ҳа, тўғри,— Эднанинг юзи ёришди.— Сиз мистер Самалу бўлсангиз керак.

Қувонгимдан беҳуш бўлиб қолаёздим.

— Худди ўша,— гапини маъқулладим ва кейин инглизчалаб қўшиб қўйдим:— Хотирангиз ҳам гўзал чеҳрангиз каби ноёб экан.

— Раҳмат!— деди Эдна.

Уй кийимидалигиданми ёки уйда бекалик юмушларини қилиб юргани учунми, ҳайтовур, Эдна кўзимга анча эсайиб қолгандай кўринди. Эҳтимол, ростдан ҳам биз кўрганимиздан буён анча-мунча улғайиб қолгандир. Ҳар ҳолда, кўз ўнгимда эндигина ибодатхонадан етаклаб чиқилган роҳиба қизча эмас, балки ёшгина гўзал аёл турарди.

— Ўтиринг, муаллим, ўтиринг,— деди Одо энсаси қотиб. Кейин қизига ўгирилиб Нанга мени бир юмуш билан юборганини маълум қилди. Қиз порлоқ шаҳло кўзлари билан менга тикилди.

— У қадар муҳим гап эмас,— хижолат тортиб мингирлай бошладим.— Шундай, Нанга йўлинг тушса, кириб салом айтиб қўй, онасининг соғлиги қалай экан, бил, деган эди.

— Айтиб қўйинг, хотиним ҳали ҳам касалхонада ётибди,— деди Эднанинг отаси нимадандир норози бир қиёфада.— Унинг дори-дармонига кетаётган пулларнинг чек-чегараси йўқ. Бу йил батат ҳам эколмади, маннока ҳам.

— Дадамнинг гапларига қулоқ солманг,— гапга аралашди Эдна. Шундай деди-ю, кўзларига ғам чўкди. Кейин жаҳл аралаш отасига қараб деди:— Ахир хотинидан пул бериб юборди-ку.

— Бунинг гапини қара!— ҳайқирди отаси.— Кеча овқат еган одамнинг бугун ҳам қорни туқ бўлади, деб ким айтган сенга? Йўқ, қизим, ҳозир бой куёвдан айни бир нарсалик бўлиб оладиган пайт. Сени никоҳига олгандан кейин билганини қилсин. Пиқилган рақибингдан қиличини тортиб ололмадингми, у туриб кетгандан кейин олиб бўпсан, деб бекорга гапиришмайди. Ха, қизим, бизнинг ишларга ҳадеб бурнингни суқаверма. Мен хўп тўйгунча нима истасам барини бераверади. Худога шукур, уни бойликдан қисмаган, давлати ошиб-тошиб ётибди.

Эдна менга қараб инглиз тилида:

— Мени кечиринг, — деди. Кейин ўз она тилида овқат пишириб, соат бирга қолмай касалхонага етиб боришим керак, бўлмаса киргизмайди, деб тушунтирди. У хижолатпазлик билан бир кулиб қўйди-ю, хонадан чиқиб кетди. Орқасидан қараб туриб шунга амин бўлдимки, бу қадар қадди-қомати келишган қиз дунёда камдан-кам топиларди.

Бирмунча вақт бир қарашдаёқ мени тамагирлиги билан ҳайратда қолдирган Эднанинг дадаси иккаламиз ёлғиз қолдик. Анчагача миқ этиб оғиз очмадик. Мен овозсиз ҳуштак чаларканман, Одонинг арқон эшиб, уни копток қилиб ўрашларига тикилиб ўтирдим. Кейин қўшни хонага яна Эдна чиқиб келди-да, очиқ эшик орқали отасидан меҳмонни кола билан сўйлашни унутмадингизми, деб сўради.

— Кола қолмаган,— жавоб берди отаси,— агар олиб келсанг, қўлингни қайтармаймиз.

— Кеча бирмунча ёнғоқ харид қилгандим. Эсим қурсин, айтмаганмидим?

У шу заҳоти бир ликопчага ёнғоқ солиб кўтариб келди-да, отасига узатди. У бўлса бидирлаб дуо қилди (аҳтимол, худонинг ғойибдан битмас-туганмас бойлик

эҳсон этниши ҳақидаги дуо бўлса керак), кейин ёнғоқни бирин-кетин чақиб, мағзини оғиз бўшлиғига улоқтирганча гарч-ғурч чайнашга тушди. Менга ҳам ликопчада қолган икки палла ёнғоқни узатган эди, бирини олиб, иккинчисини ликопчаси билан қайтариб бердим.

Ёнғоқ ҳам тугади. Мен энди бу ёнға нима қилишимни билмай ўтиравердим. Туриб жўнаб қолсаммикин? Ҳатто бу фикрим ўзимга анча оқилона иш бўлиб кўрипти, Эдна келсин, бақамти гаплаша олмаган тақдиримда ҳам жилла қурса, бир кўриб қолай, деган ўйда яна ўзимни тутдим. Лекин шу он бирдан ақлим тиниқлашиб хаёлимга, нега энди уни касалхонага элтиб қўймас эканман, деган фикр келди. Ахир, касалхона бу ердан икки милча нарида-ку, бунинг устига велосипедимда овқат солинган идишни қўйиб оладиган яхшигина багажник ҳам бор.

— Мен шу ердалигимда,— уй эгасига мурожаат қилдим,— Эднанинг ойисини ўзим бориб кўришим маъқул кўринаяпти. Токи кўзларим билан кўрганларимни мистер Нангага хат ёзиб юборишим осон бўлади.

— Қизимнинг бемаза гапларига қулоқ солманг,— деди Одо ишидан бошини кўтариб,— куёвимга ёзингки, врачлар теримгача шилиб билишмоқчи.

— Сўзсиз ёзаман,— уни ишонтирдим. Менга шу нарса равшан бўлдики, унинг миждаси қандай бўлишидан қатъий назар, мабодо қизига яқинлашадиган бўлсам, барибир бу билан ҳисоблашим керак экан.

Менинг таклифим Эднани мутлақо ажаблантирмади, шундан маълумки, у оқ кўнгли, одамларга ишонадиган бир қиз экан, бу нарса, албатта, яхшилиқнинг белгиси бўлади. Йўл уйнинг олдидан бошлабоқ нотекис эди, шунинг учун овқат солинган идишни багажника маҳкамлаб боғладим. Велосипедни етаклаб йўлга олиб чиқдим. Энгига қизил-пушти гулли кўйлак кийиб олган Эдна ёнимда борарди.

Багажигига кастрюлька танғилган велосипеднинг рамасига Эднани ўтқазиб туриб, унинг ўриндиғига сакраб миниб олиш мутлақо мумкин эмасди. Лекин мен йўлни топдим. Ўриндиққа ўтирдим-да, оёқларимни ерга тираб мувозанатни сақлаб турдим. Эдна рамага бе-малол ўтириб олгандан кейин бир силтаниб велосипедни юргизиб кетдим. Эдна менга шу қадар яқин ўтирганди-

ки, бемалол қучоғимда десам ҳам бўлаверарди. Унинг сочларидан келаётган хушбўй ис мени сархуш қилиб қўйган, агар бошқа вақт бўлгандами, эҳтимол, ҳушим бошимдан учган бўларди. Лекин ҳозирги пайтда юрагимга бунақа нарсалар сиғармиди. Қасалхонага томон кетган йўл тепаликларни ошиб тушиб борарди. Тез орада чарчаб, нафасим тиқила бошлади. Лекин йўловчим олдида чарчаганимни тан олишни мутлақо истамасдим. Юрагим дукиллаб урар, мен эса бор кучимни тўплаб бирин-кетин тепаликларни ортда қолдириб кетавердим. Ҳар ҳолда, орият деб одамнинг ўзига-ўзи бу қадар азоб бериши бемаъниликдан бошқа нарса эмас эди.

— Жуда бақувват экансиз,— деди Эдна.

— Нима учун?— навбатдаги тепаликни ошиб ўтарканман, шундай деб овоз чиқариб сўрадимми ё нчимда сўраб, сиртимда шигиллаб нафас олиб юбордимми, билмадим.

— Бамисоли ямламай батат ютгандай тепаликларни кўрдим демайсиз-а!

— Ҳеч қандай тепаликни сезмадим-ку,— дедим юқоридан пастга тушаётганимда бир оз нафасимни ростлаб олиб. Лекин ҳали гапимни тугатмаган ҳам эдимки, бир бебош қўй қўзичоқларни эргаштириб шартта йўлни кесиб чиқиб қолса бўладими. Қаттиқ тормоз бердим. Бахтсизликни қарангки, Эдна чайқалиб орқаси билан чап қўлимга тиралиб қолди-ю, чап тарафдаги қўл тормозни яхшилаб босолмай қолдим. Натнжа шу билан тугадикки, велосипед қийшайиб кетиб, Эдна иккаловимиз алла бўлиб ерга қуладик. Эдна йиқиларкан: «Вой шўрим, энди дадам нима дейди?»— дедими ё шунга ўхшаш бошқа гап гапирдимми, ҳар ҳолда, бир нима деб қичқириб юборди. У анча нарига учиб тушди. Мен ўрнимдан тура унинг ёнига югуриб бордим. Кейин орқамга ўгирилиб сал нарида қумга қоришиб ётган угра ошнинг хамирлари-ю, ҳалқоб бўлиб турган шўрвасини кўрдим. Нима қилишимни билмай йиғламоқдан бери бўлиб аламдан фалокатнинг изларига термилганча лабларимни тишлаб, қотиб туравердим. Шу он Эдна қандайдир асабий кулиб юборди. Бу нарса мени баттар тамом қилди. Юрак ютиб унинг бетига қараш учун менда журъат қаёқда дейсиз. Бошимни кўтармасдан нималардир деб минғирлаб кечирим сўраган бўлдим.

— Сизда нима гуноҳ,— деди Эдна.— Ҳамма айб дайди қўйда.

Секин-аста унга кўз қиримни ташладим. Қарасам, Эдна энгашганча тиззаларининг шилинган ерини сила-ёттибди.

— Азбаройи худо, Эдна, нималар қилиб қўйдим?!

У шошиб-пишиб этагини туширди. Ирғиб ўрнидан турди-да, олдимга келиб оппоқ кўйлагимга хол бўлиб тушган қўнғир доғни ишқалай бошлади. Кейин ерда ағдарилиб ётган кастрюлькани кутариб олди, ичидаги қолган-қутган овқатни тукиб ташлаб, бўш идишга ёпишган қум ва доғларни барглар билан ишқалайверди. Шу он қизнинг: «Бечора онам, энди очдан ўладиган бўлдинг», дегандек бир нималарни гапириб пиқиллаб йиғлаётганини кўриб, ҳайронликдан донг қотиб қолдим. Назаримда, у ҳақиқатан ҳам йўқчиликдан, ночорликдан йиғлаётганга ўхшаб кетди. Чунки ерда сочилиб ётган овқатнинг ўзиёқ бунинг гувоҳи эди. Эҳтимол, мен адашаётгандирман. Лекин шундай бўлса ҳам унинг кўзларидан оқаётган ёш ҳаддан зиёд таъбимни хира қилиб юборган эди.

— Эдна, онангизга нон билан бир банка консерва олиб бора қолсак бўлмасмикин,— деб сўрадим.— Консервани йўлдан олишимиз мумкин.

— Пул ола келиш ёдимдан кўтарилибди,— деди Эдна.

— Менда унча-мунча бор,— мен бир оз енгил тортдим.— Биратўла тиззангизга сурадиган бирон-бир дори ҳам олардик. Эдна, шундай бўлиб қолганига жуда ҳам хижолатдаман.

УНИНЧИ БОБ

Бўлиб ўтган мапа бу воқеадан кейин юзим чидаб Эдна билан кўнгилдагидек гаплаша олмадим. Лекин шундай бўлса ҳам бир амаллаб кўнгилдаги бир мўлжалини билиб ололдим: Эдна рождество байрамининг биринчи кунини миссис Нанганинг ёнида ўтказаркан, хўжалик ишларида унга бориб қарашаркан. Буни билганимдан кейин мен ҳам бориб ўша кунни уларни зиёрат қилишга қарор қилдим.

Мамлакатимизнинг ҳар бир бурчагида бўлгани сингарин, рождество байрамин кунларида Анатада ҳам одам тикилиб кетади, кучаларда жонланмиш пайдо бўлади. Чор атрофда хандон-хушон одамларни кўрасиз. Шаҳарга пул топиш учун кетган йигит-қизлар уйларига киссаларини тўлдириб қайтиб келишади. Шу билан бирга топган-тутганини аямасдан сарфлаб ҳам юборишади. Мамлакатнинг ҳар бир бурчагидан таътилга чиққан ўқувчилар, махсус ўқув юртларининг студентлари, ҳатто университетга киролган бир қисм бахтиёр талабаларгача бари қишлоққа қайтиб келишади.

Ўзгача ҳаёт мазасини тотиб қолишган бу ёшлар бир зумда қишлоғимизга байрамона кайфият, хурсандчилик бахш этиб, унинг қиёфасини бутунлай ўзгартириб юборишади. Ўша кунни мен учратган йигитларнинг бари оёқларида италиянча ботинка, эгнида тор шим, хода ютгандек кеккайиб юришарди. Қизлар бўлса лабларини бўяган, сочларини силлиқ қилиб тараб олишганди (улар махсус иссиқ қисқич билан жингалак сочларини силлиқ қилишни ўрганиб олишибди). Мен ҳатто шим кийиб олган бир қизни учратиб қолдим, бу энди ҳаддидан ошиш ёки ўтакетган одобсизликдан бошқа нарса эмас эди.

Нанганинг уйига саот ун бирларга яқин кириб бордим. Эдна кўришмади. Унинг ўрнига меҳмонхонада оғзидан чиққан арақнинг ҳиди бир чақирим наридан гурил-

лаб уриб турган қандайдир бир ёш йигитни кўрдим. У ўтирган жойида овозини қўйиб ҳар хил бемаъни гапларни валақлар, ҳадеб миссис Нангадан ўзига ичкилик келтиришни талаб қиларди. Кўринишдан уни шаҳар майда савдогари дейиш мумкин эди. Миссис Нанга бўлса унга босиқлик билан, лекин жиддий муомала қиларди. Айтиш мумкин эдики, миссис Нанга бундай ҳолатга биринчи бор тўшаётгани йўқ. Бир-икки йил бойликка кўмилиб яшаганингдан кейин бенхтиёр омади юришмаган ҳамюртларинг, қариндош-уруғларингга оғзи ботирлик қилишга ўрганиб қоларкансан.

— Менга пиво келтир!— деб қичқирди йигит ҳиқичоқ тутаркан.— Муҳтарам мистер Нанга менинг акам бўлади. Унинг қўлида шимилдириғи бор, менда эса, шуям йўқ.

У ўзининг ҳазилига биринчи бўлиб ўзи шарақлаб кулиб юборди-ю, менга ғилай қараш қилди. Мен ўзимни кулгидан тутиб туролмадим — бизнинг савдогарлар ўзларининг қизиқчилиғи ва уддабуронлиғи билан бутун мамлакатда ном чиқарган.

— Ҳа. Ҳамёнда шимилдириқ ҳам йўқ,— қайтарди гапни у.— Бир шиша пиво беш шиллинг туради. Шундай каттакон шимилдириғи бор одамга бир шиша пиво нима деган гап: денгиздан томчи. Кўрдиларингми қанақа уй қура бошлабди? Тўрт қават-а! Илгарин биров икки қаватли уй солса, бутун халқ томоша қилишга келарди. Менинг қариндошим тўрт қаватли уй солибди-я! Майли, қандини урсин. Ҳеч қачон бориб мен ҳам шу ерда яшайман, деб тиқилинч қилармидим. Мен нима сўраяпман?.. Бор-йўғи бир шиша пиво, ҳар шишаси беш шиллинг турадиган оддий пиво, холос.

— Нега энди бориб биз билан бирга яшамас экансиз?— деди миссис Нанга суҳбат мавзунини ўзгартирмоқчи бўлиб.— Ҳеч замонда ака ҳам ўз укасини уйдан қувиб чиқарармиди?

Йигит бошини қўйи солиб бирпас ўйланиб турди.

— Йўқ, қувиб чиқармайди,— деди у кейин,— гапингиз тўғри, сизнинг уйингиз менинг уйим.

Гап кетаётган мазкур уй — замонавий услубда ҳашаматли қилиб қурилган тўрт қаватли ажойиб бу бино уларнинг ҳозирги уйларидан сал нарида бўлиб, охир-пировардида ҳамма газеталарда роса чайналган эди.

Маълум бўлишича, бу уй Нанга миллий фанлар ва санъат академиясини қуриш учун ярим миллион пудрат берган Европадаги «Антонио ва унинг болалари» қурилиш ширкатидан олинган, аслида бутун моҳият-эътибори билан порадан фарқи бўлмаган бир уй экан.

Мен миссис Нанганикида роппа-роса икки соат бўлдим. Ниҳоят, юборилган машинада Эдна ҳам етиб келди. Бу вақт ичида ниқоб кийган раққослари билан кириб келишган уч тўда болага уч шиллинг бериб ҳам бўлдим. Охириги тўдадаги болалар ниқоби ёнига қийшайиб кетган, олдига ёстиқ боғлаб каттакон қорин қилиб олган ва ўзлари арқон билан судраб келишган раққосга нисбатан шундай ҳаракатлар қилишардики, ҳайратдан ёқа ушлайсиз. Улар ўз қилиқлари билан ҳақиқий диний маросим ниқобларини кийиб олган ва ҳар бир дақиқада бирон корҳол бўлиши эҳтимоли кутилган катта одамларнинг ҳаракатларини эслатарди. Улар дўмбира, занг чалишар ёки ҳар хил темир-терсақларни уриб тақиллатишарди.

Якшанба байрам кун,
Байрамимиз якшанба.
Меҳмонга келди Акатоката,
Ҳамма ҳайрат, ҳаяжонда,
Таралла бедод якшанбада.

Ниқобли бола ҳазил ўйинини ижро этарди. У узундан-узоқ дудамасини ҳавода айлантирганча оёқларини кериб ғалати ҳаракатлар қила бошлади. Тўсатдан у боғлаб қўйилган арқон ечилиб кетди... Ана энди муштлашниш, қон тўкишлар бошланиб кетса керак, деб жон ҳовучлаб қоласан. Лекин шу он ниқобли бола бирдан ювош тортиб дудамасини пастга туширади. Кейин ўзини боғлашларига ўзи ёрдамлашиб юборади-да, яна ҳеч нарса кўрмагандай ўйинини давом эттириб кетаверди.

Ниҳоят, миссис Нанга маст қариндошини бориб ухла энди, деб зўрға уйига жўнатди. Кейин меҳмонхонадан айвонга чиқиладиган эшикни очди (кўринишдан бу ер ҳурматли зотларни қабул қиладиган жой бўлса керак) ва мени бирпас ўша ерда ўтириб туришимни таклиф қилди. Орадан бирмунча вақт ўтгандан кейин миссис Нанга Эднадан патнисда бир шиша пиво ва стакан чиқарди. Эдна буларни менга индамай узатди, кейин де-

разага борди-да, рахига тирсаги билан тиралганча кўчани томоша қила бошладди.

Пивони майда қултумлаб ичиб ўтирарканман, гапни нимадан бошлашни билмай бошим ғовларди. Ниятимни амалга ошириш учун бундай ноқулай жойни тушимдаям тополмайман. Лекин вақтни ўтказиш ҳам ақлдан бўлмайти, чунки у ёқ-бу ёққа қараб улгурмасдан чақирилмаган меҳмонлар ёпирилиб келиши ҳеч гапмас. Буни қараганки, шубҳам ўринли эканлигини тасдиқлагандай дўмбира товуши эшитилиб, яна бир гала бола кириб келиб қолди.

— Эдна, нега ўтирмаяпсиз?— имкони борича хотиржамлик билан гап бошладим.

— Менга шу ерда ҳам яхши,— деди у.— Кўчада бўлаётган нарсаларни томоша қиляпман.

— Нима, кўчада бир нима бўляптими?— шундай деб ёнига бордим, шу он секин-аста белидан қучмоқчи бўлдим, тагин шайтонга ҳай бердим — бунга ҳали вақт бор эди.

— Йўғ-е, халқ сайр қилиб юрибди, ҳамма ясап-тусанда.

— Сиз билан гаплашадиган гапим бор эди,— дедим столга қайтиб келарканман.

— Мен билан-а?— сўради Эдна ҳайратланиб.

— Ҳа. Сиз билан. Бу ёққа келинг, ўтиринг.

Қиз келиб ўтирди.

— Мен сизга маслаҳат солмоқчи эдим, ахир мен ҳаётни сиздан кўра яхшироқ биламан, битта-иккита кўйлакни ортиқроқ йиртганман... Бунинг устига дўстингизман.— Ўзимга-узим бошланиши зўр, дедим-да, бир қултум пиво ютиб қўйдим.— Агар сиз шу қадар эрта эрга чиқадиган бўлсангиз, шундай хатога йўл қўйган бўласизки, бир умр бунинг жабрини тортишингиз мумкин. Ҳали ўн гулингиздан бир гулингиз очилмаган, турмуш қилишга шошмаслигингиз керак, айниқса хотини бор одам билан бир ёстиққа бош қўйишга.

— Сизни менинг олдимга ая юбордими?— сўради у.

— Ая? Қанақа ая?.. Ҳа, миссис Нанга демоқчимисиз?.. Йўқ, асло. Нима, у юбориб зарур кептими? Йўқ. Эдна, мен сизнинг тақдирингиз ҳақида қайғуряпман. Сиз бу билан ўзингизни-ўзингиз ҳалок қилган бўласиз.

— Бунинг сизга нима алоқаси бор?

— Албатта, бунинг менга ҳеч қандай алоқаси йўқ, лекин сиз жудаям ёш ҳамда гўзалсиз. Шунинг учун кўп хотинли қари бир чолдан кўра дурустроқ одамга лойиқсиз...

— Сиз дадамга уни ўз дўстим, деган эдингиз шекилли?

— У менга ота бўладими, ака бўладими, барибир... Эдна, сиз тириклай ўзингизни қабрга тиқяпсиз. Бу одамнинг ўғли сиз қатори-я...

— Биз аёлларнинг қисматимиз ана шунақа,— деди хўрсиниб Эдна.

— Бўлмаган гап! Шундай дейишга қандай тилингиз борди, ахир оқ-қорани таниган қизсиз-а...

У ўрнидан туриб яна деразага борди.

— Мен унинг пуллари орқасида ўқиб одам бўлдим.

— Хуш, нима бўпти?— дедим кизишиб, кейин туриб олдига бордим-да, эҳтиёткорлик билан белидан қучдим. Қиз худди баданига қизган темир теккандек чўчиб тушди. Бағримдан силтаниб чиқди-да, мени шаҳд билан итариб юборди. Бир дақиқа унсиз бир-биримизга тикилиб қолдик. Кейин ерга қаради-ю, яна деразага ўгирилиб олди. Мен қайтиб жойимга бориб ўтирдим-да, суҳбатни тўхтатишга қарор бермоқчи ҳам бўлдим. Лекин қалби таҳқирланган, қиз учун мақсади мажҳул бўлган мана бу «халис дўст» калака, мазах қилиш васвасаси билан ёнарди.

— Эдна, кечиринг мени,— дедим.— Мен фикримни тушунтира оларман, деган кўнгилда гапиргандим... Сиз ҳақсиз, бу менинг ишим эмас... Нима деган бўлсам, бариши унутинг.

Назаримда, гапимга жавоб бергунча бир дунё вақт ўтиб кетгандек бўлди.

— Мени кечиринг, Одилый...

Биринчи бор номимни аташи, суюнганимдан юрагим ёрилиб кетай деди.

— Кечиринг? Нима учун?

— Хафа бўлдингизми?— сўради Эдна.— У ўзига хос соддадиллик ва самимий ҳайратланиш билан шундай бир беғубор боқиш қилдики, унинг бу қараши ҳар қандай сангдилни ҳам эритиб юбориши ҳеч гапмас эди.

Шундай бўлгандан кейин менинг юрагим ҳақида гапириб ўтиришнинг ўзи ортиқча.

— Эдна, мен сиздан ҳеч қачон хафа бўла оларканманми?— жавоб бердим жиддий бир қиёфада.

Ишм ўнгидан келди, кўп нарсага эришдим, деёлмасам ҳам, шунисига хурсанд эдим. Эдна қабилидаги қизларнинг кўнглига йўл топиш осон бўлмайди. Уларни жуда эҳтиёткорлик билан алдаб-алдаб аста-секин қўлга ўргатилади.

Мен ўзимнинг осойишта Анатамда бу ҳақда ўйлаб, келажакдаги қиладиган ишларим учун режалар тузиб ўтирарканман, мамлакатда ҳаётимизни издан чиқариб, ҳаммамизни арқонга тортиш мумкин бўладиган ҳодисалар, алғов далғовли кунлар етилиб келаётганидан беҳабар эдим.

Янги йил кuni ташқи савдо министрими сенатор Сулаймон Вагада чет эллардан келтириладиган баъзи бир газмолларнинг бож пули ҳақи йнгирма процент ошажагини эълон қилди. Иккинчи январь кuni ЮИП оппозицион партиясн октябрдаёқ ҳукуватимизнинг режалари «Бритиш амальгамейтед» компаниясига кимларнингдир томонидан огоҳлантирилганини ва компания бунинг чорасини кўришга шошилиб қолганини, натижада декабрнинг ўрталарига келиб бизнинг портларимизда учта кемада газмол моллари туширилганини очиқ-ойдин исботлагувчи материалларни батафсил эълон қилди.

Министрлар кабинети бир-бирига душман икки гуруҳга бўлиниб кетди. Уларнинг бир гуруҳи ҳукуватининг истеъфога чиқишини талаб қилса, Нанга бошлиқ иккинчи гуруҳ бу ишларда фақат ташқи савдо министрининг қўли бор, гап агарда истеъфо ҳақида борадиган бўлса, ўшаниннг бир ўзи чиқаверсин, деб туриб олишди. Бу вақтга келиб сувдаги лойқа тиниш ўрнига бўтанага айланиб кетган эди. «Дейли мэтчет» газетаси Нанга ҳам ташқи савдо министри бўлган кезларида (у лавозимини алмаштирганга икки йилгина бўлган эди) худди шундай ишлар билан шуғуллангани ва порадан келадиган мўмай пуллари ҳисобига ҳар бири уч юз минг фунт турадиган хоналари кўркам учта етти қаватли уй солириб олганини, бу уйларни хотинининг номига ёздириб қўйиб, «Бритиш амальгамейтед» компаниясига ижарага ўтказиб қўйганини, ниҳоят, ижара ҳақи оинга ҳар бир

квартира учун бир ярим минг фунт эканнини ошкор қилувчи мақола босиб чиқарди. Аввалига газеталар бу ҳақда, худди шундай бошқа ҳодисалар сингарини киноя билан луқма ташлаб туришди, лекин орадан бир ҳафта ўтгандан кейин ҳар қандан андишани йиғиштириб қўйиб, Нанганинг роса пўстагини қоқишди.

Мамлакат тубсиз жар ёқасига келиб қолган эди. Қасаба союзлар, давлат хизматчиларини Уюшмаси бош кўтариб чиқишди. Улар умумий иш ташлаш уюштирилариини рўкач қилиб пўписа қила бошлашди. Биринкетини магазинлар беркилаверди — магазин эгаларини эҳтимоли тутилган босқинчиликдан кўрқа бошлашди. Узунқулоқ гапларга қараганда, генерал-губернатор бош министр истеъфога чиқишини талаб қилганмиш, дарҳақиқат, орадан уч ҳафта ўтди-ю, бош министр истеъфога чиқди.

Шу кунларда Макс менга йўл-йўриқ кўрсатиш ҳамда тузилаётган янги партия — Оддий халқ иттифоқинини таъсис этиш съездида қатнашишим учун пойтахтга чақирди. Мамлакатда рўй бераётган ҳодисалар қўққисдан содир бўлган ва биз ҳали оёққа туриб олганимизча йўқ эдик. Лекин шундай бўлса ҳам бу нарса бизни мутлақо гангитиб қўйгани йўқ. Билардикки, яқинлашиб келаётган сайлов ҳаёт-мамот жангини бўларди. Етти йиллик умумий лоқайдликдан кейинги ҳар бир хатти-ҳаракат самарали бўлиши керак эди. Бу йиллар ичида бутун баданини қават-қават ёғ босиб хомсемиз бўлиб кетган мамлакатнинг энди силкиниб уйқудан кўзини очадиган вақти келиши зорлиқиб кутиларди. Кундан-кун газеталар саҳифаларида очилиб бораётган ҳар хил жанжалли сирасрорлар халқнинг кўнглини чўкирмас, аксинча, руҳини кўтарар, уларга салкам байрам кайфиятинини бахш этарди. Мен албатта бу ўринда Нанга ёки сенатор Сулаймон Вагада каби жаноблар хусусида гапираётганим йўқ, балки ўзим каби маҳрум бўлиб қоладиган ҳеч вақоси йўқ, ўлимга маҳкум одий халқ ҳақида гапиряпман.

Мен Анатага остимда янгигина «фольксваген»им, киссамда саккиз юз фунтим ва яқини кунларда яна шунча фунт ола олиш имкониятим билан кириб келдим. Кела солиб Эднани кўришга борганим мумкин эди-ю, лекин ялтироқ сарғиш машинамининг усти йўлда қалин қизғиш чанг билан қопланган, одам боласи қараб бўл-

майдиган бир алфозда ифлос эди. Шунинг учун аввал машинални тозалаб ювай, деб уйга қараб йўл олдим. Машинани тозалаб, ўзимнинг ҳам у ёқ-бу ёғимга салпал қараган бўлдим, машинани тўппа-тўғри Эдналарнинг уйига қараб елдирдим. Борсам, Эдна қўшни қишлоқда истиқомат қилувчи бувисини кўргани кетган экан. Эднанинг дадаси менинг машинални кўргани чиқди. Унинг машинага синчковлик билан разм солиб кўздан кечиришидан ҳар ҳолда машинанинг фарқига боради шекилли, деб ўйлаш мумкин эди. У узоқ вақт диққат қилиб у ёқ-бу ёғини қараб чиққанидан кейин тўсатдан кулиб юборди-ю, бу машина эмас, қип-қизил тошбақанинг ўзи-ку, деди.

Дейиш мумкинки, бу бизнинг осойишта гаплашган охириги учрашувимиз эди. Лекин ҳозирча олдинга ошиқмасдан турайлик-чи.

Уйга кетганимдан кейин Эднага ўзимнинг биринчи мактубимни битдим ва унда нима учун Нангага турмушга чиқмаслиги кераклигини муфассал ҳамда эринмай баён қилдим.

Нанга билан бир округда ўз номзодимни қўймоқчи бўлганимни биринчи бор эълон қилганимда, ҳамманинг кулгисига қолдим. Фақат қишлоқдан қувилган ярамас Жошиагина кулмади. Кеч бўлиб, ҳамма ёқни қоронғилик босганда қаердандир пайдо бўлди-ю, уйимга кириб келиб сайлов кампанияси даврида мени қўллаб-қувватлаш учун хизматга ҳозирлигини маълум қилди. Албатта, бу таклифдан бир оз бўлса ҳам кўнглим кўтарилди, лекин тушуниб турибманки, бадном бўлган, бўйнига тавқи-лаънат тамғаси осилган бир одам бизни қийин аҳволга солиб қўйиши, ҳатто бутун ишни барбод қилиши ҳам мумкин. Шунинг учун жуда эҳтиёткорлик билан ҳозирча сен қила оладиган биронта иш-пиш йўқ, деб жавоб бердим. У гапларимни эшитиб бўлиб бирпас жим турди-да, ҳай майли, нима ҳам дердик. Лекин кейин бориб пушаймон бўласиз, деб қоронғилик қўйнида бирдан ғойиб бўлди. У шу қадар тез йўқолдики, ҳатто орқасидан сўкишга ҳам улгуролмай қолдим.

Нанганинг сайлов округига (қайд рўйхати бўйича 136-номер) ўзи туғилиб ўсган Аната билан менинг она қишлоғим Уруани қўшиб ҳисоблаганда бешта қишлоқ

кирарди. Дастлаб Нанга билан бўладиган жанжални унинг пинда олиб бориш учун қароргоҳини Анатада қурмоқчи бўлдим. Лекин кейин бориб бу фикримдан қайтдим. Гап шундаки, сайлов кампаниясини очиш хусусида мен уюштирган митинг мактабимизнинг мажлислар залида бўлиши керак эди. Лекин митинг бошланиш олдида мактаб директори ҳамма ишни чиппакака чиқарди. Митингга атиги бир нечтагина одам йиғилди. Улар менинг гапларимни, нима демоқчи эканлигимни эшитмоқ истагида келишганлигига ишончим комил эди. Шунинг учун зал эшигининг лүкидонига каттакон қулф осиб қўйилганини кўриб қаттиқ дарғазаб бўлдим. Тингловчиларим деб билганим ҳалиги одамлардан биттаси ҳатто мени беҳурмат қилишганлари учун узини ниҳоят даражада ғазабланиб кетгандек қилиб кўрсатиб, танишиш учун олдимга келди. (Ҳар холда менга шундай туюлган эди.)

— Мистер Самалумисиз? Сизни кўрганимдан беҳад хурсандман,— деди у ва юзлари дўстона ёришиб кетди.

Мен ҳам сўрашниш учун қўлимни чўздим. Лекин у шу онда чаққонлик билан бир уриб бошимдаги қизил қалпоқчамни учуриб юборди. Бу воқеа йиғилганларга жуда кулгилни туюлди шекилли, ҳамма қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Лекин мен ўзимни оғирликка солдим, секин-аста қалпоқчамни олиш учун энгашганимни биладан, ҳалиги ярамас думбамга қараб шунақанги тепдики, зарбадан эмаклаб қолдим. Ер ёрилмади, ерга кирмадим. Уримдан туриб у билан муштлашишга хезланган ҳам эдимки, қарасам, аблаҳ йиғилганларнинг олқиши, қий-қириқлари ва қарсақлари асносида қочиб кетаётибди. Мен бўлсам булар менинг гапларимни эшитишга келган деб юрибман-а! Шундагина тушундимки, мен ўзимга душман бўлган ерда юрган эканман. Шунинг учун шахсий соқчи топиб имкон борича тезроқ она қишлоғимга янги «совға»лар армуғон эта бошлади.

Шу кунни кечқурун мистер Нвеге мени бир болакай орқали йўқлатибди. Унинг «қароргоҳи»га кириб борганимда қўлимга бир ойлик маошимни тутқазди-да, ишдан бўшагилганимни маълум қилди. Унга ташаккур айтиб, ўзим ҳам кетмоқчи бўлиб юрувдим, жуда омади иш қилдингиз, дейиш учун эндигина оғиз жуфтлаган эдим ҳамки, гапиришга қўймади. Таҳқиромиз табассум билан:

— Энди бу ерда қиладиган ишингиз қолмади, эркин қушсиз, хоҳлаган томонингизга парвоз қилаверишингиз мумкин, — деди.

— Лекин сиз мистер «уч пенсага бир теп» ҳар қанча товуқ бўлиб қақағламанг, ўз қўноғингиздан бир қарич ҳам юқорига кўтарила олмайсиз.

Бу гапимни эшитиб мистер Нвеге ирғиб ўрнидан туриб кетди. Назаримда ҳозир тарсаки тортиб юборадигандек эди. (Шундай қилишни ҳатто хоҳлаган эдим.) Лекин у бундай қилмади, югуриб бориб бошқа хонага кириб кетди, афтидан, қўшоғиз милтиғиними ё шунга ўхшаган бирон нарсани кўтариб чиқишга шошилган эди. Мен эса унинг қайтиб чиқишини кутиб ўтирмадим-да, жуфтаки ростлаб қолишни лозим топдим.

Пойтахтдан қайтиб келганимга ҳам, мана, тўрт кун ўтиб кетди. Уруага кетиш пайти етиб келди. Лекин мен бу давр ичида на миссис Нангани кўра олдим, на Эднани.

Гапнинг индаллосини айтганда, менинг миссис Нанга билан бир пақирлик ҳам ишим йўқ эди. Лекин орамизда шундай ички боғланиш пайдо бўлиб қолгандики, бу нарса назаримда дўстликка ўхшаган бир яқинлик бўлиб туюлар ва мен шу сабабли уни шундай ташлаб кетишга кўнглим бўлмаётган эди. Бунинг устига сайлов кампанияларида ўзимни унинг эрига қарши номзодимни қўйишим хонимга қандай таъсир қилганини билиш иштиёқи ҳам менга тинчлик бермасди. Қаранг, шундай хаёлларга бориб юрибман-а, ўзиям ўша даврларда жуда лақма, худонинг гўл бандаси эканман-да.

Кўча эшик очик экан, кириб бориб қаттиқ-қаттиқ чапак чалдим.

— Ким? — ичкари уйдан миссис Нанганинг овози келди.

— Мен.

— Утириб туринг, ҳозир чиқаман.

Мен юзимни кўча эшикка қаратиб ўтириб олдим. Орадан салгина вақт ўтмаёқ туфлисини тақиллатганча хиргойи қилиб чиқиб келаётган миссис Нанганинг овозини эшитдим.

Ўгирилиб қарашим билан кўзларимиз тўқнашди. У мени кўрди-ю, қоққан қозиқдек жойида қотиб қолди.

— Салом, миссис Нанга,— дедим.

— Сизга бу ерда нима пишириб қўйибди?— деди у зўр-базўр ғазабидан ҳансираккан.

— Сиз билан хайрлашиб кетгани кирган эдим,— дедим ўрнидан турарканман.

— Мен сиз билан гаплашишни истамайман, билдингизми? Уйда эркак киши йўқлигига шукур қилинг. Шунинг учун ҳам куппа-кундузи бостириб кириб келишга журъат қилгансиз-да...

— Кечирасиз...— энди гап бошлаган эдим, оғзимдаги оғзимда, бўғзимдаги бўғзимда қолди. Миссис Нанга бирдан бутун қишлоқни бошига кўтариб оғзидан боти кириб, шоди чиқиб қарғаркан, худони ўртага солиб додлайверди. У ҳадеб, ўз уйим — ўлан тўшагим, биров билан ишим йўқ, жимгина ўтирган бир аёл эдим. Манави зўравон уйимга бостириб келиб менга кучини кўрсатмоқчи бўляпти, ёрдам беринглар, деб шовқин соларди... Кейин бошидан рўмолини юлқиб олди-ю, жазаваси қўзиб ўраб-чирмаб дарра қила бошлади. Мен бўлсам вақтни ғанимат билиб бу ердан ҳам туёғимни шикиллатиб қолдим. Машинам томон тез-тез одим ташларканман, орқамдан унинг бақириб-чақириб қарғашлари, дод-войлари бара-ла эшитиларди.

Кун қоқ туш бўлганда Эднани ўша ердан топсам керак, деган ўйда Аната миссиясининг касалхонасига жўнадим. Дарвозанинг олдида бир соатдан мўлроқ кутганидан кейин хотин-қизлар бўлимига кирмоқчи бўлдим. Лекин қоровул машинамни эшикдан қўймади. Балки у ҳақдиру, лекин унинг менга қилган қўполлиги аччиғимни чиқарди. Ахир касалхона территориясига касаллардан ташқари ҳар қандай одамнинг кириши ман қилинганлини секин, яхши гап билан ҳам тушунтирса бўларди-ку. Бунинг ўрнига у менга бармоғини нуқиб, худди қутурган итдай ташланди.

— Нима, саводсизмисан?— деб бақирди.

— Аҳмоқлик қилма,— дедим, — ундан ташқари, менга бақирма.

— Аҳмоқлик қилма деганинг нимаси? Тунка! Тағин машинаси бормиш. Сенга ўхшаганларга мана, кўрга ҳассадай қилиб ёзиб қўйибди. Бу бўлса орқа-олдига қарамайди-я! Аблаҳ!

Мен унинг бетиним сўкишларига, ҳақоратларига эътибор қилмасликка қарор қилдим-да, машинамни дар-

возанинг олдига қўйиб, касалхона биноларини айлангани кетдим. У орқамдан:

— Машинанг билан қўшмозор бўл! Бўйнинг узилсин сени! Галварс!— деб бетиним сўкарди.

Менинг ўз шахсий машинам борлиги учунгина унинг бу қадар дарғазаб бўлиб кетиши, шунинг учунгина ичиқоралик қилиб оғзига келган шалоқ сўзлар билан ҳақорат қилиши мени тамом ҳайратда қолдирган эди. Бу нарса менга ёмон таъсир қилди, нима қилишимни билмай қолдим. Бўлимга кирганимда ҳамшира парвосизлик билан сиз сўраган бемор тузалиб кеча чиқиб кетган, деганидан кейин бутунлай руҳим тушиб кетди. Лекин бошга кулфат тушганда кўз ёши қилиб ўтириш менинг миждозимга тўғри келмайди. Наздимда ҳар бир алам, кулфат бир муваффақиятни қўлга киритиш, яхшиликка эришиш учун туртки бўлиши керак. Шунинг учун бундан уч кун аввал отаси иккинчи бор остонамга қадамнингни қўйма, деб огоҳлантирган бўлса ҳам Эдналарнинг уйига қараб жўнадим. Бу сафар омадим келди: уйда Эднанинг ёлғиз ўзи бўлиб, отаси қаёққадир чиқиб кетган экан. Тўғрироғи, юмуш билан томорқасига чиққан экан. Эдна ҳозироқ кетинг, деб ёлвора бошлади.

— Ҳечам-да,— дедим.

— Агар дадам сизни шу ерда кўриб қолса, нақ ўлдиради.

— Бунини мен ўзим учун бахт деб биламан,— дедим инглизчалаб.

— Кетинг, ўзим олдингизга бораман.

— Бу мумкин эмас,— дедим,— мен эртага эрталаб Анатадан кетаман. Мактабдан бўшатишди. Ҳа, айтмоқчи, ойингизнинг аҳволи қалай? Тўғри касалхонадан келишим, кўриб ўтай, деб боргандим.

Эдна мендан кўзини узиб ялт этиб эшикка қаради, шундан билдимки, отаси шу эшикдан кириб келса керак. Кейин яна менга ўгирилди, бечора қўрқувдан дағ-дағ қалтирар, бу эса негадир менга хуш ёқарди. Мен гўё сармаст эдим, лекин бунинг нимаданлигини ўзим ҳам билмасдим.

— Одилий, ёлвораман, кетинг бу ердан,— деди у яна бир бор йиғламсираган кўйи.

— Қани, юз марта «Одилий, ёлвораман», денгчи, кейин кетаман,— деб тегиндим беларво бир қиёфа-

— Ҳазиллашяпти, деб ўйлаяпсиз шекилли. Ундай бўлса, ўтиринг.

Ўтирдим. Эдна ҳам ўтириб, қўлини кўкрагига чал-маштириб олди.

— Одилий, ялинаман,— деди Эдна яна ўрнидан прғиб турганча кўрққанидан қўлларини ёзиб.

— Бир!— дедим.

— Энди нима қилдим?— ҳайқириб юборди у алам билан.

— Яна тўқсон тўққизтаси қолди.

Шу он ҳовлида отасининг йўталган овози эшитилди. Қиз нима қиларини билмай, қўлимга ёпишиб стулдан турғазмоқчи бўлди, мен эса яхшироқ ястаниб ўтириб олдим. Отаси даҳлизга кириб келди, унинг қадам товушлари эшитила бошлади.

— Ана, келиб қолди. Энди нима бўлади!— дадаси эшикнинг олдига келганда меҳмонга синчиклаб назар солиб қадамни секинлатди-да, мени танигандан кейин тарс-турс кириб келиб даҳшатли қиёфада тўппа-тўғри рўпарамда тўхтади.

— Бу ерда сенга нима пишириб қўйибди?— деди секин, лекин дағдаға билан.— Остона ҳатлаб уйимга қадамнингни босма, деганмидим?

— Деган эдингиз!— тасдиқладим ўрнимдан жилмай.

— Шунақами, шошмай тур!— у орқасига тисарилиб кириб келган хонасига чиқиб кетди. Охирги кунларда менга шу қадар кўп дўқ-пўписа, дағдаға қилншгандики, бу сафар ҳеч нимага эътибор қилмай, қани, нима бўлса бўлар, деб ниҳоясини кутиб ўтиришга қарор қилдим, ҳатто Эднанинг кўз ёшлари ҳам таъсир қилмади. У: «Ойижон! Ойи!»— деб ўзини эшикка урган эди, остонада отаси билан тўқнашиб кетди. У қизини бир четга итариб юборди-да, қўлида чопқи, тўппа-тўғри менга қараб келаверди.

— Сизга нима бўлди?— деб сўрадим бамайлихотир.

Эдна яна ҳам қаттиқроқ қичқира бошлади. Унинг овозига оёғини зўрға кўтариб босиб, оқсоқлана-оқсоқлана онаси кириб келди. Шу аснода сизларникига қадам ранжида қилганлигимнинг боиси сайлов кунни сиз ва она аъзоларингизни мен учун овоз беришга кўндирнш эди, дейишга улгурдим.

— Бу йигитнинг мияси жойндами ўзи?— деди у ҳеч

қимга эътибор қилмай, чопқини пастга тушираркан. Эшикда Эднанинг онаси кўриниши билан хавф-хатар ҳам худди ўз-ўзидан йўқолгандек бўлган эди.

— Бу йигит мен касалхонада ётганимда нон кўтариб борган йигит эмасми?

Аёл шундай деди-ю, томирлари бўртган қоқ суяк қўлларини чўзганча мен томон майда қадам билан одимлаб келди.

— Тупурдим унинг ўша сенга олиб борган нарсаларига,— деди эри,— фақат битта нарсани биламан: у куёвимга чоҳ қазияпти.

— Қандай қилиб?— аёл ҳайрон бўлган эди, эри гап нимада эканлигини бир бошдан гапириб берди. Хотин эрининг гапларини диққат билан тинглади, кейин ўйлаб туриб деди:— Бу билан менинг неча пуллик ишим бор. Булар оқ танлилардан ўрганишган, афтидан, ишнинг кўзини биладиган кўринади. Уларнинг ишларига тишимиз ўтарканми?

Мен уларникида бир соатлар чамаси, балки ундан ҳам кўпроқ ўтириб қолдим. Кетар чоғимда Эднанинг дадаси менга насиҳат қилди. Ўзича анча мулоҳазали, оқиллона насиҳат қилдим, деб ўйлагандир.

— Менинг куёвим буқадай бир гап,— деди у.— Сен бўлсанг унинг учун канага ўхшаш бир нарсасан. Қана буқанинг думини тагига ёпишиб олади, буқа бўлса буни сезмайди. Еганини еб, ичганини ичиб, кўнглига нима хуш келса шунини қилиб юраверади. Лекин қаерга бормасин, кана ҳам у билан бирга кетаверади. Вақти келиб биронта оқ қарқара учиб келиб буқанинг бўксасига қўнади-ю, канани чўқиб еб қўяди. Гапимнинг маънисидан ўзинг хулоса чиқариб олавер.

— Берган маслаҳатингиз учун раҳмат,— дедим.

— Айтишларича, куёвимни енгиб чиқишнинг учун сенга беҳисоб пул беришганмиш,— давом этди у.— Агар озгина калланг ишлаганда бу пулларнинг ҳар бир тийинини қирқ жойидан тугардинг-да, керакли жойларгагина харж қилган бўлардинг. Хой бола, кўзингга қара, бахт қушини учуриб юборма... Агар бу пулларни харжлаб юбориш иштиёқи билан ёнаётган бўлсанг, унда сенга бажону дил ёрдам беришим мумкин.

Менинг режаларим шу қадар тезлик билан ҳамма ёққа тарқалиб кетганига ҳайратдан ёқа ушлайсан, киши. Одатда, почта ходимлари иш ташлашмаса, телеграф

симларни шамол узиб юбормаса, пойтахтдан берилган телеграмма Анатага беш кунда келади. Гап бўлса-чи, бир кунда, ҳатто ундан ҳам тезроқ етиб келади.

Мен ўрнимдан туриб мезбонлар билан хайр-хўш-лашарканман, Эдна ҳам қўзғалиб мени машинагача кузатиб қўймоқчи бўлди.

— Сен қаёққа?— деб сўради отаси.

— Кузатиб қўймоқчиман...

— Кузатиб қўймоқчиман? Тарсаки еб қолма тагин.

— Хайр,— деди Эдна остонада қолиб.

— Хўп, хайр,— дедим кулишга тирншиб.

ҮН БИРИНЧИ БОБ

Уйга қайтарканман, ҳаётим хавф остида қолган дақиқаларда ўзимни қай даражада совуққон ҳамда жасур тутганлигим хусусида қайта-қайта ўйлар, хаёл сурардим. Хаёлларим эса руҳимга битмас-туганмас ҳузур бахш этарди. Хайрлашар чоғи Эднанинг менга ташлаган ўткир шгоҳи-чи! Шунинг ўзиданоқ очиқ-ойдин кўриниб турардики, у менинг жасурлигимга қойил қолган эди. Ана шу ерга келганда мен тан олишдан ўзимни тийиб юрган бир нарсани ошкор қилишга мажбурман.

Аввалига мен Нангани бир тузлай деган ниятда Эднани қўлга тушираман, деб юрардим. Энди-чи. Қизиқ. Эднани мен учун гўзал бир маҳбуба, дилдор ёр бўлиб қолган эди. Эднани бадном қилиб Нангадан қасос олиш ҳақидаги фикрларим пок севгимнинг олдида пасткашлик, разиллик бўлиб туюлаётганди. Узимнинг ички туйғуларимни шу қабилда сарҳисоб қиларканман, ўз-ўзимдан менинг олиб бораётган сиёсий фаолиятимнинг қанчалик қиммати бор экан, деб сўрамасдан иложим йўқ эди. Бу саволга жавоб бериш жуда қийин. Қасос, вужудимда уйғонаётган сиёсий шуҳратпарастлик, муҳаббат... Калламда ҳамма нарса бир-бирига қоришиб кетди. Майли, бир ҳисобдан шундай бўлгани ҳам маъқул. Чунки туғилаётган янги тилак, майл бошқасини қатъийлаштириб қўяди. Мабодо фақат севиш билангина Эднани министрдан тортиб оламан, деб ўйлаш ўта соддалик бўлур эди. Тўғри, менинг ҳам ўзимга яраша ундан афзалликларим йўқ эмасди, чунки ёшман, маълумотим бор. Лекин буларнинг бари Нанганинг бойлиги, мавқеи ҳамда очкўз отанинг ҳарислиги олдида бир пақир эди. Ҳа, мен қўлимдан келган ҳамма имкониятлардан фойдаланиб қолишни истардим. Умуман олганда, менда Нангадан депутатлик мандатини тортиб олишдан умид йўқ эди. Лекин барибир қилдай иш чиқиши мумкин бўлган ҳар бир жойдан филдай иш чиқариб курашиш, Нан-

гани иложи борича фош қилиб ташлаш керак, деб ҳисоблардим. Агар бунинг уддасидан чиқа олсам, Нанга сайловда галаба қозонган тақдирда ҳам бош министр уни ҳукумат аъзолигига киритишда бошини қашиб қолади. Умуман, ҳукуматда бирой-бир ваколатли вазифага эга бўлмаслик учун кўпчилик ҳамкасабалари қатори Нанганинг ҳам номига анча-мунча доғ тушиб қолган эди. Лекин афсуски, бизнинг мамлакатимизда бошқа баъзи бир мамлакатлардагига ўхшаб одамларни яхшилаб текшириб ўтиришмайди. Шунинг учун ҳам бизнинг янги партиямиз — Оддий халқ иттифоқи партияси ўз олдига халққа қилинаётган ҳар бир хиёнат, ёвузликни фош қилишни, уни омма назарига солишни асосий вазифа қилиб қўйди. Эҳтимол пичоқ бориб суякка қадалгандан кейин кимдир чидолмай ўрнидан туриб: «Ғар бўл, ўғри бўл, инсофи билан бўл-да, мана, Нанга инсофсиз ўғри!»— деб юборар. Лекин бу орзум амалга ошишига унча кўзим етмасди.

Бундан уч ҳафта муқаддам Эдна иккаламиз велосипедда йиқилган қияликдан кетардим. Кетяпману, мана шу қисқа давр ичида содир бўлган ўзгаришлар, мамлакатимизда ҳамма нарсанинг тутуриқсизлиги, ўз дунёқарашимизнинг эса нақадар ўзгариб кетганлиги ҳақида хаёл суриб борардим. Университетга кирганимда орадан уч йил ўтиб, яъни ўқишни битирганимдан кейин мен ҳам имтиёзли синфнинг аъзоси бўламан, деб қатъий ишонардим (бунинг белгиси ҳар кимнинг ўз шахсий машинаси булади). Бунга шу қадар чуқур ишонган эдимки, ҳатто иккинчи курсдалигимдаёқ ўқиб шофёрлик гувоҳномасини олгандим ва ўрнидиги бир ҳаракат билан ажойиб тўшакка айланаиб қоладиган жуда яхши машинани кўз остига олиб ҳам қўйгандим. Бироқ университетда ўқиш даврининг охириги йили ҳаётимда ўзига хос маънавий тушқунлик, танглик даври бўлиб из қолдирди. Мен буни қисман умумий тарих курсидан лекция ўқиган эркин фикр юритувчи ирланд домланинг таъсиридан ва қисман беш йил муқаддам университетда студентлар союзининг раиси бўлиб ишлаб ўз фаолияти даврида жанговарлиги билан ном қозонган бир кимсанинг ҳар бир кишига сабоқ бўларли даражада қиёфасини ўзгартариб кетишидан деб биламан. Бу жанговар курашчи томирида ёшликнинг жўшиб турган аламли қонларини сундириб меҳнат ва саноат министрлигининг секретари бўлиб олди-ю, пойтахтдаги

энг бой ва сотқини чиновникларидан бирига айланди-қўйди. Бир кунни газетадан унинг касаба союзлар бошлиқларини қамаб ташласак жуда омади иш бўларди-да, деган мазмундаги мақоласини ўқиб қолдик. Ана шунда биз, студентлар ҳар қандай имтиёз инсон зотини нақадар йўлдан оздириб юборишига амин бўлгандик. Кейин биз мана шу нусха бир вақтлар ҳукуматнинг кирдикорларини фош қилиб, алангали нутқлар қилган студентлар залида унинг ясама тулумини таптанали равишда ёқиб юборгандик ва шу туфайли университет раҳбарлари шифтти ис бостирганлигимиз учун бўйнимизга жарима ҳам солганди.

Ушанда ичимизда кўпчилигимиз мамлакатимизда шахсий машинаси борлиги учун буржуйча имтиёзга эга бўлган нусхаларга ҳавас қилмасликка қасам ичгандик. Мана энди ўзим Эднанинг гапи билан айтганда, тепаликларни ямламай батат ютган каби ошиб ўтаётган ажойиб «фольксваген»нинг рулин бошқариб кетяпман. Лекин ҳозирги вазиятим ҳеч қачон мени йўлдан оздирмаслигига, ўзим эса бир умр хавф-хатар остида яшайдиган ва ниҳоят, бирон фалокатга йўлиқиб нобуд бўлиб кетадиган кимсалар тонфасига ўхшаб қолмаслигимга мутлақо ишончим комил эди.

Уйга келганимда хизматкорим Питер зангори конвертда қўлимга хат тутқазди. Конвертнинг устига ёзилган дастхат озодагина ҳамда чиройли бўлиб, у гоҳ-гоҳида мени хат билан йўқлаб тургувчи қўшни қишлоқлик таниш муаллим аёл Жойнинг қўлига сира ҳам ўхшамасди. Хат Эднаданмасмикин, деган хаёл миямга келиши билан юрагим ҳаприқиб, қаттиқ-қаттиқ уриб кетди. Бироқ бу ҳеч мумкин бўлмаган нарса эди. Чунки ажрашганимизга ҳали бир соатча вақт ўтгани ҳам йуқ, у бўлса ҳеч қандай хат-пат тўғрисида миқ этиб оғиз очмади...

— Хатни сиз кетишингиз билан велосипедли бир бола ташлаб кетган эди,— деди Питер.

— Яхши,— дедим,— кетишинг мумкин.

Конвертти хат-плати билан тарра-бурра қилиб йиртиб ташлагим келди-ю, зўр-базўр ўзимни тўхтатиб қолдим: ким билади, хатда нималар дейилганикин. Бунинг устига шундай чиройли конвертти дабдала қилиб ташлаш — буям инсофдан эмасди.

Хат Эднадан экан. Лекин нима учун борганимда бу ҳақда лом-ним демадийкин?

«Азизим Одиллий!

Шу ойнинг ўнинчи кунда йўллаган мактубингизни олиб ўқиш шарафига муяссар бўлдим. Сизнинг мен учун акаларча қайғуришингиз, берган маслаҳатларингиздан беҳад хурсандлигимни изҳор қилишга бисотимда сўз йўқ ва буни тасвирлаш учун қалам кучи ожиз. Минг афсуски, уйда учраша олмадик. Дадам сизни ёмон кутиб олганини менга укам айтиб берди. Бундан қаттиқ хафа бўлдим, агар сиз кечиролсангиз, минг бор таъзим билан кечирим сўрашга тайёрман. Лекин сиз дунёда энг раҳмдил ва олижаноб одамсиз, шунинг учун мени бу қадар илтижо қилдириб ўтирмасдан ҳам кечирингизни биламан. (Шу ерга келганда кулиб қўйдим.)

Менинг турмушга чиқишимнинг нотўғрилигини исботлаб келтирган барча далилларингизни синчиклаб ўрганиб, тарозига солиб чиқдим. Одиллий, дарҳақиқат, менга ачинишингиз, мени ҳимоя қилишингиз зарур, чунки мен боши берк кўчага кириб қолганман. Агар Нангага тегмайман, деб туриб олгудек бўлсам, дадам менинг калламни олади: чунки у одам менга сарфлаган пулларни қайтаришимиз керак булади, лекин шунча пулни дадам қаердан топади? Тушунинг, гап бу ерда менинг министрга тегини-тегмаслигим хусусида бораётгани йўқ, энди тегмасликнинг иложи қолмаганликда. Қочиб қутулишининг имкони йўқ нарса билан келишмоқ даркор. Мен фақатгина худонинг қаҳрига учрамай, худо мени ёлғизлатмасин, деб нола қилиман. Кимга бўлмасин, худонинг хоҳиши биланч тегсам, албатта бахтли бўламан. Биз бир умр дўст бўлиб қолишимизга ишонаман. Ахир кечаги кун — туш, эртаги кун — орзу-ку. Лекин дўстона ўтган бугунги ҳар бир кунимиз «кечаги» тушга, келадиган «эртаги» кунимиз эса умид-истаклар билан зориқиб кутадиганимиз «орзу»га айланади.

Хайр.

Кўрадиган тушларингиз ширин бўлишига тилакдошман.

Самимият билан Эдна.

Р.С. Укам сизни машина сотиб олибди, деди. Табриклайман, яхши кунларингизга буюрсин. Велосипеддаги

саргузаштларимиз аламига ахир бир кун машинангизга солиб томоша қилдирарсиз, деб умид қиламан.
(Шу ерга келганда яна кулиб қўйдим.)

Эдна».

Хат кечаги кун билан қайд қилнган эди. Афтидан, кўришганимизда Эдна хат ҳақида биричи бўлиб мен гап очишимни кутган бўлса керак. Ёки дадам бирон кор-ҳол қилиб қўяди энди, деб қўрқиб кетганидан, умуман хатни эсидап чиқариб қўйган бўлиши ҳам мумкин. Мен хатни аввал тик турганча ўқиб чиқдим. Кейин ўтириб ва инҳояг каравотга чалқанча ётиб олиб яна ўқидим. Шунини аниқ-ладимки, хатнинг бир хил жойларини Эднанинг ўзи ёзган, бир хил жойларини эса (масалан, умид ва орзу ҳақидаги сатрларини) «Хат ёзиш услублари» китобидан кўчириб олган эди. Катакалик қандайдир бир уддабурон савдогар нашр қилган мана шундай китобнинг ёшлар орасида катта шов-шувларга сабаб бўлгани ҳали-ҳали эсимда. У вақтда мен мактабда ўқирдим. Китобнинг жилдига ушбу китоб 500 000 нусхада чоп этилиб сотилиб кетди, деб ўқтириб қўйилган эди. Бунини китоб бир неча юз нусха сотилиб бўлган ёки булмаса пошир унинг шунча сотилишига умид боғлаганининг бир йўли деб тушунмоқ керак. Чет элликлар биз рақамларни қандай қўллашимиздан донм ҳайратда қолишади. Мен университетда ўқиб юрган кезларим эди, бир кунини даданинг олдида собиқ округ бошлиғи келиб қолди. У истеъфога чиққан бўлиб, орадан бир неча йилни ўтказиб ўзи бошлиқ бўлган округга матлубот ишлари бўйича маслаҳатчи вазифасида яна қайтиб келган эди. Шунинг учун ўзининг собиқ тилмочини бир зиёрат қилиб қўйиш учун ташриф буюрган экан. Улар меҳмонхонада суҳбатлашиб ўтиришаркан, нотаниш меҳмонни кўриш учун бирма-бир менинг ўгай укаларим, сингилларим кириб чиқиша беради. Ниҳоят, меҳмон дадамдан фарзандларингиз ўзи нечта, деб сўрайди.

— Ўн бештача,— дейди дадам.

— Ўн бештача? Наҳотки ўз болаларингизни нечталгини аниқ билмасангиз?..

Дадам бунини эшитиб мийғида бир кулиб қўйди-ю, гапини бошқа мавзуга буриб юборди. Дадам болаларининг нечталгини аниқ биларди, албатта. Лекин ўз фарзандларини худди мол санагандай ёки батат тўла қопларни ҳисоблагандай роппа-роса айтишни эп кўрмади.

Мамлакатимиздаги аҳолининг сони ҳам аслида худди шу усулда ҳисобга олинмаганмикин, деб қўрқаман.

Қўйнинг у гапларни, Эднанинг хатига қайтайлик. Хатда Эднанинг нозик ва жўшқин қалб садоси акс этмаган баъзи ибораларни ҳаслан олиб ташладим-да, қолган қисмидан унинг менга булган муносабатини тарозига солиб кўра бошладим. Менга «Азизим Одилый» деб мурожаат қилиши бир оз ёқинқирамади. Ўз хатимда унга «менинг бебаҳо дустим Эдна» деб ёзгандим. Агар истак, майл икки томондан баробар бўлса, қиз ўз жавобномасида ўшанга тенг, жилла қурса илиқ ҳамда мулойим сўзлар билан дилидагини баён қилган булур эди. Масалан, менинг юқоридаги мурожаатимга жавобан, дейлик, «менинг азиз дўстим Одилый» қабилида. Лекин шунга қарамасдан хатнинг ичда шундай сўзлар бор эдики, нималардандир умидвор булишимга чорлаб турарди. Бу ўринда Эднанинг «ширин туш кўриш»имга истак билдиришига чуқур маъно беряпман. Бир сўз билан айтганда, менинг қайтадан руҳим кўтарилиб кетди. Бу эса Нангага қарши ҳужум қилиш қароримни янада қатъийлаштирди.

Ўз она қишлоғимга қайтиб келганимдан кейин биринчи навбатда ўзимга шахсий соқчи таълашга киришдим. Учта йилгити топиб, бундан бир неча йил бурун қишлоғимизда қай гўрдандир пайдо бўлиб қолган Бонифаций деган каллакесарни уларга бошлиқ қилиб тайинладим. Ўша пайтларда у бизнинг тилимизда гаплашмасди. Лекин ҳозир ҳам инглиз тилининг бузилган шаклида сўзлашини маъқул кўрарди. Ростми-ёлғонми, аниқ билмайман, аммо одамларнинг гапига қараганда унинг қўли ҳамманинг қўлига ўхшамаганмиш. Яъни одамларнинг билагида суяк иккита бўлса, буникида битта эмиш. Баъзан узини тутишларидан бир нуқоти камроқдек туюлади кишига. Гап айланиб ўрни келиб қолганда буни ўзи ҳам инкор қилмас, қайтага ёшлигида дарахтдан йиқилиб мияси жароҳатланганини, ўшандан буен ақли ҳам бундайроқ бўлиб қолганини мароқ билан гапириб берарди. Мен унга маошни дурустгина белгиладим — ойига ўн фунт, овқати эса яна менинг устимга. Қолган учтаси ундан анча кам оладиган бўлди. Мабодо сайлов ишларига тегишли юмуш билан бирон ёққа боргудек бўлсам, Бонифаций менинг ёнимда, шериклари эса орқа ўриндиқда ўтиришарди. Ҳар хил хавфли ҳодисалар кундан-кун

кўпайиб борарди. Шунинг учун зарур бўлиб қолган тақдирда узимизни ҳимоя қилиш мақсадида уларга баъзи бир қурулларни олиб юришга рухсат бердим. Уриндиқнинг тагига бешта ханжар, бир нечта бўш шиша ва бир уюм тош қўйиб юра бошладик. Кейин бориб иккита қўшоғиз милтиқ ҳам олиб юришимизга тўғри келиб қолди. Мен бунга юрак ютиб зўр-базўр розилик бердим, чунки «Нанганинг илғор ёшлари», қисқача қилиб айтганда «Нангил»нинг безорилари билан каллакесарлари ҳеч ўс ҳолимизга қўйишмаётган эди. Нангиллар кундан-кун кўпайиб борарди. Улар ўз олдиларига «тараққиётнинг барча душманлари»ни йўқ қилиб ташлашни, «чин нангаизмнинг ғалабасини таъминлашни» мақсад қилиб қўйишганини бор овоз билан эълон қилишарди. Нимадир бўлиб бир тўда йигитлар билан тўқнашиб қолдик. Қарасам, қулларида «Яшасин нангаизм! Самалу — хоин!» деган шиорларни кўтариб кетишяпти. Мен биринчи бор ўз номимни шиорда кўриб кўнглим тоғдек кутарилиб бир қарич ўсгандек бўлдим. Нангиллар билан тўқнашувларимиз ҳам менга кўп ҳузур бағишларди. Бир кун улар йўлимизни тўсиб чиқиб қолишди. Шунда Бонифаций уларнинг иккита жиртакироғини ёқасидан бугиб олиб роса бошларини бир-биринга сўқиштиради-да, кейин ерга улоқтириб юборди. Бунга кўриб қолганлари олдимизга тушиб тумтарақай қочинди. Ҳалигиларнинг ерга йиқилганини кўрсанг, худди арраланган хурмо дарахтининг қулашига ўхшайди. Мана бу жангда мен ўзининг биринчи ўлжамни — номим ёзилган шиорни қўлга туширдим, рақибларим эса бунинг эвазига машинамининг олд ойнасини чил-чил қилишди. Қанчалик кулгилли бўлмасин, ўшандан буён душманларимнинг қўлида ўз номим ёзилган шиорни кўришга иштиёқим зўрайнб кетди. Ҳатто бундай шиорларни кўрмай қолсам ёки улар кўзимга камроқ ташлангудек бўлса, кўнглим ўксийдиган ҳам бўлиб қолдим. Қуллардан бир кун Бонифаций бир шерги билан мени ғира-ширада уйғотди-ю, йигирма беш фунт беришимни талаб қила бошлади. Мен бир кун келиб улар тарафидан мана шундай тамагирлик бўлишини жуда яхши билардим, шунинг учун ҳам харжланган ҳар бир пенни хусусида сўраб-суриштирамас ва уни ҳисоб-китоб ҳам қилмасдим. Лекин менга ишониб топширилган пул Оддий халқ иттифоқининг пули эканлигини ҳам унутмаслик керак. Мен виждон азобидан қуту-

лиш учун ўзимни гўё йигитларимни доим назорат қилиб тургандек қиёфага солдим.

— Ахир мен сизларга кечагина ўн фунт бергандимку, — деб юбордим, кейин бизнинг моддий маблағимиз рақибларимизникига нисбатан ғоят чегараланганлигини эслатиб қўймоқчи бўлиб лабларимни жуфтлаган эдимки, Бонифаций сўзимни бўлди.

— Нималар деяпсан? — деди жаҳл аралаш. — Мақсадингдан қайтган бўлсанг, гапнинг пўскалласни айтиб қўя қол, нима қиласан чўзиб. Сен билан ади-бади айтишиб ўтиришга вақт йўқ. Нима, қуруқ сафсата сотиш билан Нанганинг устидан ғолиб келиш мумкин, деб ўйлайсанми? Давлат пул берсин, бўлмаса уни эплай олмаймиз.

— Йўлбарс билан қурол-яроқсиз олишиб бўлмайди, — гапни илб кетди унинг шериги бизнинг моддий маблағимиз хусусида мутлақо хато фикрда бўлган Бонифацийнинг гапига бир оғиз ҳам жавоб бермасимданоқ.

— Давлат бизга пул беролмайди, — дедим ниҳоят. — Биз, Оддий халқ иттифоқи, жуда камбағал, у қадар дабдабаси йўқ бир партиянинг тарафдорларимиз. Мақсадимиз сизларга ўхшаш бева-бечораларга мадад бериш. Шундай бўлгандан кейин давлат бизни моддий маблағ билан таъминлаб тура оларканми?

— Ундай бўлса, сенинг... ҳалиги нимайди, ҳа, Иттифоқнинг пулни қаердан олади? — ўйланқираб сўради Бонифаций.

— Чет элда дўстларимиз бор, — дедим бундан беҳабарлигимни яшириш учун ўзимни билагон қиёфага солиб. Курашлар алангасида ишнинг бу томонини ўйлаб қўйиш мутлақо ёдимдан кўтарилган экан.

— Дўстларингга телеграмма юборишнинг иложи йўқмикин? — деб сўради Бонифацийнинг шериги.

— Ҳозир бу ҳақда гаплашишнинг мавриди эмас. Яхшиси, шуни айтиб берингла-чи, йигирма беш фунт ҳозир сизларга нима учун зарур бўлиб қолди? Кечаги ўн фунтни нима қилдинглар?

Мен шу онда бир оз қаттиқроқ бўлишим кераклигини тушундим ва бу дарров ўз кучини кўрсатди.

— Уч фунту ўн центни жанжал қилмасин, деб полициячига бердик. Икки фунтни...

— Ҳўп, яхши, — гапни бўлдим, — йигирма беш фунт яна нимага керак?

— Узунқулоқ гапларга қараганда, Нанга кеча пойтахтдан қайтиб келибди.

— Хўш, нима бўпти келса? Оғзини мойламоқчимисанлар?

— Хўжайин, ҳозир ҳазилнинг ўрни эмас. Биз баъзи бировларга пул бериб кечаси унинг машинасини ёндириб юбормоқчимиз.

— Нима?! Бундай қиллишнинг мутлақо ҳожати йўқ. Бир дақиқа ҳамма жимиб қолди.

— Менга қара, хўжайин,— ниҳоят Бонифаций тилга кирди.— Сенга гапнинг ўғил боласини айтдим. Агар ишга астойдил киришмайдиган бўлсанг, уйга кириб биқиниб ўтиравер, ҳеч қаёққа жилма. Бунақа ишларда сертакаллуфлик кетмайди. Ҳеч ким ўзидан-ўзи министр бўлиб... Э, менга нима, билганингни қилмайсанми!

Менинг сиёсий фаолиятимга дадамнинг қандай муносабатда бўлиши мен учун муаммо бўлиб қолаверди. У ХБПнинг маҳаллий ташкилотида раис бўлганлигини сизга айтиб бергандим. Шундай бўлгандан кейин энди дадам билан бир товоқдан ош ичолмасак керак, деган қарорга келиб қўйдим. Лекин мен хато қилган эканман. У (буни оғизда айтмаган бўлса ҳам) ҳар қандай сиёсатнинг кўчасига киришдан мақсад бойликка ҳирс қўйишдир, деб ҳисобларди. Адолат юзасидан тўғрисиин айтиш керакки, унинг бу қарашини мен ва Максга ўхшаган фикрлаш тарзи баландпарвоз одамларнинг нуқтаназарига нисбатан мамлакатда ҳукмронлик қилувчи асосий дунёқараш, нуқтаназарга кўпроқ мос тушарди. Ишларим хусусида мен билан ниҳоятини бир мартагина, ўшанда ҳам менинг «янги» партиям Нанга билан курашиш учун етарли миқдорда пул бера оладими, йўқми, шуни билиш учун ҳамсухбат булди. Ишнинг бу жиҳатида дадамнинг унчалик кўнгли чопмасди. Лекин у ҳозирча ишларимдан норози эмасди, айниқса машинадан, чунки ундан мендан кўпроқ фойдаланса фойдаланардики, кам фойдаланмасди. Орамиздаги қадимги келишмовчилик бирмунча вақт унут булди. Лекин орадан кўп ўтмай муносабатларимиз чаппасига айланиб кетди, ундан кейин яна ўзгариб ўз изига тушиб олди.

Кунлардан бир куни ёзги шийпонимизда дадам билан «Қувноқ сартарош» сартарошхонасидан сотиб олиб

келганим кечаги газеталарни кўздан кечириб ўтиргандик, бирдан бизникига қараб келаётган Нанганинг «кадиллак»ига кўзим тушиб қолди. Аввалига уйга кириб кета қолай, деган фикрга бордим. Кейин тагин фикримдан қайтдим. Ахир чақирилмаган меҳмон мен эмас, у-ку, нега энди мен ҳаяжонланарканман. Дадам уйимизга келаётган нотаниш машинага тикилганча ҳайратда лол бўлиб қолди. Мен Нанга келяпти, дедим. Шундан кейин у ялангоч баданига фуфайкасини ёпинганча ирғиб туриб меҳмонни қарши олишга шошилди. Дадамнинг чеҳрасида қатъиятсиз, хушомадгўёна илжайиш ўрмалаб қолди. Бизда бунақа ҳолатга жуда бошлаб ном қўйишган: «Палағда кулги». Мен ўзимни газета ўқиётганга солиб жўймдан қимирламадим.

— Салом, менинг даҳшатли рақибим, Одилий!— Нанга сохта табассум билан сўрашди.

— Салом,— деб қўя қолдим қуруққина қилиб.

— Министр билан ҳам шунақа сўрашадими одам деган!— дадам менга қараб ўшқирди.

— Ўглингизни уришманг, сэр,— деди Нанга,— биз баъзан ана шунақа ҳазил-мутойиба қилиб турамыз. Четдан қараган одамга биримизни биримиз ҳозир гажиб ташлайдигандек кўринамыз.

Похол креслога ўрнашиброқ ўтириб олдим-да, юзимни газета билан түсдим. Нанга гапдан гап очиб бир неча бор мени суҳбатга тортди. Лекин гарчи дадам менга қараб бемаъниларча қичқирган, ҳатто урмоқчи бўлиб муштини туккан бўлса ҳам миқ этмай ўтиравердим. Бахтимга (дадам иккимизнинг бахтимизга) у менга қўлни теккизмади. Мабодо бир шапати бўлсаям урганда бормиди, менинг ҳам бардошим тугар, ишларим эса саранжом бўларди-қўярди, чунки отани урган ўғилга ким ҳам овоз берарди? Жон-жаҳди билан менинг ёнимни олиб турган, ҳар ҳолда ўзини мен тарафимни олаётгандек бир қисфада тутган Нанга дадам жунбишга кирган дақиқаларда жимиб қолган эди. Кейинроқ ўйлаб қарасам, дадамнинг ўзини тутолмаслигига, уриб юборишига умид боғлаб писиб қолган экан. Умидлари пучга чиққандан кейин Нанга ўзини ёлгондакамга гўлликка солиб, яна дадамга мурожаат қилди:

— Кўнглингизга олманг, сэр. Ешлик — бебошлик деган шунақа бўлади. Шу вақтда қайсарлик қилиб қолмаса, қачон қиллади?

— Бўлак бўлиб ўз бошига ўзи кун кўрадиган бўлгандан кейин билганини қилсин. Бу ерда ҳозирча мен хўжайин. Мени-ку, оёқ учида кўрсатгани-кўрсатган, нега меҳмонга беҳурматлик қилади?

— Қўяверинг, сэр. Мен меҳмон эмасман. Узимни худди ўз уйимдагидек ҳис қиляпман, чунки сиз менга отам қатори одамсиз. Агар биз пойтахтда бирон-бир муваффақиятга эришгудек бўлсак, булар ҳаммаси сизга ўхшаган одамларнинг қўллаб-қўлтиқлашларингиз эвазига бўлади. Манави оғзидан ҳали сут таъми кетмаган гудаклар мен ҳақимда ҳар хил бемаъни гапларни тарқатиб юришган экан, булар бир нимага фаҳми етади, деб ўйлайсизми. Эшитдингизми, гўё Нанга бож пулининг ўн процентини киссасига урибди, бўғ ҳалқумидан, деган мишмишлар тарқалибди. Бож пулининг бари партия фондига тушиши уларнинг етти ухлаб тушларига ҳам кирмайди.

Мен юзимдаги пардани, тўғрироғи, газетани бир оз пастга туширдим.

— Ҳа-да, — гапни илиб кетди дадам ўзини гўё ҳамма нарсадан бохабардек кўрсатишга интилиб. Лекин унинг юзларидаги ифодадан умуман гап нима ҳақда кетаётганини тиришиб зўр-базур уқиб олганини билиш мумкин эди. Афтидан, Нанганинг шарҳлари уни боши берк кўчага тикиб қуйгандек эди. Лекин кейин ХБП маҳаллий ташкилотининг раиси ўз партиясидаги ҳар қандай ишларни билиши керак-ку, деган қарорга борди шеклли, ўзини ҳамма гаплар унга маълумдек кўрсатишга ошиқди.

— Сизнинг янги уйингиз ҳам партиянинг эҳтиёжи учун хизмат қилади, деб уйласак бўларкан-да?— сурдим газетани суриб қўйиб.

— Жаноб министр сен билан гаплашаётгани йуқ, — гапимни бўлди дадам қандай қилиб бўлса ҳам орадаги муносабатни сақлаб қолиш учун.

— Албатта-да, у мен билан нимани ҳам гаплаша оларди. Чунки мен унинг бутун қинғирликларидан хабардор эканлигимни билади-да. Масалан, автобусни партия аъзоларини олиб юриш учун сотиб олган, бож пулини эса...

— Юм оғзингни! — қичқирди дадам.

— Майли, кунглида борини гапираверсин, сэр. Бари аҳмоқликларини намойиш қилиб бўлсин, ундан ке-

йини мен ҳам баъзи нарсаларга изоҳ бериш учун ҳаракат қиламан.

Мен унга қараб изоҳларинг ўзингга сийлов, демоқчи бўлдим, яна сукут сақлашга қарор қилдим.

— Гапларингизни тугатдингизми, мухтарам халқ ҳимоячиси?— сўради Нанга — Гап бундай, ҳаёт сўқмоқларинда ҳар кишининг адашиши табиий ҳол. Лекин қай сабабдан адашганини англаб етиш доноликдан, буни англаб етолмаслик эса подонликдан нишонadır.

— Жаноб министр, унга эътибор қилманг. Қуриб турибсиз-ку, гапларинда маза-матра йуқ. Бунақа нодон ўғил билан мен чол узоққа бормасам керак, яхшиси, юринг, уйга кирайлик.

Дадам шундай деб Нангани тош уйимизнинг қоронғи ҳужрасига бошлаб кириб кетди. Бир вақтлар мана шу уйимиз қишлоғимиз бўйича энг чиройли ҳамда замонавий услубда қурилган уй ҳисобланарди. Энди-чи, давраларда гап уланиб яхши, жиҳозли уйлар ҳақида кетар экан, Хезекна Самалунинг уйини ҳеч ким оғизга олмасди. Айниқса уйнинг баланд томидан икки томонга мояжон қилиб ёпилган— ҳозирда иккита уйга бемалол етиши мумкин бўлган тунукаси уни жуда ҳам эскича қилиб кўрсатарди. Ундан ташқари, ярим қоронғи хоналарга кўпроқ ёруғ тушириш учун тор деразаларга осиб қўйилган чийпардаларни олиб ташлаб, ўрнига оддий ойна солиб қўйилса ҳам бўлаверарди. Бу юмушлар кейинчалик ўзимнинг бўйнимга тушади шекилли.

Мен рақибимни нимқоронғи гўшанинг ичига ҳайдаб, ғалаба қозонганимдан суюниб кетдим-да, ёруғ, сахий қуёш ўз нурларини аямаган шийпонда ўтирганимча қолавердим.

Орадан ярим соат ўтиб, дадам остонага чиқди-ю, мени чақирди.

— Лаббай, сэр?— дедим эҳтиром билан, лекин жойимдан қимирлашни хаёлимга ҳам келтирмасдан.

— Бу ёққа кир.

Мен эринибгина ўрнимдан туриб уйга кирдим. Меҳмонхонанинг ўртасидаги думалоқ столда патнис устида бир шиша виски билан бир шиша минерал сув турарди. Нанганинг стакани лиқ тўла — тегилмаган, дадамники эса одатдагидек бўм-бўш.

— Ўтир,— деди дадам,— сени еб қўймаймиз.

Унинг гап оҳангидаги сўз ўйини мени ҳушёр торт-

тирди. Нангани назаримга илмай намойишкорона ўтирдим.

Дадам гапнинг пўскалласига кўчди:

— Ақлдан озган одамгина уят-андишани йиғиштириб қўйиб, кўчаларда ялангоч югуриши мумкин, лекин ташвишини ҳам унинг қариндош-уруғлари тортади, лаънати ҳам ўшаларнинг бошига келади. Мен сен учун мистер Нангадан кечирим сўрашга мажбур бўлдим. Уни-кига ёрдам сўраб борибсан, сенга бошпана берибди. Қоринингни тўйғазибди, сен бўлсанг охир-пировардида тузини ичиб тузлиғига тупурибсан... Сўзимни булма! Сен буларнинг барици мендан яширдинг. Жаноб Нангани халойиқ олдида шарманда қилиб уйида чикиб кетибсан-да, унга қарши ҳар хил ёлғош-яшиқ ифволарни тўқибсан... Жим! Эндиликда қилғилиқни қилиб қайтиб келиб, бир оғиз бу ҳақда гапирмаганинг мени ҳайрон қолдирапти. Сен менга ҳеч қачон миқ этиб оғиз очмайсан! Хўш, нега? Ахир мен ҳеч нарсани тушунмаяпман-ку! Мен ёшимни яшаб, ошимни ошаб бўлганман-да! Жим, гапга гап қўшма! Бунини қараки, сенинг шунча аҳмоқона қилмишларингга қарамасдан мистер Нанга сенинг ташвишингга юрибди: сенга стипендия тайинлашганлари учун югуриб-елгани етмагандек, стипендияни маълум қилишга яна катта бошини кичик қилиб ўзи келибди-я. Унинг шу қадар олижаноб ҳамда кўнгилчанлигига ақлим бовар қилмаяпти. Пўқ, унинг урида мен бўлганимда бошқача қилган булардим. Ҳали бу қилган яхшилигининг биттаси, агар мана бу қозоғга қўл қўйсанг, яна икки юз эллик фунт оларкансан.— Дадам менга қандайдир бир варақ узатди.

— Кечирасиз, сэр, гапингизни бўламан,— деди Нанга.— Одилий мени нотўғри тушунишини сираям истамайман. Сайловда юз тубан йиқилишининг ҳар қандай эшак мия еган одам ҳам яхши тушунади. Ўзингни ўзинг шарманда қилиб халқ назаридан қоласан. Мен якка ўзим, ҳеч қандай рақибсиз овозга қўйилсам, деган мақсаддагина сенга пул беряпман. Менинг халқ олдидаги кўп йиллик хизматим шундай қилишимга ҳуқуқ беради. Ҳар хил ғаразлик билан шаънимга бутун ифлосликларни ағдараётганлар халқ мен билан бирга эканлигини кўриб қўйишсин. Янаги сафар «сайлов» сўзини эшитганингда орқанга қарамай қочишни ургатиб қўйишим жоиз бўлса-да, лекин мен ҳозир пулни ҳалиги мақса-

дим учун, фақатгина шунинг учун беряпман сенга. Ҳафтафаҳм дўстларинг сени пул билан таъминлаб туришганини биламан. Агар сенда тариқча бўлсаям тўғри фикрлай олиш қобилияти сақланиб қолган бўлса, бу пулларни эҳтиёт қилиб олиб қўйгин-да, уни укаларингни маълумотли қилишга ёки бўлмаса шунга ўхшаш бирон эзгу ишга сарф қил...

Мен ҳаддан ташқари хотиржам эдим. Тўғриси айтсам, у гапираркан, мен Эднани хаёл қилиб ўтирдим. Лекин шундай бўлса ҳам дадам Нанганинг меҳрибонларча берган маслаҳатларини эшитиб буринни кўтарганини, ҳали мен қилмаган ва қилишим ҳам амри маҳол бўлган яхшиликларимдан воз кечганини унинг бутун қиёфасидан сезиб олдим.

— Бу пуллар қаердан келишини биз жуда яхши биламиз,— давом этди Нанга.— Ҳаммаси беш қўлдек маълум. Сайлов ўтиб бўлсин, бу нусхаларнинг терисига сомон тикамиз. Улар ўзларича жавобгарликни сезмайдиган болаларни пул билан алдаб қўйиб, қонуний ҳукуматни тўнтариб ташлаймиз, деб хомтама бўлишяпти. Ҳали уларга курсатиб қўямиз. Сен бўлсанг қўлингга кирганидан фойдаланиб қол. Дўстинг Куламо сенга қараганда фаросатлироқ чиқиб қолди — пулни ҳамёнга урди-ю, йўлни Қокога бўшатиб берди.

— Ёлғон! — ҳайқириб юбордим.

— Манави снёсатдоннинг аҳволига бир қараб қўйинг! Ҳали у бурнининг тагида содир бўлаётган ҳодисалардан беҳабар-а. Сен манави ковакка кириб олиб вақтни қулдан бой беряпсан, пойтахтдаги биродарларнинг эса бирин-кетин банкдан чек очишяпти. Сенга тушутириб ўтиришнинг ҳожати борми, бола эмассан-ку, ахир. Худонинг ўзи кўриб турибди, қўлимдан нима яхшилик келса, ҳаммасини қилдим, мапа, бу ёқда даданг шоҳид. Пулни ҳамёнга ур, стипендияни олгин-да, билимингни оширишга жўна, йигит. Мамлакатимизга маълумотли одамлар керак. Снёсатдаги ифлос ўйинни тажрибали ўйинчиларга қўйиб бер.

— Жавобимни кутяпсизми? — ниҳоят тилга кирдим.— Эшитинг, йўқ, икки дунёдаям ниятингизга етолмайсиз. Сиз назарингизда ўз ифлос фунтларим билан кимни хоҳласам ўшани сотиб олавераман, деб ўйлаяпсизми? Хато қиласиз. Мен сиз билан ҳар қачон, ҳар қаерда, ҳатто бутун партияни сотиб олганингизда ҳам кураша-

вераман. Сиз сендан қўрқмайман, деб ишонтирмоқчи бўласиз, ундай бўлса, нега ўз каллакесарларингизни ҳузуримга «меҳмон»га юбориб турибсиз? Нега ярамас одамларнинг қўлига номим ёзилган шнорларни бериб қўйиб кўчаларда кўтариб юришга мажбур қил-япсиз? Кечирасиз, жаноби давлат арбоби, лекин шу топда ифлос пулларингизни қўлтиққа уриб туёғингизни шиқиллатиб қолишингизга тўғри келади, айтгандай, қанақасига ҳам давлат арбоби бўларкансиз, оддийгина ваҳшийсиз, холос!

— Оддий!

Туёқни у эмас, мен шиқиллатиб қолдим, тагин зудлик билан. «Қадиллак»нинг ёнидан ўтиб кетарканман, унинг ичида ўтирган тўрт-бешта йигитга кўзим тушди. Улардан биттаси менга танишдек кўринди-ю, яхшилаб қарашга фурсатим бўлмади.

Макс ҳам мени сотганига ҳеч ишонгим келмасди. Лекин сайлов олди кампаниясини бошлашда сенга ёрдам беришга бораман, деб ваъдалар берган эди, нега ҳалига довур ундан дарак йўқ? Нима деб ўйлашни ҳам билмай қолдим.

УН ИККИНЧИ БОБ

— Телба одамлардан ҳам гоҳ-гоҳида ақлли гаплар чиқиб қолади,— сўз бошладн дадам,— лекин унинг гапини охиригача диққат қилиб эшитиб ўтирсанг, бир қайнови ичидалигига ишонч ҳосил қиласан. Уғлим, сен яна ўзингни кўрсатиб қўйдинг. Машинали бўлиб қайтиб келганингда, ҳа, ана энди боламнинг ақли кириб қопти, деб ўйлагандим. Лекин адашган эканман. Демак, сен Нангага таҳассуб қилаётган экансан-да! Уғлим, нега энди шундай қулай имкониятни қўлдан бой бердинг? Агар бераётгани мўлжалингга тўғри келмаган бўлса, нега шартта юзига айта қолмадинг? Нега уч юз ёки тўрт юз сўрамадинг? Қўй-э! Бунақа нарсаларга сенинг ақлининг етармиди! Ўзингга яхшилик қилмоқчи бўлган одамга ёмонлик қилмоқчи бўласан-а. Балки эртага яна қайтиб келадн-ю, оёқларимга йиқилиб, жон дўстим, раҳм-шафқат қил менга, манави икки юз эллик фунтни ола қол, деб ялғиниб-ёлворади, дейсанми? Икки дунёдаям бундай бўлмайди энди. Ўзинггаям бийлатмадинг, ўзгагаям.

— Сизга нима оғир-енгили тушиб қолди, дада? Зиён кўрсам мен кўрибман — сиз эмас-ку, сиз ХБПнинг аъзосисиз, мен эсам Оддий халқ иттифоқининг.

— Нима ҳам қила олардинг, ҳозирча Самалу номини кўтариб юраркансан, менинг тунғиллашларимга ҳам чидайсан-да. Менинг вайсашларимдан қутуладиган, овозим ҳам тинадиган кунлар яқин қолди, қаридим.

Мен бирдан юмшариб кетдим. Кўнглим буш. Бунга ўхшаш замзама гаплар, укинчларни, айниқса, яқин одамларимнинг оғзидан эшитиш менга қаттиқ таъсир қилади. Мен бирмунча вақт сукут сақладим-да, кейин яраш оҳангида шундай дедим:

— Бундан чиқадикн, сизларнинг партиянғиз министрнинг пора олишга ҳуқуқи бор деб ҳисобларкан-да.

— Нима?— қайта сўради дадам сачраб кўзини очиб. Қачон пинакка кетганини ҳам билмай қолибман.

— Нанга шартнома тузиб оладиган бож пулининг ўн проценти партия фондига кетади, деб ишонтирмоқчи бўляпти. Шу тўғрими?

— Агар тимсоҳ сувдан тумшугини чиқариб касалман деса, уни сувга тушиб текширасанми?

— Шунақами?— дедиму, дадамнинг яна мудраётганини кўриб беихтиёр кулиб қўйдим.

Эртаси Макс ўзининг одамлари билан етиб келди. Хаммаси ўн иккита. Ичларидан фақат иккитасинигина — Макснинг қайлиғи Юнис билан касаба союзлар арбоби Жони танирдим. Уларнинг битта енгил машиналари, битта кичкина автобуслари ҳамда тепасига радиокарнай ўрнатилган иккита вездеходлари бор эди. Машиналарининг замонавий асбоб-ускуналар билан жиҳозланганини, дўстларимнинг ўзларини нақадар тетик-бардам тутншларини кўриб менинг ҳам руҳим кўтарилиб кетди. Тўғриси айтишим керакки, Максга ҳавасим келади; бир қошиқ сув билан ютгудек гўзал ҳамда садоқатли маъшуқаси бор, ҳа, одамларга омад кулиб боқадил! Шу топда буларни кўрсатиш учун Эднани таклиф қилолмаслигимдан афсусланиб кетдим.

— Нега келишининг маълум қилиб қўймадинг?— сўрадим Максдан.— Бунинг аҳамияти ҳам йўғу, ҳар ҳолда...

— Телеграммани олганинг йўқми?

— Йўқ.

— Мен сенга душанба кунини телеграмма жўнатганман.

— Душанба кунини? Хўш, бугун атиги пайшанбамини, демак, телеграммангнинг эртага — жума кунини оламан.

— Ана буни техника дейишади!— деди Макс. Ҳаммамиз барабар кулиб юбордик.

Мен уларни шийпонга бошлаб бордим. Дадам меҳмонларни кўриши билан ўнгиб кетган фуфайкасини кийиб ҳамма билан қўл олиб самимият билан кўришиб чиқди. Бунини ташқаридан кўрган киши бу одам доим улар билан ҳамфикр бўлиб келган экан, деб ўйлаши мумкин эди. Менинг укаларим, сингилларим ҳовлига ёғилиб кетишди. Улар машинанинг ярқироқ полировкасида ўз аксларини кўришиб юзларини ҳар хил шаклга солиб буриштира бошлашди. Машинани кечувда яхшилаб

зовишганга ўхшайди, деб ўйладим. Бу Макснинг иши бўлса керак, чунки у табиатан одамларнинг кўзига саранжом-саришта, нуқсонсиз ташланишни яхши кўради. Дадамнинг хотинлари катта уйимизнинг остонасига чиқишиб меҳмонларни говур-ғувур билан олқишлаб кутиб олишди. Кейин эшикда Ая кўринди-ю, қўлида телеграмма, бизга қараб ошиқди.

— Мана,— деди келиб.— Эрталаб йўғингда ташлаб кетганди. Айтаман, деб ёдимдан кўтарилибди. Эдмундга эсга сол, деб тайинлаб қўйгандим, у тентак ҳам...

Яна ҳамма кулиб юборди. Дадам ҳам бундан завқланиб, баъзилар хат танимай бировнинг хатини кўтариб юрганини гапириб ҳазил йўсинда бир нималар деди.

— Унда қўйган айбимизни қайтиб олишимизга тўғри келади. Қани, почта-телеграф министрлигини уч карра ура билан олқишлайлик.

— Ол-ол-ол!..

— Ура!

— Ол-ол-ол!..

— Ура!

— Ол-ол-ол!..

— Ура!

— Почтачилар — дунёда сара йигитлар.

Почтачилар — дунёда сара йигитлар.

Почтачилар — дунёда сара йигитлар.

Ура, деймиз барига якдил!

Ура, деймиз барига якдил!

Шовқин-сурон, қаҳқаҳа, машиналарнинг тўдаланиб кетиши (қишлоғимизда машинанинг бу қадар кўп йиғилиб турганини ҳеч ким кўрмаган) қўни-қўшиларнинг, ўткинчиларнинг эътиборини жалб қилди ва тез орада ҳовлимизга одам йиғилиб қолди.

— Сайлов олди митингини нима учун ҳозироқ очиб мумкин эмас?— ҳайқириб юборди Макс. Ҳаяжондан унинг кўзларида ўт чақнарди.

— Фақат бу ерда эмас,— дедим қатъий.— Менинг дадам ХБП маҳаллий ташкилотининг раиси, агар бу ерда митинг қилгудек бўлсак, уни ноқулай аҳволга солиб қўйган бўламиз. Умуман, митинглар ҳам шунақа ўтарканми?

— Нима деб маҳмаданагарчилик қилляпти у?— орага суқилди дадам.— ХБПда бўлсам нима бўпти? Бу билан

сизларнинг неча пуллик ишларингиз бор? Қуш хоҳлаган жойинга қунади. Бургут қўнган жойинда қирғийга халақит бермайди-ку.

Макс ва унинг дўстлари завқланиб қарсак чалиб юборишди, яна уч карра «Ура!» садоси янгради. Лекин энди бу сафаргиси дадамнинг шаънига эди. Кейин радиокарнайни бор овози билан бақиртириб шўх пластинка қўйиб юборишди. Пластинка уч-тўрт қайта қўйилгандаёқ ҳовлимиз одамга лиқ тўлди. Уйда бор стул, курунларни ҳовлига олиб чиқиб ярим донра шаклида қатор теришди-да, уларга қари-қартанглар билан қишлоқнинг атоқли одамларини ўтқазишди. Ҳаммасини танг қолдирган нарса микрофонга қараб гапирсанг овозининг бошқа ёқдан туриб эшитилиши бўлди. Мен кимнингдир одамлар ичидан: «Ҳар ҳолда, оқ танлиларда бир сеҳр бор-да», деганини эшитиб қолдим.

Макснинг дабдурустан қилган нутқи (ҳар ҳолда, у бунга ишдан-иғнасиғача тайёрланган бўлса керак) жуда таъсирли бўлди. Лекин мен у ҳаммаин ўз гапларига барабар ишонтира олди, деб айтолмайман. Агар жиддийроқ гапирадиган бўлсам, бу нутқ эмас, тингловчилар билан, тўғрироғи, тингловчиларнинг ҳам бир қисм бақироқлари билан тортишув, даҳанаки жанг бўлди. Уларнинг ичида айниқса биттаси бизни анча обориб-опкелди. Бу одам ўзи бир вақтлар полицияда капрал бўлиб ишлаган, юк машинаси шофёридан ўн шилнинг пора олгани учун икки йил турмада ўтириб чиққан. Ҳар ҳолда, халқ ичида шундай гап юрарди. Лекин унинг ўзи бўлса, тўғри, бир вақтлар қамалганим рост, бунинг боиси оқ танли хўжайиним билан чиқишмай қолганимдан, мамлакатимиз эса ҳали мустақилликка эришмаган, шунинг учун буни қасддан уюштиришган, деб ишонтирмоқчи бўларди. Ишончим комилки, халқ ичида яна учинчи миш-миш, яъни бу ишда кўнгли қора бошқа қабила одамларининг ҳам қўли бор, деган гап юрарди. Шунақами, бошқами, лекин нима бўлмасин, бу одамни ҳамма ҳали ҳам капрал номин билан атарди, у қишлоққа қайтиб келгандан кейин снёсат билан шуғулланиш кўйинга тушиб қолди-ю, қишлоқ оқсоқоллар кенгашининг аъзоси бўлиб олди. Эндиликда у бўлажак қурилиш ишлари учун шағал келтира бошлади (бизда водопровод қурилишига тайёргарлик кўрилатган эди). Шу муносабат билан унинг ҳақида шундай

гап тарқалди: гўё у бугун кундузи бир уюм шағални сотаркан-да, шу шағални кечаси билан ўғирлаб чиқиб, эртаси яна бошқатдан пулларкан ва бу ҳол узлужсиз давом этаркан. Маълумки, бундай қаллобликни қишлоқ оқсоқоллар кенгашининг ғазначиси билан тил бириктирмай қилолмайди.

Макс ўз нутқини ҳозирги давлатимизни товламачилик, сотқинликда айблаш билан бошлади. У давлат ва сиёсий арбобларимизни бундан беш йил муқаддам деярли қашшоқ эди, мана ҳозир кўз олдимизда салкам миллионер бўлиб олишди, деб гапини бирин-кетин далиллар билан исботларкан, одамлар орасидан дамбадам кулги кўтарилиб турди. Лекин бу ўз тақдирига тан берган одамларнинг аччиқ ва заҳарханда кулгисини эди. Ҳеч ким ўч, қасос олиш учун чорламади, ҳеч ким муштини тугиб ғазаб изҳор қилмади ва курашиш истagini билдирмади. Чунки Макс жон куйдириб одамларга уқтираётган нарса уларнинг кўз ўнгларида содир бўлаётганини ҳамма беш кўлдай биларди. Аммо уларнинг қўлидан нима ҳам келарди?

Собиқ капрал умумнинг фикрини жуда ёрқин баён қилди.

— Нима бупти, — деди у. — Улар ўзимиз ҳам бўлайлик, ўзгалар ҳам бўлиб олсин, дейишади. Мана, сув келтиришни бошлаб юборишди, электр тушириб беришга эса ваъда беришди. Бундан чиқадики, бизлар ҳам улардан нималарнидир ундириб қоламиз...

— Бўш келма, капрал! — қичқирди кимдир тўдадан. — Ғар — ўғрининг тили бир. Ахир сен ҳам ўзгалар ҳисобига қорин қаппайтиришга ишқибозсан-ку!

Тўдадан яна гурр кулги кўтарилди. Бу сафарги кулги ҳам аччиқ, лекин беғараз эди. Капрални ўзига ўхшаган муттаҳамларни ҳимоя қилаётгани учун айблаш ёки у билан баҳсга киришиш ҳеч кимнинг хаёлига кириб чиқмаётган эди.

Шу пайтгача Макс хотиржам ва босиқ оҳангда гапириб келган эди. Лекин гап навбати ҳозирги давлат раҳбарларимизни айблаб, уларнинг ўзларини юқори табақа, имтиёзли синф ҳисоблаган ҳолда халқнинг бўйнига миниб олишни хоҳлаётганларига келганда овози ҳам қалтираб кетди.

— Оқ ит, қора ит — бари ит! — қичқирди у. — ХБП нимаю, ЮИП нима, бари бир гўр.

— Тўғри,— кимдир инглизчалаб тўда ичидан маъқуллади.

— Булар халқнинг қўлидаги бутун бойликни тортиб олиб ўртада баҳам кўришмоқчи. Худди шунинг учун ҳам сиз уларни қўллаб-қўлтиқламаслигингиз керак. Худди шунинг учун ҳам биз Оддий халқ иттифоқи деб аталмиш янги партияга, оддий халқнинг, яъни сизларнинг орзу-умидларингизни, фойдаларингизни кўзлайдиган, ҳимоя қиладиган партияга асос солдик. Бир кун овчи қоронғида ўрмонга бориб каттакон илвосин отибди. Лекин қанчалик қидирмасин, уни буталар орасидан тополмапти. Шундан кейин у қани, эрталабгача сабр қилай-чи, деб уйига қайтибди. Ўлжасидан суюниб кун чиқар-чиқмас яна ўрмонга йўл олибди. Келиб нимани кўрибди денг? Қараса, бурдалаб ташланган илвосиннинг қолган-қутган гўштини талашиб икки қузғун бир-бирини роса чўқишаётганмиш... Овчи газабга келибди. Милтигини ўқлабди-ю, бировга бир тийинлик нафи тегмайдиган икки қабиҳ қушни отиб ташлабди. Балки сиз мана шу қушларга ўқ ҳам ҳайф-ку, деб эътироз билдиришингиз мумкин. Худди шу ерда сизга қўшилолмайман. Чунки овчи ўзгалар бойлигини талашиб бир-бири билан солишаётган икки каззобнинг қилмишидан дарғазаб бўлиб отиб ўлдирган эди. Овчи — бу сиз ҳаммангиз. Ҳа, сиз ҳам, сиз ҳам... Икки қузғун бўлса — бу ХБП билан ЮИП дир.

Қарсак янграб кетди. «Ёмонмас», деб қўйдим.

— Қузғун иккита эмас, учта, — қарсақлар тингандан кейин ҳаммага эшиттириб деди собиқ капрал.— Учтинчиси уларнинг ичида энг ёши — Оддий халқ иттифоқи аталмиш янги партиядир.

— Гапни бўлаверасанми ҳадеб? Гапиргани қўйсангчи, ахир,— унинг сўзини бўлди калта лой трубка чекиб ўтирган қандайдир бир кампир.

Капралнинг гапи кўпчиликка ёқиб тушди, баъзи бировлар келиб унинг қўлини сиқиб ҳам қўйишди.

Макс ўз нутқини тугатаркан, шундай усул қўлладики, бу усул кўзимга ўзининг ҳам, партиямизнинг ҳам шаъни учун номуносибдек кўриниб кетди. Эҳтимол, сиркаси сув кўтармайдиган бўлиб қолганим учун шундай туюлгандир.

— Ҳисобли дўст айрилмас, деганлар,— деди у.— Ўтган сафар парламентга Анатадан сайланган эди. Бу

сафар сизнинг галингиз. Гарчи дўст бўлишса ҳам така егани билан товук семирмайди. Ўзингда бўлса оғзинг ботир бўлади, деган гап бор.

Оддий халқ иттифоқи партияси ўз овозларингизни ҳамқишлоғингиз Оддий Самалу учун беришга чақиради.

У менинг олдимга келди-ю, қўлимни олиб баланд кўтарди. Одамлар бизни қичқириқлар билан олқишлади, гўё бу қичқириқларнинг ниҳояси йўққа ухшарди.

Кейин қандайдир бир мўйсафид ўрнидан турди, афтидан, у ҳам қишлоқ оқсоқоллар кенгашининг аъзоси бўлса керак. У шунча вақтга қадар стулнинг четида — нақ микрофоннинг рўпарасида темир ҳассасини маҳкам сиқимлаганча индамай ўтирган эди, унинг бутун қиёфасидан Макснинг ҳамма гапини диққат қилиб эшитганини билиб олиш мумкин эди.

— Мен мана бу йигитни мазмунли гаплари учун қутламоқчиман, — деди у. — Унинг ҳамма сўзини диққат қилиб эшитдим. Мен доим айтиб келаманки, бизнинг давримизда кишининг кимлигини ёшидан ҳам, илмий даражасидан ҳам эмас, балки билимдонлигидан билиб олиш мумкин. Мана бу йигитнинг билимдонлиги олдида қуллуқ қиламан. Кўп оқил гапларни гапирди. Шуларнинг ичидан биттаси менга жуда маъқул келди. Ҳа, биз ўз ҳақимизни таниб олишимиз керак ва буни ўз қишлоғимизнинг боласи ажратиб олиб беради.

Одамлар қарсак чалиб юборишди.

— Катта дошқозонга қўлимиз етсин учун, — гапини давом этди чол. — Анатани бир оз сиқиб боришимизга тўғри келади. Агар овозимиз ўз фарзандимиз учун зарур бўлиб қолибдими, бироқта ҳам уруалик ўзгага овоз бермайди. Биз ўрмонларга бориб териб келадиган доривор ўсимлик ўз олдимизда ўсиб етилиб қолган экан, уни бошқа ёқлардан териб келишга на ҳожат? Лекин бир нарсани эслатиб қўймоқчиман: одатда биринчи тиши чиққан боланинг уйига қуруқ қўл билан келишмайди. Шундай бўлгандан кейин Уруа ҳам тишбосдига нимадир совға кутяпти. Ўғлимиз ҳам пойтахтга боргандан кейин кимга нимани эслатишни ўйлаб қўйсин. Тўғрими гапим?

— Тўғри-тўғри! — оломон шундай деб ҳайқирди-ю, кейин секин-аста тарқала бошлади.

Салдан кейин Максни четга тортдим-да, бир неча сўз билан Нанганинг келганини айтиб бердим.

— Пулни олмай бекор қилибсан, — деди у.

— Инма?— қулоқларимга ишонмай қайта сўрадим.

— Мистер Коко менга минг фунт тавсия этди, — вазминлик билан давом этди Макс, — оғайнилар билан маслаҳатлашиб пулни олишга қарор қилдик. Бу пулга анави автобусни сотиб олдик.

— Тушунмаяпман, Макс. Наҳотки пул деб сен ЮИПнинг фойдасига ўз номзодингни олдириб ташлаган бўлсанг?

— Сенга бундай деганим йўқ-ку. Бизга пул керак. Мен қўл қуйган қоғоз эса юридик ҳуқуққа эга эмас.

— Лекин ҳам маънавий, ҳам ахлоқий ҳуқуққа эга, — деб мингирладим руҳим чўкиб.— Макс, мени кечиргишу, лекин сен паздинда жуда катта хатога йўл қўйибсан. Мен ҳалол моддий маблағлар ҳисобига курашсак, деб мўл-жаллагандим. Мана кўрасан энди, улар ўзларининг ифлос найранларини ишга солиб бизни ёмонотлиқ қилиб қўйишадн. Одамлар бўлса, ҳа, ўзларн айбдор экан-да, дейишадн.

Ташвинига тушиб қолдим. Бизнинг халқимиз пул олиб ваъда бердингми, гапингнинг устидан чиқ, булмаса оғир жазога мустаҳиқсан, бунда на исми аъзаму, на худо сенинг жонингга ора кира олади, деган ақидага қаттиқ амал қилади.

— Э, қўйсанг-чи, бу гапиршга ҳам арзимайди,— қўлни силкиди Макс.— ХБП «Бритиш амальгамейтед»дан сайлов кампаниясини ўтказиш учун тўрт юз минг фунт олганидан хабаринг борми? Қўлимизда ҳозир аниқ маълумот бўлмаса-да, америкаликлар улардан ҳам ҳотамтойлик қилиб юборишибди. Ўзинг ўйлаб кўр-чи, бундай ифлос жангда озгина бўлса ҳам виждонини ютмасдан зафар қозониб бўладими? Бўпти, вақтимиз зиқ, Абагага боришимиз керак. Икки кундан кейин қайтиб келиб ишларинг жойида, жойида эмаслигини кўраман. Шунда сен хабардор бўлиб қўйишинг керак бўлган режаларимиз билан таништираман. Менга қара, биродар, мабодо Нанга қайтиб келиб яна ўз таклифини ўртага қўйса, иккиланма, пулни олавер. Ахир бу пуллар маълум даражада ўз пулларинг-ку.

— Асло!

— Қўй, бу ёғи қуруқлик энди... Даданг ажойиб ота-хон экан. Менга жуда маъқул бўлди.

Макс билан Юниснинг хурсандчиликларини ҳам, қайғуларини ҳам баҳам кўрганини кўриб уларга жуда ҳавасим келарди. Макс нутқ сўзлаётган пайтда мен Юниснинг кузларига, чиройли юзларига тикилиб турдим. У стулнинг энг чеккасида муаллимга имтиҳон топшираётган болаларга ўхшаб ҳаяжондан титраганча қўлларини ишқаб ўтирди. Лаблари гўё Макс айтаётган ҳар бир каломни қайтараётган мисол қимирларди. Эҳтимол, аёл садоқатига тимсол бўлувчи манави жозибали ҳолат қатъий ишлаб чиққан ўз режаларини ўзгартириб юборишимга ва эртаси кўни Эднанинг ҳузурига равона бўлишимга сабаб бўлгандир. Мен ўз севгимни изҳор қилмоқчи эдим. Мабодо севиклим ҳаромхўрлик қилиб давлат пулларини ўғирламаганим, ўз шахсий «кадиллак» машинида юрмаганлигим учун муҳаббатимни рад этса, нима ҳам дердим — зорим бор, зўрим йўқ, бир виждонли эркак янглиғ жабру жафоларга бардош бермоқчи эдим. Ҳар ҳолда, юрагимдаги муҳаббатни ортиқ пинҳон сақламасликка қарор қилгандим. Қанийди мен ҳам Макс қайтиб келганда уни Эдна билан таништирсам! Ишончим комилки, Макс ҳам менга ҳавас қилган бўларди. Тўғри, Эдна Юнисга ўхшаб адвокат эмас, бунинг устига пардоз-андозда ҳам унга тенг келолмайди. Лекин, ҳар ҳолда, у кўчада хиромон юрганда бир кўрган одам яна бир кўрсам, деб орзулайди. Маълумотига келсак, менмича, Эднанинг маълумоти етарли. Ўзига мустақил, ўқимли аёлларга нисбатан менинг кўнглимда заррача бўлса ҳам гидр йўқ, маълум даражада улар менга ёқади ҳам. Лекин бу мустақиллик, эркинлик, ҳатто маълумотли аёл Акилодек бир одам тушган тубанликка етаклайдиган бўлса, бундай эркинликка қирон келсин. Миссинс Акило бор-йўғи йингирма беш фунтга юзини қаро қилиб саводсиз Нанганинг қучоғига киришга рози булибди. Бунинг Нанга эртасигаёқ менга оқизмай-томизмай оғзидан гуллаган эди.

Анатагача бўлган масофа атиги ўн беш миль, лекин йўл ёмонлиги учун у ерга қирқ минутдан кам юрилмайди. Йўлма-йўл Эднага нимани гапиршимни ичимда пишиқлаб бордим. Умуман, нима дейишимнинг у қадар

аҳамияти йўқ, фақат сўзларимни дарс тайёрлаб бормаган мактаб боласига ўхшаб оғзимдан сўзим тушиб минғирлаб гапирмай, балки шаҳдам-шаҳдам қўрқмай айтишим керак. Бўлмаса қиз «йўқ» жавобини бериши ҳеч гапмас. Қани, бир бошга бир ўлим, деган гап бор-ку. Еки севгини изҳор қилишдан аввал охириги учрашган кунимиздан буён нималар содир бўлганини бир бошдан гапириб берсаммикин? Балки бообру қаллиғининг икки юз эллик фунт кўтариб уйимга кириб борганини эшитиши унга анча қизиқ туюлар. Ҳа, бу гапдан Эдна ҳузур қилади. Хонаки суҳбатимизни эшик тирқишидан эшитиб турган очкўз отасининг эса, пулни эшитиб оғзидан сўлакайи оқиб кетади ва шу аснода менинг ҳам обрўйим бир қадар кўтарилар.

Шу он пул ҳақидаги таклифни ўйлаб кечаси жаҳлим чиқиб кетгани эсимга тушиб қолди. Бунда Макснинг партиямиз шаънига доғ туширгани ва унинг мени хаёлпараст ҳамда гўлликда айблаганлиги учунгина жаҳлим чиқмади. Тўғри, пул беришда бенхтиёр Максни мендан юқори қўйиб, унга кўп инъом этишганини эслаб тутақиб кетдим ва ўзимни жуда таҳқирланган кимсадек ҳис қилдим. Барибир бунинг менга бир чақалик ҳам аҳамияти йўқ, чунки ўн минг фунт беришганда ҳам олмаган бўлардим. Алам қиладиган жойи бошқа ёқда. Макс Нанга қабилдаги одамларга қутқу солиб турган бизнинг маънавий ҳам ахлоқий устунлигимизни хавф остига қўйган эди. Нанга ҳар қанча кеккаймачоқлик қилмасин, унинг биздан қўрқаётганлигини шундоққина кўздан биллиб олиш мумкин эди. Умуман олганда, мамлакатни қутқаришнинг яккаю ягона умиди бизнинг мана шу маънавий ҳам ахлоқий устунлигимиздан эди-да.

Эдналарнинг уйига яқинлашиб келарканман, деразада унинг ўзини кўриб қолдим. Лекин у мени кўриши билан ўзини ичкарига олди. «О, аёллар!— деб ўйладим,— ҳаммагизнинг тупрогингиз бир жойдан олинган.

Аёл зоти, ҳатто энг чиройлилари ҳам янада ёқимлироқ кўринишга урингани-уринган. Лекин бу қилиқлари кўпинча ўзларига зиён келтириб қўяди». Бу гапларнинг Эднага дахли йўқ, чунки у ҳамма вақт ҳам бир хил гўзалдир.

Уйга кириб келганимда хонада Эднанинг укаси ёлғиз ўзи ўтирарди.

— Салом, сэр,— деди у туриб мени қарши оларкан

— Салом,— деб жавоб бердим.— Хатни сен олиб, борганмидинг?

— Ха, сэр.

— Раҳмат.

— Арзимайди, сэр.

— Нимани ўқияпсан?

У келган жойини бармоги билан ушлаб туриб, «Шайтоннинг қайғуси» китобини менга узатди. Ўтирдим.

— Эдна уйдами?

— Йўқ, сэр.

— Нега йўқ бўларкан? Ҳозиргина деразада кўрганним ким эди?

У нималардир деб минғирлади.

— Бор, чақириб чиқ.

У рўпарамга келиб бошнини қуйи солганча туриб қолди.

— Ҳозироқ чақириб кел!— буюрдим стулдан иргиб туриб.

У жойидан қимирламади.

— Ундай бўлса жуда яхши,— дедиму, «Эдна-а!» деб бор овозим билан шупақанги қаттиқ қичқириб юбордимки, товушимни бутун қишлоқ эшитган бўлса ҳам керак.

Эдна дарров кириб кела қолди.

Мен ундан бу нима қилганинг, қандай шайтон уриб, деб энди гапиршга оғиз жуфтлаган эдимки, оғзимни очишга қўймади. Шу қисқа давр ичида ундаги бўлган ўзгарш мени лол қолдирди. Асаби тортилган камондай таранг, ҳар бир сўзи шу қадар заҳарли эдики, худди чаён чаққандай жизиллатарди. Унинг бийронлиги, сўзга чечанлиги мени эсанкиратиб қўйди.

— Тариқчаям уятингиз йўқ экан!— ташланди менга у.— Уйнашларингиз камлик қилганмиди? Нега бўзчининг мокисидек зув қатнаб қолдингиз? Ахир дадам бу ердан қадамингизни кесган эди-ку. Яна биродарингиз миссис Нангага бирон ниманинг ҳидини билиб кетмоқчи бўлиб келдингизми? Йғво тарқатишга уялмадингизми? Тағин эркакмиш! Бориб айтинг бекангизга, мен барибир мистер Нангага турмушга чиқаман, ахир сиз УНИНГ югурдагисиз-ку! Удаласа, юраги дов берса келиб сочимни юла қолсин! Нимага бу ерда пашшахўрда бўлиб қолдингиз? Пойтахтдаги ўйнашларингизнинг ёнига раво-

на бўлсангиз бўларди. Мен мистер Панга туфайли сиз билан яхши муносабатда гаплашиб юрган эдим. Агар яна қайтиб мана шу даргоҳга қадам босгудек бўлсангиз, Эдна Однинг ким экаплигини кўриб кўясиз!

Эдна эшикка томон йўналди, сал юриб бориб орқасига ўгирилди-да, инглизчалаб «игвогар», деб хонадан югуриб чиқиб кетди.

Мен шу турганча жойимга миҳлангандай қанча туриб қолганимни билмайман. Бир маҳал Эднанинг укаси шундай деди:

— Дого келмасидан кетсангиз яхшироқ бўларди. У кўзимга кўринса бичиб ташлайман, деган.

Дого, Дого... Ким экан бу? Хаёллар худди секнлаштириб қўйилган фильмнинг кадрлари янглиғ имиллаб оқарди. Ҳа, бу ҳалиги бир кўз ҳўкиз-ку. Демак, уни энди Эднага қуриқчи қилиб қўйган экан-да. Нима ҳам дердим, бахтиёр бўлишсин.

Машинамни орқага буриб йўлга тушганимда томонимни бўғиб чангак қилиб турган нарса ёзилиб кетган эди. Энди ўтган кунларга назар ташлаб шунга амин бўляпманки, ўша пайтдаги ҳолатим ва ўзимни тутишларим ҳар қандай хаёлпарастликнинг чек-чегарасига снгмасди. Мен йўлда узимни йўқотар даражада машинани елдириб кетишим керак эди. Аслида эса миям жуда тиниқ, ақлим жойида эди. Эднанинг мен замирига тушунмайдиган ва ўзимга қаттиқ олмаган адолатсиз, ўйланмай сўйланган таъналарининг куп қисми нима учундир юрагимга бориб тегмади. Ҳатто Нанга бу сафар ҳам зафар қозонди, деган фикр мен учун фарқсиз эди. Мен фақатгина тубсиз қайғу, қудуқдек чуқур афсуснадомат аламини тортардим. Гўё менинг бари умидларим, Эдна билан бахтли турмуш қуришдек ширин орзуларим, мамлакатимизнинг янги, ҳали мургак сиёсий ҳаёти билан боғлиқ бўлган бокира ниятларим кўкка совурилгандек, ёки бўлмаса худди мана шу қудуқ қаърига кўмилгандек эди.

Ҳатто калламдан энди сиёсат бобидаги режаларимни амалга ошириш учун курашишимга ҳам эҳтиёж қолмаган бўлса керак, деган фикр ялт этиб ўтди. Ахир виждонан гапирганда, ҳаёт саҳнасида рутубатни суюлтириб ёмғир томчиларини пайдо қилувчи намлик билан тўйинган бир зарра родини ўйновчи Эдна кўринмасдан олдин менинг режаларим ҳам тамоман мавҳум эди-да.

Лекин калламга қандай фикр кириб чиқмасин, энди мен босган нзимдан қайтмаслигимни билардим. Нанга ўтган икки раундда ғолиб келди, энди тез орада учинчи — охирги раундда ҳам зафар қозонади, деган фикр менинг курашга бўлган иродамни сусайтирмади, аксинча, мустаҳкамлади. Энди булажак ҳодисалар мен учун парламентда ўрни таллашиб қиллинадиган бир жанггина эмас, аксинча, ғалабага эришишдан умидвор бўлмаган ҳеч кимдан тасанно эшитишни кутмаган тақдиримда ҳам кўз олдимда қандайдир рамзий ҳодиса, ажойиб ва улуғвор қаҳрамонлик бўлиб гавдалана бошлади.

Нанганинг жавоб зарбасини кутиб ўтиришга ҳожат қолмади. Олдиндан айтиш мумкин эдики, бу албатта шафқатсиз зарба бўларди.

Якшанба куни соат ўн иккида одатим бўйича сўнгги ахборот эшитиш учун транзисторимнинг мурватини бурадим. Шу кунларда радио орқали бериладиган сўнгги ахборотларнинг биронтасини ҳам эътибордан четда қолдирмадим. Агар уйдан чиқиб кетаётганимда соат ўн икки, тўрт, олтиларгача қайтиб келишим гумон бўлса, бу вақтларда бериладиган сўнгги ахборотларни эшитмасдан қолмай деб транзисторимни ўзим билан олиб кетардим. Катталиги бир фотоаппаратдек бўлган мана бу япон ёвунчоғининг наушниги ҳам бор эди. Мабодо шовқин-сурон халақит қилиб қолгудек бўлса, уни қулоққа қўйганча ҳар қандай эшиттиришни бемалол эшитавериш мумкин эди. Агар ахборотлар йўлда кетаётганимда берилиб қолгудек бўлса, машинамни шартта четга тўхтатиб қўярдиму, эшитаверардим. Транзисторга бу қадар ишқибоз бўлиб қолганимнинг икки сабаби бор эди. Биринчидан, сиёсат ишқида юрганлар борки, ҳар бир янгиликни ўлиб-тирилиб бўлса ҳам мумкин қадар тезроқ ва муфассал билиб олгиси келади, мен ҳам шу касалга мубтало бўлганларнинг бириман. Иккинчидан, ватанимиз радио эшиттиришларидаги ишлатаётган ҳар хил ҳийла-найрангларни кузатиб бориш. Гарчи биз янги партия тузилганлигини ва унинг фаолиятини маълум қилиб радиога узлуксиз материаллар бериб турсак ҳам биронта эшиттиришда бу ҳақда муфассал гап бўлмади. Бонифаций билан унинг шериклари ҳам янгиликларнинг шайдоси бўлиб қолишди. Лекин улар радиони жим

• туриб эшитишолмасди. Деярли ҳар бир сўзни овоз чиқариб шарҳлаб беришим лозим эди, бу нарса жиғимга тегди. Бунинг устига ҳодисаларни ҳам кўпинча ўз қаричлари билан ўлчаб, бўлмағур гаплар билан талқин қилишарди. Мен уларни радио эшитиш имкониятидан маҳрум қилиш ниятида ахборотларни наушникдан эшита бошладим.

— Янгиликларга нима бўлди?— бу усулга ўтганимнинг дастлабки дақиқаларидаёқ ҳайратда қолиб сўради Бонифаций.

— Приёмник бузилиб қолди,— дедим.— Зўр-базўр эшитиляпти, шунда ҳам қулоққа тутганда.

— Устага бериш керак,— деди Бонифаций,— одамларни қийнаб қўйиш яхшимас.

Орадан икки кун ўтгандан кейин раҳмим келди, транзисторни ўзим тузатдим, дегандай қилиб қўйиб бердим. Бу нарса уларда катта таассурот қолдирди. Ишончли сафдошларимни янгиликларни билишнинг яккаю ягона манбаидан маҳрум қилиш ўзимга ҳам ноўрин туюлиб кетган эди. Бунинг яна бошқа сабаби ҳам бор. Бонифацийнинг Нанга ва бошқа министрларни эшиттиришларда номлари зикр қилиниб қолгудек бўлса, «тўнка», «муттаҳам» каби ҳар хил сифатлашлар билан сийлаб туришларининг хумори тутиб қолган эди. Уларнинг номлари бошқа кунларда ҳар беш секундда янграб турса, энди сайлов яқинлашиб қолгандаги тиқилинч кунларда яна ҳам тезроқ эшитилиши табиий эди.

Келинг, суҳбатни бошлаб қўйган бозор кундаги саргузаштларимдан давом эттирайлик. Мен ёзги шийпонда одатдагидек истеҳзо билан навбатдаги радио сафсаталарини эшитиб ўтирдим. Энди уларнинг бизнинг юборган маълумотларимиз хусусида эшиттириш қилмасликларини аниқ билардим. Лекин Уруадаги сайлов кампаниямизнинг ишлари ҳақида жумадан илгари маълумот ёзиб юборгандим. Шунинг учун ҳам менга жилла қурса биронта эшиттиришда бу ҳақда айтиб ўтишлари мажбурдек туюларди. Ахир нима бўлгандаям сайловлар тарихида биринчи марта янги партия — Оддий халқ иттифоқи партияси иштирок этипти, қишлоғимда сукут сақлаб бўлсаям бир овоздан кўрсатилган менинг номзодим уларнинг эътиборини тортиши керак-ку. Тўғри, бизнинг қишлоғимиз сайлов округида мавжуд бўлган кўплаб мана шундай қишлоқларнинг биттаси, шу сабабли бир

қишлоқнинг овози ҳеч нарсани ҳал қила олмаслиги мумкин. Лекин шундай бўлса ҳам наздимда менинг телеграммамда тилга олинган гаплар бутун маданий дунёда «сўнгги янгилик» сифатида қабул қилиб олиниши керак эди. Лекин бу сафар ҳам умидларим пучга чиқди. Биз ҳақимизда бир оғиз ҳам гап бўлмади, қайтага Нанганинг сайлов кампанияси арафасида ўтказадиган митинги хусусида ахборот берилди. Митинг келаси душанба Анатада очилиши белгиланибди. Мен ҳам борсам, эҳтимол зиён қилмас, деб қўйдим.

Кейин бирдан радиодан дадамнинг номини эшитиб қолдим. «ХБП информация ва пропаганда бюросининг бугун эрталаб берган маълумотларига асосланиб мистер Самалу — ХБП Уруа ташкилотининг раиси ўз бузғунчилик ва антипартиявий фаолияти учун шармандаларча ишдан олиб ташланган»лиги ҳақида маълумот берилди. Мен бу гапни дадамга айтиш учун уйга югуриб кирдим. Дадам ўзининг пастак думалоқ столчасига бататдан тайёрланган пюрени қўйиб олиб бамайлихотир тушираётган экан. Гапимни эшитиб пюредан навбатдаги луқманни оғзига солди-да, бармоқларини ялади. Мен дадам ҳозир бир нима деса керак, деб ўйландим, лекин у елкасини қисиб, «оғзига келганини валдирайверсин», дегандай пастки лабини бир чўччайтирди-ю, яна овқат ейишга тушди.

Лекин эртаси бу сафсаталар кўнгилсиз воқеаларга уланиб кетди. Солиқ инспектори солиқ суммаси ошганлигини, шу бугундан эътиборан дадам фақат пенсиясидангина эмас, яна қандайдир бошқа касбидан олаётган беш юз фунт даромадидан солиқ тўлаши кераклигини маълум қилиб қўлида қоғоз, унинг ҳузурига кириб келди.

— Қанақа «касби» бор экан? — атрофдагилар сўрай бошлашди. Сурштириб ўтиришга имкон бўлмади — кечқурун ашаддий гнёванд эканлигини бир қарашдаёқ башарасидан биллиб олиш мумкин бўлган уч полициячи дадамни ҳибсга олиш учун келишди. Айтиш керакки, улар муомаъада дадам билан такаллуфни ҳам нася қилишди. Мен вақтни қўлдан бой бермай дарров уларнинг олдига йигирма тўрт фунт чиқариб қўйдим. Яхши ҳам партиянинг пуллари бор экан. Тўғри, мен полициячиларга дўқ уриб бу бўҳтон, текшириб кўриб уларга қарши иш қўзғаш керак, дедим, лекин муттаҳамлар кўзимга бақрайиб туриб кулиб қўя қолишди.

— Иш қўзға, қўзға,— деди уларнинг каттаси,— лекин вәхтиёт бўл, киндигинг узлиб кетмасин тағин. Ҳали Нанга билан олишишингга керак бўлади.

— Қип-қизил аҳмоқ экан-ку,— деди биров улар кетишгандан кейин.

Лекин иш бу билан ҳам тугамади. Шанба кунн эрта-лаб қишлоққа бирин-кетин еттига юк машинаси кириб келиб келгусида водопровод•ўтказиш учун олиб келинган трубаларни юклай бошлашди. Бу трубаларни бундан бир неча ой муқаддам давлат коммунал бошқармасининг худди шу машиналари ташлаб кетган эди. Бу бизнинг кичкина митингизга биринчи расмий жавоб садоси эди. Ҳа, нима бўлса ҳам ниҳоят эътироф қилдик-ку.

Афсуски, шароит таъсири, ҳаёт силтовларида одам боласи жуда осонгина бағритош бўлиб қоларкан. Шу воқеалар бўлиб ўтган куннинг эртаси бирдан бутун вужудим жунбишга келди. Ҳар қанча ҳақорат қилмаган бўлсин, Эдна ҳалига довур юрагимнинг бир чеккасини банд қилиб турарди. Мен худди орқадан писиб бориб, тубсиз жаҳаннамга итариб юборгандек, уни юрагимдан ситиб чиқаришга қарор қилдим-да, ўтириб мазкур нома-ни ёздим.

«Азизим Эдна, тўғриси айтсам, сизнинг яшигинга қовоқ каллангизга гўё мени бебаҳо эрингиздан ажратиб юбормоқчи, деган фикр қандай қилиб ўғринча кириб қолганини билолмай доғдаман. Ўзингиз ўйлаб кўринг, ҳатто дурустроқ маълумоти ҳам бўлмаган бир қизнинг менга нима кераги бор? Худо ҳаққи, ўз чолингиздан қолманг. Мабодо, ниятларингиз рўёбга чиқмай, қариядан муродингиз ҳосил бўлмаса, хафа бўлиб ўтиришингизнинг ҳожати йўқ, бу борада унинг ўғли кўнглингни ўқитмайди.

Самимият билан
Одиль Самалу».

УН УЧИНЧИ БОБ

Орадан икки кун ўтгач, тўсатдан занг овозлари билан жарчининг товушини эшитиб қолдик.

Шу кунгача жарчи қишлоқ аҳолисини улар устига юкланаётган бирон жамоат ишидан огоҳ қилиб жар солар ёки халқни қандайдир бирон-бир жиддий муаммони ҳал этишга чорлаб чақирар эди. Бу сафар унинг овози одатга қарама-қарши ўлароқ ҳал қилинган қарорни маълум қилиб янграрди: «Мамлакатда кучайиб кетаётган сиёсий кураш даврида қишлоқ оқсоқоллар кенгаши халқ билан яқдил шуни маълум қилишни ўзининг бурчи ҳисоблайди: Уруа қишлоғидан парламентга битта — у ҳам бўлса Нанга номзоди тан олинди. Ҳар йилгидек эркаклар ва аёллар, ўспиринлар ва болалар бир ёқадан бош чиқариб Нанга учун овоз берамиз. Бошқа ҳеч кимнинг номзоди қишлоқ оқсоқоллар кенгашига ҳам, халққа ҳам маълум эмас». Жарчи бу гапларни салгина ўзгартриш билан, яъни «болалар ҳам», деб битта-яримта сўз қўшиб, қайта-қайта такрорлади. Мана шу сўз диққатимни тортди, чунки болаларни тилга олиш бошданоқ менга бемаъни бўлиб туюлган эди. Жарчининг сўзларини эшитиб ўйланиб қолдим. Агар халқ шундай қарор қилган бўлса, бу қарорни яна унинг ўзига маълум қилишнинг нима ҳожати бор экан?

Кечқурун давлатимизнинг жарчиси бўлмиш радио бу хабарни қўшиб-чатиб турт тилда, шу жумладан, инглиз тилида ҳам эълон қилди. Мен қишлоқ жарчисининг овозини биринчи марта қандай истеҳзоли заҳарханда билан эшитган бўлсам, радионинг эшиттиришини ҳам худди шундай истеҳзо билан тингладим. Ўз ҳамқишлоқларимнинг яхшилик қиламан, деб балога қолишганини айблаб олмасдим. Нимага ҳам жин уриб жамоат луқмасидан тегиши лозим бўлган ўз ҳақларини — водопровод қурилиши имкониятини қўлдан бой беришди. Тавба-тазарру

қилиб гапларидан қайтганлари икки кундан кейин ўз натижасини берди: трубаларнинг бир қисмини қайтариб ўз жойига олиб келиб қўйишди. Бир қисмини бўлса, кейинроқ аниқланишича, водопровод қуришни ваъда қилинган Ичид деган қўшни қишлоққа элтиб ташлашибди. Шундай қилиб, Наига менинг ҳаракатларим сабаб бўлиб бир ўқ билан икки қуённи уриб йиқитди.

Эртаси газета олишга чиқиб кетсам (буни менга кейин айтиб беришди), дадамнинг ҳузурига собиқ капрал кириб келибди. У дадамга, мабодо сиз ўғлимнинг сайлов слди деб аталмиш митинги аввало бемулоҳаза қилинган бир иш, деб рад этаман, иккиламчи, бу нарса мутлақо менинг рухсатимсиз ва розилигимсиз ҳовлимда ўтказилган, лекин ўзим улуғ доҳиймиз мистер Нанганинг номзодини сўзсиз қўллаб-қувватлайман, деган аризага қўл қўйсангиз, бўйнингизга юкланган солиқдан халос бўласиз, деб ваъда берибди.

Мен дадамни тасаввур қилиб кўрдим: у энди камданкам ишлатилаётган кўзойнагнинг бурнига қўндиради-да, қоғозни диққат билан ўқиб чиқади. Кейин кўзойнагнинг бир четга олиб кўяди-ю, чақирилмаган меҳмонга ғазабини сочиб, қани, ҳозироқ қорангни ўчир, деб ўшқириб беради. Меҳмон бўлса ўз-ўзидан маълумки, жон-пони чиқиб, ҳатто ариза ёзилган қоғозни столнинг устида қолдирганча жуфтакни ростлаб қолади.

— Бугун жуда катта хатога йўл қўйибсиз,— дедим дадамга.

— Сенингча бирон марта бўлсаям кўнгилдагидек иш қилганмидим?

— Мен сиз қўл қўйишни рад этган қоғоз ҳақида гапиряпман.

Дадам бирпас сукут сақлаб туриб жавоб берди:

— Эҳтимол, сен ҳақдирсан. Лекин ҳақиқий эркак киши кечаги айтган гапидан бугун тонмайди — бизда шунақа удум бор. Сенинг дўстларингнинг уйида кутиб олганим ҳақ, шундай бўлгач, буни инкор қилолмайман.

«Ҳаётдан орқада қолиб кетибсан, дада,— дедим ичимда,— ҳақиқий одамлар кечаги айтган гапидан бугун тонадиган бўлиб қолишган». Мен дадамнинг юрагига шу давргача чуқур кириб боролмаганимни, у билан бирон марта бўлсаям юракдан гаплашмаганимни энди ҳис қилдим. Тасодифий фактлар кўзимни кўр қилиб

қўйибди: дадам ҳақида буткул тескари тушунчада эканман. Ўзингиз ўйлаб кўринг. Ҳозир меннинг қаршимда турган зотни ўз ҳамқишлоқларининг камбағаллиги ва нодонликларидан фойдаланиб уларни шиллиб юривчи ва топган-тутганини ичкиликбозлигу хотин олиб кайф-сафoga сарфлагувчи ўша мен ўйлаган округ тилмочи деб ким айта олади? Ёки мен у ҳақда умр бўйи ноўрни ва бир томонлама мулоҳаза юритиб келган эканманми? Шундайми, шундай эмасми, ҳозирча ортиқча баҳо бермай турайлик, ҳали ўртада солиқ инспектори турибди.

— Сенга бир нарсани айтиб қўймоқчиман, — деди бирдан дадам.— Ўзинг пиширган ошини энди айланиб ҳам, ўргилиб ҳам ўзинг ичасан. Шу бугундан эътиборан солиқ ҳақидаги ҳамма гапларни ўз бўйинингга утказаман.

— Бунинг яраси енгил,— дедим ва бу ҳали бўлажак машмашаларнинг олдига урвоқ ҳам бўлмайди, деб ўйладим.

Нима жин уриб Нанганинг сайлов олди митингига бориш кўйинга тушиб қолганимни ўзим ҳам билмайман. Кейинроқ ўзига қарши курашда қўллаш учун Нанганинг бирон-бир устомонлигини, ҳийласини ўрганиб олмоқчи бўлдимми, ё шундайгина қизиқсиниб бордимми (ахир бундай соддадилликнинг донм охири вой-ку!), ҳеч ақлим етмайди. Нима бўлмасин бир боргим келди-да. Тўғри, эҳтиёт-шарт деб танимасликларининг ҳам тадоригини кўрдим. Бошимга шляпа кийиб, кўзимга қора кўзойнак тақиб олдим. Ҳатто Бонифаций билан унинг шерикларини ола кетсаммикин, дегаи хаёлга ҳам бордим. Лекин улар кўпчиликнинг эътиборини тортиб тагин ўзимга-ўзим галва сотиб олмай, дедим. Шундай қилиб, ёлғиз ўзим йўлга тушдим. Машинамни почтанинг олдига қолдирдим-да, митинг ўтказиладиган жой белгиланган суд биносининг ҳовлисигача келадиган уч юз ярд¹лар чамаси масофани яёв босдим. Соатимга қарасам, беш бўляпти. Агар Анатада мўлжални нотўғри олган тақдиримда ҳам ҳеч қийналмасдан топиб бора олишим мумкин эди. Чунки суд биноси тарафдан мушакларнинг овози, барабанларнинг садоси бемалол қулоққа чалиниб турарди. Бунинг устига одамлар ҳам тўда-тўда бўлишиб ўша ёққа кетишяпти. Яқинроқ келиб духовой оркестрнинг машқини

¹ Узунлик ўлчови, бир ярд — 0,91 метрга тенг келади.

эшитдим, шубҳасиз, чолғувчилар мактабинг болалари эди. Мен ўзим танийдиган бир мечта кишини йўлда қолдириб ўтиб кетдим. Улар ҳам мени танишлари мумкин, чунки яқин вақтларгача қишлоқларида муаллим эдим-да. Лекин бахтимга биронтаси ҳам мен тарафга ўгирилиб қарамади. Ниқобим иш бериб қолди, деб қўйдим ўзимча. Мазкур одамлардан биттаси савдода синган Жожна эди, у ўша кунлари худди сувга пишиб олинган товуқдек бечараҳол бўлиб қолганди.

Митинг ўтказилиши лозим бўлган ҳовлига қарадим, дафъатан кўзим Нангага тушди. У ўзининг мулозимлари қуршовида янги тахталардан мустаҳкам қилиб ясалган баланд тахта супада савлат тўкиб ўтирарди. Чамаси, янги тахта дегандай баъзи нарсаларни кейинроқ, жон-жаҳдим билан тўдадан ёриб ўтаётган, одамларнинг эса орқамдан сўкиб, бақириб-чақириб қолаётгани асносида кўриб қолган бўлсам керак. Дастлаб рўпарамда фақат битта нарсани — Нанга билан Эднани кўрдим. Эдна ҳали-ҳамон ўша биринчи кундагидек ўтирар, кўрган одам манави итоатгўй роҳиба қандай қилиб буларнинг ичига қўшилиб олибди, деб ажабланиши мумкин эди. Уни кўришим билан ҳамма нарсани унутиб олдингга ошиқдим. Нанганинг нариги тарафида хотини ўтирибди. Тахта супада мисси Нанга ва Эднадан булак аёл йўқ, қўйилган стулларининг эса кўпчилиги ҳали бўш. Одамларнинг бошлари узра министр ва мулозимларнинг хатти-ҳаракатларини бемалол кузатай, ундан ташқари уларнинг ҳам эътиборини тортмай, деган ўйда бошқа олдинга силжимадим.

Тахта супани одатдагидек ҳар хил шубҳали хатти-ҳаракатлар содир бўлиб қолгудек бўлса полицияга ёрдам берадиган нусхалар ўраб олишган. Буларнинг ичида бир кўз Дого ҳам бор эди. Чамаси, бу ерда шундай қутлуг кун муносабати билан бошларига соябонли кўк шоҳи қалпоқ, қўлларида шнор кўтарган нангиллар ҳам йиғилишган кўринади. Лекин шнорларнинг биронтасида ҳам менинг номим кўрсатилмаганди, ўшанда бу ҳақда Нангага бекорга гапирган эканман. Тахта супанинг остида эса, бундай дўстона учрашувларда жанжал чиқиши амри маҳол бўлса ҳам, ҳар эҳтимолга қарши деб беш-олтита полициячи турарди.

Мен одамларнинг ачирмиқ, тер ҳидидан димиқиб митингнинг очилишини тоқатсизлик билан кута бошладим.

Нанганинг эгинда қордай оппоқ либос, лабларидан одатдагидай табассум аримас, ўзи тетик ва хушчақчақ кўринарди. Лорсиллаган танасини башанг зангорн бахмал кўйлаги ҳаддан зиёд улуғвор қилиб кўрсатиб турган унинг хотини бўлса, ўзига топширилган хизматни оқлаш иштиёқида ёнаётгандек учбурчакли митти япон елпигичида ҳадеб ўзини елпирди. У вақти-вақти билан ёқасини очиб кўкрагига ҳам шамол уриб қўярди. Эдна бўлса, ҳеч нима билан иши йўқ, миқ этмай ўтирибди.

Ниҳоят, миттинг бошланишидан дарак берувчи дастлабки ишоралар пайдо бўла бошлади. Кўк шапкасига ХБП ҳарфлари ёзиб қўйилган партия мутасаддиларидан бири Нангага қараб бир нималарни шивирлаган эди, у соатига қаради-ю, бошини қимирлатиб розилик аломати билдирди. Кўк шапкали киши микрофонни қўлига олиб текшириб кўра бошлади. Радиокарнайлар билан кучлантирилган овозини эшитиб одамлар аввал саросимага тушиб қолишди, кейин ўзларининг қўрқиб кетишганидан ўзлари уялишиб бараварига қаҳ-қаҳлаб кулиб юборишди. Афтидан, микрофоннинг қаеридир яхши ишламас, шунинг учун радиокарнайдан чиқаётган овозни узун ва ўткир чийиллаш босиб кетаётганди. Лекин тез орада чийиллаган овоз ҳам йўқ бўлди, шапкасида ХБП ёзилган мутасадди бирдан ўнгача санаб чиқди. Оломон яна кулиб юборди. Кейин у ўзини партия комитетининг аъзоси сифатида таништириб сўзга киришди.

— Бугун биз парламентга номзодини кўрсатаётган одамни сизларга таништириб ўтиришга эҳтиёж бўлмаса керак (секинроқ айтасанми, шайтон ургур, деб қўйдим ўзимча). Бу — муҳтарам министр, фан доктори (насия!) мистер Нангадан бўлак ҳеч ким эмас.

Мен Нанганинг хизматлари тавсифланаётган узундан-узоқ нутқни унинг қилмишларини ёддан билганим учунгина қулоқ солиб ўтиришни лозим топмаганим йўқ. Партия комитетининг манави нусхаси кўриниб турибдики, ўз овозидан ўзи аллақачон қулоғи битиб қар бўлиб қолган, шунинг учун ҳам ўзгаларнинг қулоқ пардаси ёрилиб кетадими, йўқми, бу билан унинг иши йўқ эди. Мен қулоғимни беркитган кўйи Нанганинг нутқини кутиб ўзлимимни хаёл оғушига топширдим. Қанийди энди тўдани ёриб олдинга чиқсаму, хурмо барглари билан безатилган минбарга яқин бориб лўттибознинг ёғ босган қўлларидан микрофонни тортиб олсам-да, одам-

ларга — мана шу жирканчли оломонга қарата «сизлар оркестр ва барабан садолари остида кутиб олаётган одам, муҳтарам каззоб бўлади», деб қолсам жуда омади иш бўларди. Бироқ уларнинг ўзлари ҳам бунименсиз жуда яхши билишади-ку. Менинг гапларим бирон кимсага, ҳатто министрнинг биқинида ўтирган ювошгина роҳибага ҳам янгиллик бўлиб туюлмаган бўларди. Қайтага ҳамма менинг устимдан кулишар, «қип-қизил аҳмоқ экан-ку», деб калака қилишарди. Қаердан келиб қолди бу? Оқ танлилар киссаларини қаппайтиришганда қаерда юрган экан? Нанга оқ танлиларга қарши курашиб уларни мамлакатимиздан қувиб юрган кезларда қайси ковакда ётган экан? Нега энди бир жасур жангчи музаффарият нашъасини сурмоқчи бўлса, бунга қарши туради? Агар унинг ўзи Нанганинг ўрнида бўлганда бошқачароқ ҳаракат қилган бўларканми, дейишарди.

Эҳтимол ҳеч ким бундоқ дабдабали саволларни бериб ҳам ўтирмас, каллага қараб иккита мушт «ҳадя» қилиб қўя қоларди...

Мен лоқайдлик билан мана шундақанги бемаъни хаёлларга фарқ бўлиб ўтирарканман, бирдан Жошнанинг тахта супага кўтарилиб Нанганинг қулоғига бир нималар шивирлаётганини кўриб қолдим. Нанга сапчиб туриб оломон ичра бировни қидира бошлади. Жошиа бўлса мен томонни имлаб кўрсатарди. Шу заҳоти орқамга ўгирилдиму, кўрққанымдан нима қиларимни билмай, шахт билан тўдани ёриб чиқа бошладим. Назаримда, ҳар қанча ҳаракат қилмай жойимдан жилолмаётганга ўхшардим. Бирдан радиокарнайлар ҳайқириб кетишди. Улар митинг иштирокчиларини шляпали, қора кўзойнак таққан одамни ушлашга даъват этишарди. Мен бошимдан шляпамни юлқиб олиб, яна бир печа қадам силжидим. Кейин кимдир хоҳлар-хоҳламас орқамдан ушламоқчи бўлди, лекин унинг қўлидан силтаниб чиқиб, тўдани ёриб олға интилдим.

— Уғрини зудлик билан тутинглар, қочиб кетишига йўл қўйманглар!— яна радиокарнайларнинг овози янгради. Мени қўллар дадил ушлай бошлашди ва зум ўтмай олдимни тўсиб қандайдир жасад пайдо бўлди. Энди қутулиб кетишга ҳаракат ҳам қилмай қўйдим, мени ўғри дейишга журъат қилган одамни билишим керак эди. Орқамга ўгирилдим, чекка-чеккадан турткила-

шиб оёғимни ерга тегизмай тахта супа томон олиб кетишди.

— Буюк Одиллий!— деди Нанга ва микрофонга ўғирилди.— Дўстларим, мана бу болакай менинг ўрнимни эгалламоқчи.

Унинг сўзлари оломон томонидан қаҳр-ғазаб билан кутиб олинди, ҳар хил таажжуб, таҳқирона кулги овозлари эшитилди.

— Чиқ бу ёққа!— деди Нанга.— Одамлар башарагни кўриб қўйишсин.

Мени итариб тахта супага чиқаришди. Зинапоядан кўтариларканман, Эднанинг қўллари билан юзларини беркитиб олганини кўриб қолдим.

— Азиз биродарлар, муҳтарам опа-сингиллар!— Нанга яна оломонга мурожаат қилди.— Шунинг билан қўйинглар демоқчиманки, манави болакай менга чоҳ қазимоқчи бўлди. Борндаги уйимдан жой бердим, тузимни ичди, виномни сипқорди, энди менга раҳмат дейиш ўрнига тузлиғимга тупуриб, ўз уйимдан қувиб чиқариш фикрига тушиб олибди.

Оломон даҳшат солиб яна ғовур-ғувур кўтарди. Лекин шу он мендаги қўрқув юрагимдан худди қўл билан сидирилиб ташлангандай вужудимни қандайдир бепарволлик, кучли жасорат эгаллаб олди. Нанганинг қўлда микрофон, ўз сўзамоллигидан лаззат олган қўйи тахта супа узра гердайиб аста-секин қадам ташлаб юришини кўрарканман, ўзимнинг ундан ҳар жиҳатдан ҳам маънавий устунлигимни ҳис қилдим ва бу нарса менинг иродамин яна мустаҳкамлаб юборди.

— Мен ораларингизда кўпчилигингиз у қанақа эррайим экан ўзи, деб сўраётганингизни эшитиб турибман,— давом этди Нанга.— Бунинг кимлигини ҳозир айтиб бераман. У бир вақтлар менинг ўз ўқувчим эди. Унга илм бердим, Англияда ўқишга жойлаштирмоқчи бўлдим. Ҳа, хатонини бўйинига оламан, у уйимга ўзи келган эмас, ўзим мулозамат қилиб чақириб келганман. Менга дашном беришга ҳақларингиз бор...— Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган мана бундай «чонкўрлик» оломоннинг яна ғазабини қайнатиб юборди.— Бу ҳали унинг менга қилган «яхши»ликларидан биттаси. Ундан ташқари, ҳар хил сарф-харажатлари-ку, майли, мен ҳатто қалнини ҳам тўлаб қўйган, ўз қонунимиз бўйича

хотиним деб аталнши жойз бўлган бир қизни ҳам менадан тортиб олмоқчи бўлди. Мана ўша қиз.— У Эднанинг олдига келди-да, унинг қўлини юзидан олиб қўйди.— У мана шу қизни менадан тортиб олмоқчи бўлди. Бечора қиз уятдан юзларини беркитиб ўтирибди. Бахтимга, хотиним унинг кирдикорларини сезиб қолибди-ю, мени ўз вақтида огоҳлантириб қолди.

У ўгирилиб, менга мурожаат қилди:

— Буюк Одилий! Демак, яна менинг олдимга келибсан-да! Кўриб турибман, жасур экансан. Балки Эднага бир боққинг келаётгандир-а? Эҳтимол шундайдир! Қани, микрофонга яқин келиб нимага келганингни халққа ўз оғзинг билан айт-чи. Одамлар жавоб кутишяпти!— У шундай деб микрофонни бурнимга суқди.

— Мен халққа шуни айтгани келдимки, сен каззоб ва...

Нанга микрофонни тортиб олиб жойига обориб қўйди, кейин қайтиб келиб башарамга тарсаки тортиб юборди. Одамлар шу заҳоти қўлларимдан маҳкам ушлаб олишди. Лекин шундай бўлса ҳам Нанганинг қорнига яхшилаб битта тепиб қолдим. У эса менинг дуч келган жойимга ураверди, ураверди... Эдна додлаб ўртамизга тушган эди, Нанга уни шу қадар зарб билан итариб юбордики, қиз бечора ағдарилиб тушди. Одамлар ҳайқириб шовқин-сурон солиб юборишди. Энди менга чор атрофдан мушт ёғиларди. Бирдан бошимга бир нарса қулаб тушгандай бўлиб кетди... Қарасам, полициячилар ўгирилиб секин-аста одимлаб кетишяпти, ундан бу ёғини эслолмайман...

Кейинги бир неча ҳафта ичида содир бўлган воқеалар ҳаммага шу қадар ошкор бўлиб кетдики, бунга батафсил тасвирлаб ўтиришга эҳтиёж йўқ. Тўғриси айтганда, сиёсатни ўйлашга вақтим ҳам йўқ эди, жон олиб-жон бериб ётдим. Синган қўлимни ва бошқа кўпгина лат еган жойларимни ҳисобламаганда, бошимдаги яранинг битиши учунгина анча вақт керак бўлди. Шундай шикастланган жойларимдан биттаси бир умр зурриётсиз қолиб кетишим хавфи эдики, бу нарса мени анча обориб-опкелди.

Эсимда, ҳушимга келиб кўзимни очганимда каллам-

да саллага ўхшаган бир нарса борлигини сездим. Атрофимдаги бор нарсалар кўзим олдида қандайдир хаёлий, ўз шаклига номутаносиб равишда бошқача булиб гавдаланарди, мен буларни тушимда кўраётган бўлсам керак, деб ўйладим. Енимда Эднани, дадам ва Аяни кўрдим, кейин парда орасидан иккита полициячига кўзим тушди. Миямнинг ичида нимадир бир нарса урилар, чиқиб кетишга йўл қидирар эди. Бу бевафо, тутуруқсиз дунёни билдириб турган яккаю ягона нарса ҳам мана шу сезги эди. Бошимдаги саллани ушлаб кўришга уриниб қўлимни кўтарган эдим, қўлимда қаттиқ оғриқ турди-ю, яна ҳушимдан кетдим. Қайта кўзимни очганимда тепамда дадам, Ая ва полициячиларга кўзим тушди, бу сафар улар менга хаёлий бўлиб кўринмади. Эдна кетибди. Балки ҳароратим ошиб алаҳлаганимда иссиқнинг зўридан кўзимга кўрингандир.

Полициячиларнинг бу ерда ўралашиб юриши қандайдир ғалати туюлди, лекин бу фикр миямда қуюқ туман ичра хира нур сочиб ўтди, холос. Атрофимда содир бўлаётган ҳодисалар шу қадар ғайри табиий эдики, тепамда икки полициячининг ҳозир у нозир бўлиб туриши (улар ўрин алмашаётганда тўртта бўлиб қоларди) мен учун фарқсиз эди.

Бир куни эрталаб уйғониб туриб қарасам, полициячилар кўринмади.

— Қани улар?— сўрадим ҳамширадан.

— Кетишди.

— Нега?

— Тағин «нега» деб сўрайсиз-а! Ишингиз босди-босди бўлгани учун худога шукур қилинг.

— Ишим?— қанақа иш эканлигини эслашга уриниб кўрдим, лекин хотиримга ҳеч нимани келтира олмадим. Шу дақиқаларда дадам келиб қолиши керак эди, шунинг учун бекордан-бекорга ўзимни қийнаб ўтирмайинда, дадамдан сўраб қўя қолай, деган қарорга келдим. Лекин дадам саволларимга жавоб беришдан қатъий бош тортди, аввал тузалиб ол, кейин бир гап бўлар, деди. Лекин мен ҳақиқатан ҳам ҳибсда эканлигимни, менадан қурол-яроғ топилганини аниқлаб олмагунимча икки оёғимни бир этикка тиқиб туриб олдим.

— Қурол-яроғ дейсизми? Қаерда экан?

— Машинангда. Айтишларича, машинангдан бешта дудама ва иккита қўшоғиз милтиқ топнишибди.

Бўлар иш бўлди, бўёғи синди. Энди иш тўхтатилди.

Мен секин-аста бўлиб ўтган воқеаларни хотирга келтирдим.

— Сайлов қайси кунга белгиланган?— сўрадим.

— Билмайман.

— Биласиз, лекин айтгингиз келмаяпти, холос,— эзмаландим.— Транзисторимни беришармикин?

— Ҳозирча беришмайди. Врачнинг гапига қараганда сенга осойишталик керакмиш.

Эртасига яна майда-чуйда саволлар билан дадамнинг бошини қотира бошладим. Дадам шундан қутулай деди-ю, безорилар машинални титкилагани ва кейин ёқиб юборганини, ўзимни эса қурол-яроғ сақлаганим учун ҳибс қилишганини, аслида эса ҳибсга ҳам ўз номзодимни парламентга қўйишимга рози бўлишим ҳақида баёнот бериш имкониятидан маҳрум этиш учунгина олишганини айтиб беришга мажбур бўлди.

— Розилигим ҳақида баёнот дейсизми? Ахир мен уни ёзиб юборганман-ку!

— Йўқ, жўнатган баёнотинг сайлов комиссиясигача етиб боролмапти, йўлда тутиб олишибди.

Ётиқдан бошимни кўтарган эдим, дадам ўрнимга ётқизиб қўйди: лекин барибир ўрнимдан туролмаган бўлардим.

— Энди барини билиб олдинг. Бошқа ҳеч нарсани сўрамагин, хўпми? Ҳатто шу ерда, касалхонадаям ким сенга дўсту, ким душман — билиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам ўзим тез-тез келиб ҳолингдан хабар олиб турибман.

Дадам овозини пасайтириб шундай деди-ю, эшикка кўз қирини ташлаб қўйди.

— Бошқатдан баёнот ёзгин, деб Макснинг ўзи келган эди. Олдингга киритишмади.

— Тушунарли.

Кейин билишимча сайлов мен касалхонада дадам билан гаплашган куним бўлиб ўтган экан. Алоҳида хонада ётганлигим учун ҳам буни мендан осонгина яшириб қўя қолипти.

Худди ўша кун кечаси Абагада Максни ўлдиришибди. Бу хабарни учинчи кун деганда эшитиб, кун бўйи йиғладим. Оғриқнинг зўридан бошим ёрилиб кетар да-

ражага борди, ҳатто ўзимни ўзим ўлдирмоқчи ҳам бўлдим, лекин врач келиб, битта укол қилган эди, ухлаб қолибман.

Кейинчалик Макснинг қандай ўлдирилганини Жо менга бирма-бир гапириб берди. Айғоқчиларимиз Максга Қоконинг маккор хотини ХБПдаги сафдошлари билан ўз номзодлари учун кўкракларини ростакамига қалқон қилмоқчи бўлишганини ва улар сийнабандларининг остида бир дастадан бюллетень олиб сайлов кабинасига киришмоқчи эканлигини айтишибди. Макс буни эшитиб зудлик билан сайлов участкасига йўл олибди. Лекин у машинанинг кабинасидан чиқиб улгурмасданоқ Қоконинг «жип»ларидан биттаси катта тезликда келиб уни орқасидан уриб кетибди ва Макс шу ернинг ўзидаёқ жон берибди.

Полициячилар (маълум бўлишича, буларнинг кўпчилиги полиция формасида кийиниб олишган Қоконинг майларни экан) шофёрни ҳибсга олиш учун наридан-бери, йўлга уриниб кўришибди. Лекин шу дақиқада мистер Қоконинг шахсан узлари ташриф буюрибдилару, полициячиларни четга суриб, мазкур қотиллик билан ўзи шуғулланишини маълум қилибди. Машинанинг тагига тушишга сал қолган Юнис бўлса, кўз олдида содир бўлган ҳодисадан аввалига эсанкираб тошдай қотиб қолибди. Кейин ўзига келиб, гўё сумкасидан дастрўмолини олмоқчи бўлгандай қилиб пистолет чиқариб Қоконинг кўкрагига икки бор ўқ узибди. Шундан сўнггина ўзини Макснинг жасади устига отиб оддий аёллардай ҳўнграб юборибди. Полициячилар Юнисни тутиб олиб кетишибди, одамлар бўлса унинг кетидан: «Ғалати қиз экан»,— деб ҳайратдан ёқа ушлашибди.

Шу кечаси Макснинг соқчилари билан Қоконинг каллакесарлари орасида қаттиқ жанг бўлиб, бу жанг мамлакатдаги тартибсизликлардан бошланган халқ норозилиги алангасига тутатқи вазифасини ўтади. Сайловда номзодлар ичида ҳамма овозини олган яккаю ягона номзод бўлмиш Нанга Анатада анча-мунча чиқимдор қилган ўз лейбгвардиясини тарқатиб юбормоқчи бўлди. Лекин кўнгилдагидай даромад жамғара олмаган каллакесарларнинг бир қисми тўполон кила бошлашди, улар билан муштлашувда бир кўз Дого бир қулоғидан ҳам айрилди. Шундан кейин министрнинг ишсиз қолган собиқ шахсий қўриқчилари босқинчилик, таловчилик қила

бошлашди, улар округдаги ҳамма бозорларга кириб суриштириб-нетиб ўтирмай одамларнинг пул-молларини тортиб олаверишди. Худди мана шундай босқинчиликларнинг бирига дадамнинг кенжа хотини рўпара бўлиб қолибди-ю, уйга кўзлари кўкарган ҳолда қайтиб келди. У бозорга сотиш учун саватда қуришилган балиқ олиб борган экан, босқинчилар уриб-уриб тортиб олишибди. Нанга ёллаган муттаҳамларнинг қилган қилмишларини эшитиб бошқа номзодлар қўйиб юборган ёлланма калла-лакесарлар ҳам худди мана шундай ишларни авж олдириб юборишди ва дуч келган ерларда кафандўзлик қила бошлашди. Халойиқ таланган ва тамоман даҳшатга тушиб қолган эди.

Шу орада бош миинстр қадимги барча миинстрлари, шу ҳисобдан Нанга ҳам киритилган ўз кабинетини тузди ва радио орқали путқ сўзлаб мамлакатда авж олиб кетган бебошлик ҳамда хунрезликни бир умрга тугатиш тадоригини кўраётганлигини эълон қилди. У чет эл корхона эгаларини ишонтириб айтдики, уларнинг қўйган капиталлари тамоман хавф-хатарсиз ва унинг ҳукумати ҳали ҳам «очиқ эшик» сиёсатини юргизишда «Гибралтар қояси янглиғ» мустаҳкам қолаверади. «Мамлакатнинг тургунлик ҳолати ҳали бу қадар барқарор, миллий бирдамлиги эса, бу қадар мустаҳкам бўлган эмас», деди у. Бош миинстр сўзининг охирида Коконинг бевасини сенатга аъзо қилганини ва уни хотин-қизлар озодлиги масалалари миинстри қилиб тайинлаганини эълон қилди. Бу билан у кейинги пайтларда ҳукуматдан ўқтин-ўқтин ўз норозиликларини баён қилаётган пойтахтдаги анча нуфузли савдогар хотинлар уюшмасининг оғзинга урмоқчи бўлди...

Қасалхонадан чиқиб кетишимга озгина қолганда кўргани Эдна келди. Сукут ичра бир-биримизга узоқ тикилиб ўтирдик. Уни нодонликда айблаб ёзган хатимни қандай қилиб тушунтирсам экан, ўзим ҳам нақадар галварс, қўпол бўлиб кетибман-а ўшанда? Лекин ҳужум ҳимоянинг яхши чораси, деб бекорга гапиришмаган. Мен қўрқоқ олдин мушт кўтарар қабилида бирдан ҳужумга ўтдим.

— Табриклайман, мен энди ҳеч қачон Нанга билан

парламентда ўрин талашмайман,— дедим зўрма-зўраки кулиб.

Эдна миқ этмади, аксинча, ўша қараганча индамай тикилиб тураверди. Унинг бу қараши ҳар қандай юракни тош бўлса ҳам эритиб юбориши ҳеч гапмасди.

— Эдна, кечиринг мени,— юрагимдан отилиб чиқди.— Мен ўзимни ҳайвон қабилида тутган эканман. Менга нажот париси бўлиб сиз, фақат сизгина ёрдамга келдингиз.— Томоғимга бир нарса тиқила бошлади. Бундоқ қараб, менинг кўзимдан оқиши керак бўлган, лекин мен йиғлолмаган ёшлар унинг ёноқларидан думалаб тушаётганини кўриб қолдим.— Йиғламанг,— дедим.— Эдна, жоним, йиғлама. Яқинроқ кел.

У келиб каравотимнинг четига ўтирди.

— Эдна,— минғирладим,— сенга нима деб тушунтиришимни билолмаяпман... Мен тўғриси айтсам, мол эканман... Бу хат... Мен шундай бахти қаро эдимки ўшанда... Сен қандай азоб тортганимни тасаввур ҳам қилолмайсан... Эдна бир вақти келиб мени кечира олармикансан?

— Кечиринг? Нима учун? Нима ёзган бўлсангиз, бари тўғри.

— Бундай дема, Эдна, ўтинаман. Кўнглингга қай даражада озор берганимни ўзим ҳам билмайман, лекин мен ўйловдимки... Ишон менга. Мен шу қадар умидсизликка тушгандимки, сен... сен ўша аблаҳга тегасан, деб ўйлагандим. Фақат шунинг учунгина, қасам ичаман сенга.— Мен урф-одат тақозосига кўра, қасамнинг тасдиғи учун ўнг қўлимни аввал лабимга тегизиб кейин осмонга кўтаришим керак эди, лекин ўнг қўлим гипсда бўлгани сабабли бу ишни чап қўлим билан амалга оширдим. Бу нарса, чамаси, жуда кулгили кўринган бўлса ҳам керак.

— Унга тегарканманми? Тўғриси айтганда, мен уни эр қилиши ҳеч қачон кўнглимга келтирган эмасман. Коллеждаги ҳамма дугоналарим менинг устимдан кулиб юришарди... Лекин дадам... Албатта, билимнинг қай даражада эканлиги худога аён. Лекин, ҳар ҳолда...

— Эдна, бўлди!

— ...Ҳар ҳолда, худога шукур, бир хил одамлар бир эмас, минг марта министр бўлганда ҳам улардан ўзимни баланд ўринга қўяман. У жоҳил ҳамда сурбет бир одам,

ҳеч қандай бойлик унинг қўлтиғига кирмайди. Хотинининг рашклари хусусида ёзганларинг эса...

— Шошма, бир дақиқа шошмай тур,— гапини шартта бўлдим бир чигалнинг учини топгандай.— Қайси хатим ҳақида гапиряпсан — биринчисими, иккинчисими?

— Иккинчиси? Ҳали иккита хат ёзганмидинг?

— Ҳа-да. Ҳузурингга борганимдан кейин.— «Темирни қизигида бос! Вақтни қўлдан бой берма!»— дедим ўз-ўзимга.— Уша мени қувиб юборганингдан кейин иккинчи хатимни ёздим. Олмаганмидинг?

— Йўқ. Ушандан кейин-а? Демак, почта бошлиғи сенинг хатингни ҳам унга берибди-да.

— Почта бошлиғи дейсанми? Почта бошлиғининг бу ерда нима дахли бор?

— Билмайсанми ҳали? Почта бошлиғи билан ораларидан қил ўтмайди. Менинг ҳамма мактубларим ҳам унинг қўлига тушган экан.

— Бундай бўлиши мумкин эмас! Қандай разолат!

— Ҳа, шунақа! Бу одамдан мени фақат худонинг ўзи асраб қолди.

— Худо, кейин Одиллий.

— Ҳа, Одиллий ҳам... унда нима дегандинг?

— Қаерда? Ҳа, хатимдами?.. У қадар тилга олишга арзигули нарса йўқ эди...

— Йўқ, айтиб берасан.

— Бир вақти келиб айтиб берарман, қўй энди, бу ҳақда гаплашмайлик, бошқа нарсалар, масалан, келажагимиз хусусида гаплаша қолайлик.

Мен бахтиёрлик нашъасини сурарканман, бошимга қўнган бахт қушининг телба эсанкиратишларидан сақланиш ва ўзимни босиб олиш учун бир дақиқа жим қолдим ва кейин ҳазил аралаш дедим:

— Бунга қара, қандайдир қизалоқнинг севги сатрлари билан жаноб министрнинг ўзлари қизиқиб юрса-я.

— Шуниси ғалати-да!— деди Эдна, кейин гапнинг замирини тушуниб қолиб сўради:— Ким у «қизалоқ»?

Мен кулиб қўйдим-да, унинг қўлини сиқдим. Кейин ўйларимни овоз чиқариб давом эттирдим:

— Ким бировнинг ишларига бурнини суқса, охир-пировардида ўзи жазосини тортади. Ақлли одам ҳеч қачон қулфнинг тешигидан мўраламайди.

Эдна ҳам ўз навбатида менинг соғ қўлимни сиқиб қўйди.

Шу пайт дадамнинг ҳамширалардан биттаси билан қаттиқ-қаттиқ гаплашган овози келди. Эдна шоша-пиша каравотдан туриб стулга ўтирди.

— Кизим, сен шу ердამидинг?— деди дадам эшикдан кириши билан.— Анчадан буён дом-дараксиз кетдинг. Сени қўрқитиб юбордимми, деб ўйлаб юрувдим.

— Йўқ, сэр,— хижолат тортиб жавоб берди Эдна.

— Қўрқитиб юбордим, деяпсизми? Қандай қилиб?

— Мен сени ўғилларимдан биронтасига келин қиламан, дегандим. Биласанми, ушанда бу қиз кечаси билан бошингда ўтириб чиқди.

— Демак, мен туш кўрмаган эканман-да?

— Нима ҳақда гапиряпсан?

— Хеч нима. Мен уни ўзингизнинг катта ўғлингизга келин қиларсиз, деб ўйлайман.

— Кўрамиз.

Соғайиб кетганимдан кейин дадам билан бир нечта қариндошни ёнга олдиқ-да, каттакон битта кўзада хурмо шаробини кўтариб Эднанинг отасиникига совчиликка жўнадик. Лекин биринчи боришимиз ҳеч қандай натижа бермади. Эднанинг отаси министр куёвидан ажралганини, энди қизини машина ўрнига тошбақа сотиб олган қандайдир тентак болага бериши кераклигини мутлақо ақлига сиғдирилмас эди. Лекин менга кутилмаганда армия ёрдамга келди: мамлакатда ҳарбий тўнтариш юз бериб, бутун ҳукумат аъзолари турмага ташланди.

Бесбеш собиқ шахсий соқчилар аҳоли орасида шунақанги низо уруғини сочиб юборишган, шунақанги турфа тартибсизликларни вужудга келтиришгандики, натижада бундан фойдаланган армиянинг ёш офицерлари исён кўтариб, ҳокимиятни ўз қўлларига олишди.

Орадан кўп ўтмай Нанга балиқчи кийимида ниқобланиб қайиқда қочиб кетмоқчи бўлганида қўлга тушиб, у ҳам темир панжара ортига ташланганини эшитдик.

Шундан кейин ишларим ҳам юришиб кетди. Чунки Эднанинг дадаси ҳам узоқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпкани афзал билиши турган гап эди. Дарҳақиқат, у Нанга қизга қалин сифатида юз эллик фунт, коллежда ўқиш учун юз фунт берганини ва бундан бўлак яна ҳар

хил майда-чуйда қилган сарф-харажатларини гапириб берди. «Атиги шуми?»— деб уйладим.

— Бизнинг одатимиз бўйича,— деди қатъий қилиб дадам,— қалин қайтарилиши лозим. Бошқа сарф-харажатларнинг эса ўрни тўланмайди. Шундайми?— у қариндош-уруғларга қарата мурожаат қилган эди, ҳамма худди шундай деб унинг гапини маъқуллади.

Дадам ҳақ эди. Лекин қандайдир ахлоқий-ҳуқуқий мунозаралар деб ишни чўзиб ўтиришни мутлақо истамасдим. Чунки вақт зиқ, ҳеч ким яна бошқатдан давлат тунтарини бўлмайди, деб кафолат беролмасди. Шунинг учун Эдна иккаламиз шошилишимиз даркор эди. Бундан ташқари Нанга хотинингни мен маълумотли қилганман, деганда тилим қисик бўлиб юрмасин учун ҳар канча пул сарф қилган бўлса ҳаммасини тўлашга тайёрлигимни билдирдим, бу гап қариндошларимни жуда ҳайратга солди, ҳатто бир оз кўнгилларига ҳам тегиб ўтди.

— Бирпас ташқарига чиқиб маслаҳатлашиб олишайлик,— деб шивирлашишди улар.

Ўзимча зарур бўлиб қолган пулни ҳали ҳам қолган-қутгани кўлимда сақланаётган партиянинг пулларидан карз олиб тураман, деб ҳисоб чиқариб қўйдим. Чунки бу пулларнинг ҳали-бери ишлатилиши даргумон эди, бунинг устига янги ҳукумат мамлакатда тинчлик «тўла барқарор бўлгунча» ҳар қандай сиёсий партиянинг фаолиятини чеклаб қўйибди. Шу билан бирга давлат мулкни туя қилган ҳар бир шахс судга берилиши эълон қилинган. Ўзунқулоқ гапларга қараганда, давлатдан ўғирланган пулларнинг умумий миқдори ўн беш миллион фунт атрофида эмиш.

Янги ҳукумат кўрган тadbирларнинг ичида энг менга ёққани Юниснинг озод этилиши-ю, Макснинг Революция Қаҳрамони унвони билан тақдирланиши бўлди. Макс йўл қўйган ва мен кескин қоралаган жиддий хатоларига қарамасдан, уни ҳақиқий қаҳрамон ва озодлик йўлида кўп азоб чеккан жафокаш бир инсон деб тан олмасдан иложим йўқ эди. Мен қишлоғимизда унинг номи билан аталувчи бир мактаб ташкил қилишни кўнглимга тугиб қўйдим. Бу энди янги типдаги мактаб бўлади. Макс кўзларининг олдида ўлдирилганда уни ҳимоя қилиш учун кайрилиб ҳам боқмаган, аслида нафрат билан эсланиши лозим бўлган ўша виждонсиз одамлар давлат

Милит + 19
2006. 20

тўнтарилишидан кейин дарров ўз қиёфаларини ўзгартириб олишди.

Тусатдан ҳамма эски давлат тузуми давридаги суистеъмолчилик, порахўрлик ва сиёсий чиришлар ҳақида оғиз кўпиртириб вайсай бошлашди. Газеталар, радио, шу пайтгача оғзига толқон солиб юрган зиёлилар ва давлат хизматчилари — ҳамма аввалги ҳокимиятнинг қилмишларидан дарғазаб бўла бошлашди. Ахир гап кечагина шаънига узун-узун мақтовлар ўқиладиган, ҳамма ерда кўкларга кўтариб барабанлар садоси остида кутиб олинадиган зотлар ҳақида кетяпти-ку. Масалан, Қокони олайлик. Ҳозир у муттаҳам, ўғри, қотил каби сўзлар билан тилга олинмоқда. Лекин уни шу даражага келишида лоқайд ва бепарво бўлганлар, менинг наздимда, ҳамма ишни қилган асосий айбдорлар сувдан қуруқ чиқмоқчи бўляптилар.

Юнис турмадан чиққандан кейин уни кўргани бордим. Қайтиб келганимдан кейин дадамга Юнис ҳаётдан беизбди, ҳатто турмадан чиққанига ҳам суюнаётгани йўқ, деган эдим, у:

— Фар бўл, ўғри бўл, инсофи билан бўл, бўлмаса хўжайин сезиб қолади, дейишади. Коко бўлса инсофсизлик қилди, — деб қолди.

Дадамнинг бу сўзлари мени лол қилиб қўйди. Худди шундай сўзларни Анатада Жошиа ҳақида ҳам айтишганди-да.

Туғри, манфур савдогар шаънига қишлоқ аҳли оғзидан чиқадиган мазкур иборада аниқ бир маъно бор, чунки қишлоқнинг ўз қонун-қоидалари, урф-одатлари бўлади, бу ерда хўжайин қишлоқ аҳли, шунинг учун бу қонун-қоидаларни беҳурмат қилган одамни улар соғ қўйишмайди. Давлат миқёсида эса бу қонун-қоидалар ўз кучини йўқотади — бу ерда хўжайинлик кетмайди. Макснинг ўчини халқ олгани йўқ, балки биттаю битта одам, у ҳам бўлса унинг севгилиси бўлмиш бир аёл олди. Агар Макснинг арвоғи унинг ўлими учун халқ қасос олгунга қадар ўз тинчини тополмайдиган бўлганда-ку, у кўп замонлар орамизда саргардон кезиб юрган бўларди. Лекин унга бахт кулиб боқди. Мен бу гапларни руҳий қарама-қарши кайфиятда бўлганим ёки ўзимни курсаптиш учунгина гапирётганим йўқ. Асло. Мен мамлакатимизда яқин даврларгача ҳукм сурган мурдор идора усули даврида, жамиятнинг ифлос ботқоқликка айлан-